

प्रतिवेदन नं. ९३७२२-एनपी

नेपालः

ऊर्जा विकास परियोजना

(पीओ४३३११)

अनुसन्धान प्रतिवेदन

फेब्रुअरी १२, २०१५

यो इन्स्पेक्सन प्यानल (निरीक्षण प्यानल) स्थापना सम्बन्धी रिजोलुसन इस्टाब्लिसिड् द इन्स्पेक्सन (आइबीआरडी रिजोलुसन ९३-१० र आइडीए रिजोलुसन ९३-६) को अनुच्छेद २३ ले व्यवस्था गरेबमोजिम स्थापित र इक्जिक्युटिभ डाइरेक्टर्स समक्ष पेश गर्नका लागि तयार पारिएको व्यवस्थापनको रिपोर्ट एण्ड रिक्मेन्डेसन (प्रतिवेदन तथा सिफारिश) हो । यो प्रतिवेदन इन्स्पेक्सन प्यानल (निरीक्षण प्यानल) ले तयार पारेको अनुसन्धान प्रतिवेदन २०१५ फेब्रुअरी १२ नं ९३३७२-एनपी को जवाफमा व्यवस्थापनले तयार पारेको हो । प्यानलले अनुसन्धान गरेको परियोजना नेपाल ऊर्जा विकास परियोजना (ऋण नं. पी०४३३११) अन्तर्गत पर्दछ ।

आभार

धेरैभन्दा धेरै व्यक्तिको सहयोग र अमूल्य योगदानबिना यस प्रतिवेदनलाई मूर्त रूप दिन सम्भव हुने थिएन । निवेदक, तिनका प्रतिनिधि तथा सिन्धुली जिल्लाबासी जसले नेपालमा यस प्यानलसँग भेट गरी उदार दिलले आफ्नो अमूल्य समय दिई हामीलाई उनीहरूका चिन्ता र चासोका विषय जान्ने अवसर प्रदान गर्नुभयो, उहाँहरू सबैलाई यो प्यानल हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छ ।

नेपालस्थित राष्ट्रिय तथा स्थानीय सरकारका अधिकारी जोसँग यस प्यानलले आफ्नो योग्यता तथा अनुसन्धान भ्रमणका क्रममा भेटघाटमार्फत आफूसँग भएका महत्वपूर्ण जानकारी प्रदान गर्नुभयो, उहाँहरू पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । भ्रमणका क्रममा यस प्यानलसँग भेट गरी आफ्ना सुझबुझ साटासाट गरी परियोजनाका सम्बन्धमा अझ बढी ज्ञान प्राप्त गर्न सहजीकरण गरेकोमा यस प्यानल नेपाल विद्युत् प्राधिकरणका अधिकारीहरूप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछ ।

विभिन्न दस्तावेज उपलब्ध गराउने, प्यानललाई जानकारी प्रदान गर्ने तथा लिखित निवेदनहरूको शीघ्र प्रतिक्रिया गर्ने बैंक व्यवस्थापन, कर्मचारी तथा परामर्शदाताको सहयोगप्रति प्यानल कृतज्ञ छ । परियोजना क्षेत्रमा प्यानल टोलीको भ्रमणका दौरान बन्दोबस्ती व्यवस्थापनको सहयोग गरेकामा यस प्यानल विश्व बैंकप्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छ ।

परामर्शदाताहरू डा. रिचर्ड फुगल, प्राध्यापक क्रिस्टोफर म्याकडोवेल, र डा. मुक्त एस. लामाबाट प्राप्त विशेषज्ञ सल्लाहका लागि यस प्यानल कृतज्ञ छ र उहाँहरूले अथक रूपमा प्रदर्शन गर्नुभएको व्यवसायिकताको उच्च प्रशंसा गर्दछ । स्थलगत भ्रमणका क्रममा उत्कृष्ट सहयोग गर्नुहुने दोभाषेद्वय शेखर खरेल र दीपक अधिकारीलाई पनि प्यानल धन्यवाद दिन चाहन्छ ।

अन्त्यमा, व्यवसायिक तथा साधनसम्पन्न तवरले यस अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्न सहयोग गर्नुहुने यस सचिवालयका सम्पूर्ण सदस्य महानुभावको प्रशंसा गर्दै यस प्यानल उहाँहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ ।

बिषयसूची

कार्यकारी सारांश.....	आ
परिच्छेद १: परिचय	१
क. पृष्ठभूमि	१
ख. परियोजना	१-३
ग. निरीक्षणका लागि अनुरोध र व्यवस्थापनको प्रतिक्रियाको सारांश	३
ग१. निवेदकको दाबी	३
ग२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया	५
घ. परियोजनाको सन्दर्भ	९
ङ. अनुसन्धान विधि	१२
परिच्छेद २: वातावरणीय मूल्यांकन तथा स्वास्थ्य प्रभाव	१४
क. परिचय	१४
ख. विकल्पको अध्ययन	१४
ख१. निवेदकको दाबी.....	१४
ख२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया.....	१४
ख३. बैंक दस्तावेजमा विषय (सवाल) को विश्लेषण.....	१५
ख४. बैंक पोलिसीका आवश्यकता.....	२२
ख५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम).....	२३
ग. स्वास्थ्य प्रभाव.....	२६
ग१. निवेदकको दाबी.....	२६
ग२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया.....	२७

ग३. परियोजना दस्तावेजको विश्लेषण.....	२७
ग४. बैंक नीतिका आवश्यकता.....	२८
ग५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम).....	२८
परिच्छेद ३: अस्वेच्छिक पुनर्वास, आदिवासी मानिस र सांस्कृतिक सम्पदा.....	३२
क. परिचय.....	३२
ख. अस्वेच्छिक पुनर्वास.....	३२
ख१. निवेदकको दाबी.....	३३
ख२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया.....	३५
ख३. परियोजना दस्तावेजमा विषय (सवाल) को लेखाजोखा.....	३७
ख४. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान.....	४२
ख५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम).....	४५
ग. आदिवासी मानिस.....	४९
ग१. सन्दर्भ.....	४९
ग२. निवेदकको दाबी.....	५०
ग३. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया.....	५२
ग४. परियोजना दस्तावेजमा विषय (सवाल) को लेखाजोखा.....	५३
ग५. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान.....	५६
ग६. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम).....	५७
घ. सांस्कृतिक सम्पदा	५९

घ१. निवेदकको दाबी.....	५९
घ२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया.....	५९
घ३. परियोजना दस्तावेजका विषय (सवाल) को लेखाजोखा	६०
घ४. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान.....	६१
घ५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम).....	६१
परिच्छेद ४: सार्वजनिकीकरण, परामर्श र परियोजना सुपरीवेक्षण.....	६२
क. परिचय.....	६२
ख. परामर्श र सार्वजनिकीकरण.....	६२
ख१. निवेदकको दाबी.....	६२
ख२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया.....	६४
ख३. परियोजना दस्तावेजमा विषय (सवाल) को लेखाजोखा.....	६५
ख४. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान.....	६८
ख५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम).....	७१
ग. परियोजना सुपरीवेक्षण.....	७४
ग१. सन्दर्भ र चुनौती.....	७४
ग२. परियोजना चक्रको अवधिमा सुपरीवेक्षण.....	७६
ग३. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान.....	७८
ग४. प्यानलको राय.....	७९

परिच्छेद ५: निष्कर्ष	८१
अनुसूची १: फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम) को तालिका.....	८६
अनुसूची २: घटनाक्रम.....	९२
अनुसूची ३: केडीटीएल सेफगार्ड दस्तावेजको घटनाक्रम.....	९७
अनुसूची ४: निरीक्षण प्यानल विशेषज्ञको जीवनी.....	९८
अनुसूची ५: प्यानलको बारेमा	१००
नक्शा १: आइबीआरडी नं. ४०२९४-नेपाल ऊर्जा विकास परियोजना.....	१०२
नक्शा २: आइबीआरडी नं. ४०२९६-सिन्धुली जिल्लास्थित विवादित टावरको अवस्थिति .	१०३
नक्शा ३: आइबीआरडी नं. ४१०६५-निरीक्षण प्यानलले अनुसन्धान गरेका स्थानहरू.....	१०४

छोटकरी शब्द, संक्षेप र शब्दावली

एसीआरपी	अधिग्रहण क्षतिपूर्ति पुनर्स्थापना योजना
एआरएपी	एब्रेभियटेड रिसेटलमेन्ट एक्सन प्लान
सीडीसी	क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति
डीडीसी	जिल्ला विकास समिति
इएचएस	वातावरणीय स्वास्थ्य तथा सुरक्षा
इएचएसजी	स्वास्थ्य तथा सुरक्षा मागनिर्देशिका
इआइए	वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन
इआइए/एसआइए	वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन
इएमएफ	इलेक्ट्रिक एण्ड म्याग्नेटिक फिल्ड
इएमपी	वातावरणीय व्यवस्थापन योजना
इएसएसडी	वातावरणीय तथा सामाजिक अध्ययन विभाग
जीओन	नेपाल सरकार
जीआरसी	गुनासो समाधान समिति
आइसीएनआइआरपी	इन्टरनेसनल कमिसन अन नन-आयोनाइजिङ रेडियसन प्रोटेक्सन
आइडीए	अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था
आइपी	आदिवासी मानिस
आइपीडीपी	इन्डिजेनस पिपल्स डेभलपमेन्ट प्लान
आइआर	आय पुनःस्थापना
केडीटीएल	खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइन
केडीटीइल-इएमयु	खिम्ती-ढल्केबर वातावरणीय व्यवस्थापना एकाइ
एलएएचयुआरएनआइपी	नेपालका आदिवासीको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह
एमएचभीइपी	माइक्रो हाइड्रो भिलेज इलेक्ट्रिफिकेसन प्रोग्राम
एमओइएसटी	विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय
एनइए	नेपाल विद्युत् प्राधिकरण

एनइएफआइएन	नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ
एनएफडीआइएन	राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति विकास प्रतिष्ठान
एनएचआरसी	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
ओडी	अपरेसनल डाइरेक्टिभ
पीएडी	प्रोजेक्ट अप्राइजल डकुमेन्ट
पीएएफ	परियोजना प्रभावित परिवार
पीडीएफ	ऊर्जा विकास कोष
पीडीपी	नेपाल ऊर्जा विकास परियोजना
पीआइडी	प्रोजेक्ट इन्फर्मेसन डकुमेन्ट
पीआरए	पार्टिसिपेटरी प्यापिड एसेसमेन्ट
आर एण्ड आर	पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना
आरएपी	पुनर्वास कार्ययोजना
आरओडब्लु	राइट अफ वे
आरआरए	पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सहायता
आरआरपीएफ	रिसेटलमेन्ट एण्ड रिह्याविलिटेसन पोलिसी फ्रेमवर्क
एसडीआर	स्पेसल ड्रइड राइट्स
एसआइए	सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन
एसपीएएफ	परियोजना अतिप्रभावित परिवार
भीसीडीपी	जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना
भीडीसी	गाउँ विकास समिति

कार्यकारी सारांश

१. यस प्रतिवेदनले नेपाल ऊर्जा विकास परियोजना (यसपछि “पीडीपी” वा “परियोजना” भनिएको) विशेषतः यसको २२० केभी खिम्ती-ढल्केबर प्रशारण लाइन (केडीटीएल) को अनुसन्धानबाट प्राप्त परिणाम (नतिजा) प्रस्तुत गरेको छ । आफ्ना घर, जग्गा तथा जिविकोपार्जनलाई परियोजनाले प्रभावित पारेको भन्दै नेपालको सिन्धुली जिल्लास्थित तीन गाउँका १०३ जना आदिवासी तथा गैरआदिवासी परिवारले सन् २०१३ जुलाई १० मा निरीक्षणका लागि निवेदन दिएका थिए ।

२. प्यानलले सन् २०१३ जुलाई २४ मा सो निवेदन दर्ता गरी सन् २०१४ अप्रिल भित्रै अनगिन्ती काम कारबाही सम्पन्न गर्नुपर्ने प्रस्ताव राख्दै बैंक व्यवस्थापनले सन् २०१३ सेप्टेम्बर १८ मा आफ्नो प्रतिक्रिया पेश गर्‍यो । प्यानलले सन् २०१३ सेप्टेम्बर ३० देखि अक्टोबर ४ को बीचमा नेपाल भ्रमण गरी सन् २०१३ अक्टोबर २४ मा विश्व बैंक बोर्ड अफ डाइरेक्टर्ससमक्ष आफ्नो प्रतिवेदन तथा सुझाव/सिफारिश प्रस्तुत गर्‍यो । उक्त प्यानलले अनुसन्धानका लागि सिफारिश गरे पनि व्यवस्थापनका प्रस्तावित काम कारबाहीको कार्यान्वयन पक्षलाई ध्यानमा राख्दै सन् २०१४ अप्रिल ३० भन्दा अगाडि अनुसन्धान अगाडि नबढाउन सुझाव दियो । विश्व बैंकको बोर्ड अफ डाइरेक्टर्सले उक्त सिफारिशलाई २०१३ नोभेम्बर ५ मा स्वीकृत गर्‍यो । निरीक्षण प्यानलले आफ्नो अनुसन्धान स्थलगत भ्रमणपूर्व अद्यावधिक गरिएको सन् २०१४ जुन २२ को मेनेजमेन्ट एक्सन प्लान (व्यवस्थापन कार्ययोजना) प्राप्त गरी त्यसलाई सार्वजनिक गर्‍यो । प्यानललाई उक्त कार्ययोजनाको दोस्रो अद्यावधिक यस अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार हुनुअघि सन् २०१५ जनवरीमा प्राप्त भयो ।

परियोजना

३. परियोजनाका विकास उद्देश्य यस प्रकार छन्: “(क) विद्युत्को माग पूरा गर्न वातावरण मैत्री तथा सामाजिक रूपमा दिगो जलविद्युत् सम्भाव्यता विकास गर्नु, (ख) ग्रामिण क्षेत्रहरूको विद्युत् सेवामा पहुँच बढाउनु, र (ग) ऊर्जा क्षेत्रको दक्षता अभिवृद्धि गर्न तथा उक्त क्षेत्रको लगानीको आवश्यकता सम्बोधन गर्न लगानी परिचालनका लागि निजी सहभागिताको प्रवर्द्धन गर्नु ।”

४. पीडीपी अन्तर्गत यी तीनवटा कम्पोनेन्टहरू रहेका छन्: (क) ऊर्जा विकास कोष (पीडीएफ) को स्थापना, (ख) माइक्रो हाइड्रो भिलेज इलेक्ट्रिफिकेसन प्रोग्राम (एमएचभीडपी), र (ग) ग्रीड प्रसारण तथा वितरण सुधारका लागि नेपाल विद्युत् प्राधिकरण (एनइए) को एउटा कम्पोनेन्ट । निवेदनको विषय कम्पोनेन्ट ‘ग’ भित्रकै एक क्रियाकलाप हो: २२० केभी केडीटीएल जुन डबल सर्क्युट प्रसारण लाइन खिम्ती ऊर्जा स्टेशनदेखि विद्यमान १३२ केभी ढल्केबर सबस्टेशनसम्म फैलिएको छ ।

५. उक्त परियोजना सन् २००३ मई २२ मा स्वीकृत भई सन् २०१३ डिसेम्बर ३१ मा बन्द भयो । यस अवधिमा परियोजनालाई तीन पटक (२००८, २००९ र २०१२) पुनर्संरचना गरियो । तेस्रो पटकसम्मको पुनर्संरचनाका क्रममा तीनवटा प्रसारण लाइन (खिम्ती-ढल्केबर, हेटौडा-भरतपुर र भरतपुर-बर्दघाट) सम्पन्न गर्न अन्तिम मिति सन् २०१३ डिसेम्बर ३१ सम्म बढाइयो । यसमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था (आइडीए) को ऋण ५ करोड ४ लाख अमेरिकी डलर बराबरको (स्पेशल ड्रइड राइट्स (एसडीआर) ३ करोड ५ लाख) र आइडीए अनुदान (२ करोड ५२ लाख अमेरिकी डलर बराबरको १ करोड ८४ लाख एसडीआर) मार्फत लगानी भएको छ । यसको ऋणी नेपाल सरकार हो भने जलस्रोत मन्त्रालय, एनइए र वैकल्पिक ऊर्जा प्रबर्द्धन केन्द्र जिम्मेवार निकाय हुन् । निवेदनको विषय बनेको केडीटीएलको कार्यान्वयनका लागि एनइए जिम्मेवार छ ।

६. पीडीपी 'क' बर्गको परियोजना हो र प्रोजेक्ट अप्राइजल डकुमेन्ट (पीएडी) का अनुसार यसले वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी (ओपी/बीपी ४.०१), अस्वेच्छक पुनर्वास सम्बन्धी (ओडी ४.३० र ओपी ४.१२), आदिवासी मानिस सम्बन्धी (ओडी ४.२०), सांस्कृतिक सम्पदा व्यवस्थापन सम्बन्धी अपरेटिड पोलिसी नोट (ओपीएन ११.०३), प्राकृतिक बासस्थान सम्बन्धी (ओपी/बीपी ४.०४), बन सम्बन्धी (ओपी/बीपी ४.३६) र बाँध सुरक्षा सम्बन्धी (ओपी/बीपी ४.३७) सम्बन्धी सुरक्षात्मक (सेफगार्ड) नीति आकर्षित गरेको छ ।

७. पीडीपी अन्तर्गतका सबै प्रसारण लाइन उप-परियोजनाहरूका वातावरणीय मूल्यांकन आवश्यक पर्ने पनि पीएडीले जनाएको छ । एनइए कम्पोनेन्ट अन्तर्गत प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (आइइइ) वा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (इआइए) तयार पार्ने जिम्मेवारी एनइएकै हुने यसले उल्लेख गरेको छ । यसैगरी सामाजिक प्रभावका सम्बन्धमा पीएडीले उप-परियोजनाका लागि पुनर्वास कार्ययोजना ओडी ४.३० (तत्कालीन समयमा लागू पुनर्वास नीति) तथा पोलिसी फ्रेमवर्क फर इन्भारामेन्टल एण्ड सोसल इम्प्याक्ट एसेसमेन्ट (इआइए/एसआइए) का प्रावधान बमोजिम तयार गरिने र जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना (भीसीडीपी) ओडी ४.२० तथा इआइए/एसआइए फ्रेमवर्कका प्रावधान बमोजिम तयार गरिने जनाएको छ ।

निवेदन

८. निवेदकले क्षतिको विषयमा अनेक दाबी गरेका छन् । पहिलो, निवेदकले विकल्प हरूको अध्ययनलाई अपुरो भन्दै सम्भव भएसम्म पुनर्वास रोक्न तथा सांस्कृतिक सम्पदाको क्षति कम गर्न सकिन्छ कि भनेर “प्रसारण लाइन रेखालाई मानव बस्ती नभएको मार्गतर्फ दिशा बदल्न” माग गरेका छन् ।

९. दोस्रो, सामुदायिक जीवन तथा आफ्नो जिविकोपार्जनका स्रोतमाथि प्रतिकूल प्रभाव पर्ने ठानेर निवेदकले प्रसारण लाइनका लागि छानिएको दिशाको विरोध गरेका छन् । यस लाइनले गर्दा

उनीहरूको जग्गा जमिनको अवमूल्यन हुने र कृषि उत्पादनमा पनि ह्रास आउने आशंका गर्दै लाइनका लागि अर्कै मार्गको प्रस्ताव गरेका छन् ।

१०. तेस्रो, उनीहरूले टावर तथा राइट अफ वे (आरओडब्लू) को निर्माणका लागि जग्गा अधिग्रहण गर्दा “ठूलो संख्यामा रहेका आदिवासी तथा स्थानीय मानिस विस्थापनको जोखिममा पर्ने” दाबी गरेका छन् । उनीहरूले क्षतिपूर्ति बापतको प्रस्तावित रकमका साथै क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था आफ्नो जग्गाको वास्तविक मूल्यभन्दा थोरै कायम गरिएको भन्ने ठानेका छन् ।

११. चौथो, उनीहरूले सिन्धुली जिल्लाका प्रभावित समूह अधिकांश आदिवासी वा दलित मानिस भएको भन्दै यस परियोजनाले परियोजनाबाट प्रभावित आदिवासी मानिसको सही पहिचान नगरेको तथा आदिवासीका विशिष्ट अवस्था र चिन्ताका विषयलाई विश्लेषण नै नगरी “जोखिमपूर्ण समुदाय” लाई सम्बोधन गर्न “भीसीडीपी” नामक एकमात्र योजना तयार गरिएको गुनासो गरेका छन् ।

१२. पाँचौ, निवेदकले पर्याप्त छलफलको अभाव रहेको तथा परियोजनाको प्रकृति र यसका उद्देश्यका सम्बन्धमा गलत तथा भ्रामक सूचना दिने परिपाटीका कारण यसबाट मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्ने चिन्ता बढाएको बताएका छन् ।

१३. छैठौं, निवेदकले घोषित प्रसारण लाइनको मार्गमा “विभिन्न गुम्बा, मन्दिर, घाट तथा सांस्कृतिक महत्वका अन्य स्थलहरू” पर्ने भएकोले यसबाट ती स्थलहरूका लागि उपयुक्त मानिएको वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने दाबी गरेका छन् ।

१४. अन्त्यमा, निवेदकले के बताए भने हरेकले आफ्ना गुनासाहरू राख्न सक्ने एउटा संयन्त्र गुनासो समाधान समिति (जीआरसी) परियोजना तहमा स्थापना गर्नुपर्ने व्यवस्था भए तापनि कोही पनि जीआरसीको बारेमा जानकार नहुँदाहरूउजुरी तथा गुनासो लिएर नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (एनएचआरसी) र सर्वोच्च अदालत धाउने गर्नुपरेको छ ।

१५. यसको प्रतिक्रियामा व्यवस्थापनले उक्त पीडीपी नेपालको इतिहासको अत्यन्त कठिन समयमा कार्यान्वयन गरिएकाले “ठूला चुनौतीका बीच एनइएलाई पीडीपी कार्यान्वयन गर्न र बैकलाई परियोजनाको सुपरीवेक्षणलगायत परियोजना कार्यान्वयनका विभिन्न चरणमा सहज रूपमा परियोजनाको स्थलगत भ्रमण गर्नबाट बञ्चित गराएको” बताएको छ । व्यवस्थापनले भनेको छ, “निवेदनको केन्द्र रहेको सिन्धुली जिल्ला सन् १९९६ मा माओवादी सशस्त्र विद्रोहको विजारोपण भएका पाँच जिल्लाहरूमध्ये एक थियो” र सन् २००८ पछि “मधेशी, आदिवासी मानिसहरूले मुलुकको दक्षिणी भूभाग तराईमा आन्दोलन गरेपछि सिन्धुली क्षेत्रमा आन्तरिक बसाइ सराइ बृद्धि भई जग्गाको भाउ हवातै बढ्यो ।” व्यवस्थापनले अगाडि भनेको छ, “परियोजना स्थलको असुरक्षाका कारण विभिन्न समयमा उक्त परियोजना अलपत्र पऱ्यो र

परियोजनाको कार्यक्षेत्र विस्तार र अतिरिक्त लगानी उपलब्ध गराउन तीन पटक (२००८, २००९ र २०१२) सम्म परियोजनाको पुनर्संरचना गर्नुपरेको छ।”

१६. वैकल्पिक मार्गका सम्बन्धमा निवेदकको दावी विपरित व्यवस्थापनले वैकल्पिक मार्गको पहिचानका लागि पर्याप्त अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको बताएको छ । पहिलो, डिजाइनको चरण र इआइएको तयारीका क्रममा, र पछि विवादित प्रसारण लाइन रेखाको सरकारी समीक्षाका दौरान ।

१७. छलफल तथा परामर्शका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले सिन्धुली जिल्ला लगायत परियोजना क्षेत्रमा एनइएले शृंखलाबद्ध रूपमा परामर्श गरेको जनाएको छ । व्यवस्थापनको भनाइ अनुसार यी परामर्शका बारेमा अग्रिम सूचना जारी गरिएको थियो र सहभागीहरूबाट आएका सल्लाह सुझावलाई परियोजना कर्मचारीले सकारात्मक रूपमा ग्रहण गरेका थिए ।

१८. व्यवस्थापनले भनेको छ, राइट अफ वेमा आफ्नो जग्गा अधिग्रहणमा नपरे तापनि जग्गामाथिबाट विद्युत् लाइन लैजाँदा प्रभावित हुने जग्गा धनीको क्षतिपूर्ति नै विवादको मूल चुरो हो । यस्ता जग्गाधनीले जग्गा अधिग्रहण बापत नभई राइट अफ वेको प्रभावलाई आधार बनाई १०० प्रतिशत क्षतिपूर्ति माग गरिरहेका छन् । व्यवस्थापनले सरकारले एउटा क्षतिपूर्ति प्याकेज घोषणा गरेको र जसमा “जग्गा मूल्यको शत प्रतिशत क्षतिपूर्ति, स्थानीय सडकको व्यवस्था र नियमित विद्युत् आपूर्ति ” उल्लेख भएको बताएको छ । सरकारलाई राइट अफ वेमा पूर्ण रूपमा जग्गा अधिग्रहण गर्नसक्ने अधिकार दिई प्रसारण लाइनको विवादित खण्डमा उक्त प्रस्तावित सडक निर्माण गरिनेछ ।

१९. आदिवासी मानिसका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले “मुलुकको परिवेश र आदिवासी मानिस जीउने विविध तथा परिवर्तित अवस्थालाई ध्यान दिई” यसको वैकल्पिक शब्दावलीको प्रयोग गरिएको पुष्ट्याई गरेको छ । यस्तो अवस्था समग्र नेपालको र विशेषतः सिन्धुली जिल्लाको विशेषता भएको र यसबाटै परियोजनाले आइपीडीपीको सट्टा भीसीडीपी तयार गर्ने निर्णय किन गयो भन्ने कुरा स्पष्ट हुने व्यवस्थापनले जनाएको छ ।

२०. व्यवस्थापनले परियोजनाद्वारा कुनै पनि सांस्कृतिक तथा धार्मिक स्थल प्रभावित नभएको बताएको छ । “राइट अफ वेसँग त्यस्ता स्थलको कथित निकटताका बारेमा संयुक्त प्रमाणीकरण गर्न” एनइएले प्रस्ताव राखेको तर समुदायले यसलाई अस्वीकार गरेको जानकारी एनइएले व्यवस्थापनलाई दिएको छ ।

२१. जनस्वास्थ्यमा पर्ने प्रभावका सम्बन्धमा व्यवस्थापनको भनाइ छ, “परियोजनाका कारण इलेक्ट्रोम्याग्नेटिकको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा आई मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्ने कुनै पनि वैज्ञानिक आधार छैन ।” यसबाहेक, व्यवस्थापनले उद्योग मापदण्ड तथा प्रचलित अभ्यास

बमोजिम घर/भवन तथा जग्गाबाट न्यूनतम दूरी कायम हुने गरी प्रसारण लाइन स्थापना गरिएको जनाएको छ ।

२२. गुनासो व्यवस्थापनका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले परियोजना गुनासो समाधान संयन्त्र जति प्रभावकारी र सबल हुनुपर्ने हो त्यति नभएको स्वीकार गरेको छ । एब्रेभियटेड रिसेटलमेन्ट एक्सन प्लान (एआरएपी) मा व्यवस्था भए बमोजिम स्थानीय समुदायका प्रतिनिधि समेत रहेको छुट्टै जीआरसी स्थापना गरिएन । परियोजना स्तरीय गुनासो समाधान संयन्त्र पुनर्गठन गरी त्यसलाई सुदृढ गर्न एनइएले आवश्यक प्रक्रिया सुरु गरेको व्यवस्थापनले बताएको छ ।

व्यवस्थापन/एनइए कार्ययोजना

२३. निवेदन पेश भएपछि व्यवस्थापन र एनइएद्वारा पहिचान गरिएका कमी कमजोरीलाई सम्बोधन गर्न व्यवस्थापनले आफ्नो प्रतिक्रियामा एनइएसँगको सहमतिमा तयार पारिएको कार्ययोजनामा उल्लेख गरेको छ । परियोजना क्षेत्रमा निरीक्षण प्यानलको अनुसन्धान भ्रमणपूर्व व्यवस्थापनले कार्ययोजनाको अद्यावधिक पेश गर्‍यो । उक्त अद्यावधिकमा व्यवस्थापनले राइट अफ वेको क्षतिपूर्ति, अद्यावधिक गरिएका भीसीडीपी र पुनर्वास कार्ययोजना (आरएपी) को कार्यान्वयनबाहेक कार्ययोजनाका अधिकांश क्रियाकलाप कार्यान्वयन भएको जनाएको छ । सो कार्ययोजनाको दोस्रो अद्यावधिक सन् २०१५ जनवरीमा पेश गरियो जसले पहिलो अद्यावधिकको तुलनामा खासै प्रगति भएको देखाउँदैन ।

प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम)

२४. प्यानलका अनुसन्धान निष्कर्ष मुख्य चारवटा समूह विशेषतः देहायका सवाल सम्बन्धी नीतिको प्रयोगसँग सम्बन्धित छन्। ती हुन्: (क) विकल्पको विश्लेषण, वातावरणीय मूल्यांकन तथा स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रभाव, (ख) पुनर्वास तथा क्षतिपूर्ति, (ग) आदिवासी मानिस तथा सांस्कृतिक सम्पदा, (घ) परामर्श, सार्वजनिकीकरण तथा सुपरीवेक्षण । यी सबै सवालहरू एकअर्कासँग सम्बन्धित छन् र यिनीहरू समस्याको मूल जड भएको देखिने प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

२५. विकल्पको विश्लेषणका सम्बन्धमा प्यानलले वातावरणीय मूल्यांकन तथा सिन्धुली जिल्लाको कमलामाई नगरपालिकास्थित विवादित ३.८५ किलोमिटर खण्डको प्रसारण लाइनका लागि वैकल्पिक मार्गको लेखाजोखा गर्न गठित प्राविधिक समितिको प्रतिवेदन समीक्षा गर्‍यो । उक्त ३.८५ किलोमिटर खण्डको वैकल्पिक प्रसारण लाइन सम्बन्धी अध्ययन ओपी/बीपी ४.०१ मा उल्लेखित आवश्यकता (रीत) अनुरूप नभएको निष्कर्ष निकाल्दै प्यानलले विकल्पको त्यस्तो सीमित तथा प्रतिबन्धात्मक मूल्यांकन ओपी/बीपी ४.०१ मा कल्पना समेत नगरिएको पाएको छ ।

२६. पीडीपी पोलिसी फ्रेमवर्कले पीडीपी उप-परियोजनाको वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन गर्न आवश्यक पर्ने अध्ययनको विवरण विस्तृत तथा पर्याप्त रूपमा उजागर गरेको तर उक्त अध्ययन तथा तिनका सुभाव/सिफारिश कार्यान्वयन गर्नसक्ने क्षमता रहे नरहेको बारे केही नबताएको प्यानलले जनाएको छ । प्यानलका अनुसार, ओएमएस २.२०, ओडी ४.०१ र ओपी/बीपी ४.०१ का मुख्य प्रावधान बमोजिम केडीटीएल इआइएले संस्थागत विश्लेषण समावेश गरेको छैन र एनइएको क्षमता समेत पहिचान गरेको छैन ।

२७. मानव स्वास्थ्यमा पर्ने भनिएको प्रभावका सम्बन्धमा प्यानलले इन्टरनेसनल कमिसन अन नन-आयोनाइजिङ रेडियसन प्रोटेक्सन (आइसीएनआइआरपी) द्वारा प्रतिनिधित्व गरिएको वैज्ञानिक समुदायको निष्कर्षलाई हवाला दिँदै आइसीएनआइआरपी रिफरेन्स तह वा सो भन्दा तलको लो फ्रिक्वेन्सी (न्यून आवृत्ती) इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डमा हुने सम्पर्कबाट मानव स्वास्थ्यमा कुनै प्रकारको प्रतिकूल असर नपुग्ने उल्लेख गरेको छ । यसबाट व्यवस्थापनले बैंक पोलिसी ओपी ४.०१ (जसअनुसार वातावरणीय मूल्यांकन (इए) ले मानव स्वास्थ्य र सुरक्षाको सवाललाई ध्यान दिनुपर्दछ) बमोजिम काम गरेको स्पष्ट हुने प्यानलले बताएको छ । यसका अतिरिक्त प्यानलले बैंकले इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डबाट स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रभाव सम्बन्धी विश्व बैंक समूहको वातावरणीय स्वास्थ्य तथा सुरक्षा (इएचएस) मा उल्लेखित मार्गनिर्देशिका पूर्ण रूपमा पालना गरेको जनाएको छ ।

२८. पुनर्वास तथा क्षतिपूर्तिका सम्बन्धमा प्यानलले एकअर्कासँग सम्बन्धित पाँचवटा निष्कर्ष निकालेको छ: (क) सन् २००६ तथा २०१४ को एआरएपीले निकर्वाल गरे अनुसार विस्थापित घरधुरीको संख्या २०० भन्दा थोरै भएको र रेखीय प्रकृतिको भएका कारण प्रसारण लाइनको प्रभाव न्यून रहेकाले एआरएपीलाई अधि बढाउने व्यवस्थापनको निर्णय अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप थियो, (ख) पुनर्वास सम्बन्धी दस्तावेजको पर्याप्तताका सम्बन्धमा प्यानलले विस्थापित मानिसको जिविकोपार्जनका बारेमा ओपी ४.१२ बमोजिम जनगणना सर्वेक्षण तथा अद्यावधिक सामाजिक-आर्थिक जानकारी आवश्यक पर्ने भए पनि सन् २००६ को एआरएपी समयमै (जस्तै: माओवादी विद्रोहपछि र प्रसारण लाइनको निर्माण हुनुपूर्व) अद्यावधिक नगरिएकोले व्यवस्थापन अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप नभएको बताएको छ, (ग) क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्न ढिलाइ भएको र त्यसको किस्ता कहिले कहिले निकाशा गर्ने भन्ने बारेमा स्पष्टता नभएकोले यो ओपी ४.१२ अनुरूप नभएको प्यानलले जनाएको छ । यस बमोजिम योग्य व्यक्तिलाई छिटो छरितो र प्रभावकारी रूपमा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ, र (घ) राइट अफ वेमा रहेका विस्थापित घरधुरीलाई पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना (आर एण्ड आर) सहायता उपलब्ध गराउने कार्यमा व्यापक ढिलासुस्ती र असंगति भएको पनि प्यानलले पाएको छ जुन अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप छैन । अन्त्यमा (ङ) प्यानलले केडीटीएलका लागि उपयुक्त तथा पहुँचयोग्य गुनासो समाधान संयन्त्रको अभाव रहेको जुन ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप नभएको पनि निष्कर्ष निकालेको छ ।

३९. आदिवासी मानिसका सम्बन्धमा प्यानलले विवादित राइट अफ वेमा आदिवासी, दलित तथा अन्य जोखिमपूर्ण समुदाय रहेकाले “मिश्रित समुदाय” भनी उल्लेख गर्ने व्यवस्थापनको निर्णय आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी ४.१० अनुरूपै रहेको जनाएको छ । तथापि, व्यवस्थापनले उक्त शब्दावली प्रयोग गर्ने आफ्नो निर्णयका सम्बन्धमा स्पष्टसँग त्यसको औचित्य दर्शाउनु उपयोगी हुने थियो भनी प्यानलले बताएको छ ।

३०. भौतिक सांस्कृतिक सम्पदाका सम्बन्धमा केडीटीएलको लागि ओपी/बीपी ४.११ लाई सक्रिय नगराउने व्यवस्थापनको निर्णयसँग प्यानल सहमत छ, किनकी प्रसारण लाइनले भौतिक सांस्कृतिक स्रोतमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दैन, र व्यवस्थापनले यस मानक (आधार) लाई दस्तावेजमा पर्याप्त रूपमा विश्लेषण गरेको छ । तथापि, प्यानलले जोखिम न्यूनीकरणका उपायको योजना अझ बढी बलियो तथा प्रभावकारी हुनसक्ने र सम्भावित प्रभावका बारेमा सबैलाई अभै राम्रोसँग सूचना प्रदान गर्नसक्ने बताएको छ ।

३१. सार्वजनिकीकरण तथा परामर्शका सम्बन्धमा प्यानलले परियोजनाको प्रलेखन सार्वजनिकीकरण गर्नुपर्ने सुरक्षात्मक (सेफगार्ड) प्रावधान पूर्ण रूपमा पालना नभएको र त्यसलाई सुधार गर्ने प्रयास भइरहेको भन्ने व्यवस्थापनको स्वीकारोक्तीलाई उल्लेख गरेको छ । परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनका समयमा सिन्धुलीमा व्याप्त अनिश्चित सुरक्षाको स्थिति र यसबाट व्यवस्थापनको स्थलगत भ्रमणमा पुगेको बाधा अड्चनको यथार्थलाई प्यानलले पुष्टि गरेको छ । तथापि, व्यवस्थापनले बैंक पोलिसीमा उल्लेख भए बमोजिम वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.०१, आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१० र अस्वैच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनका क्रममा पर्याप्त, समसामयिक तथा अर्थपूर्ण परामर्श सुनिश्चित नगरेको प्यानलले पाएको छ ।

निष्कर्ष:

३२. बैंकले परियोजना तथा परियोजना क्षेत्रका विशिष्ट विशेषताका साथै नेपालको नाजुक सुरक्षा स्थितिबाट उत्पन्न बाधा व्यवधानको सामना गर्नुपरेको कुरा प्यानललाई स्पष्टसँग थाहा छ । बैंकको न्यून संलग्नता साथै एनडिएको कमजोर क्षमताका कारण नीति नियमको सही पालना हुन नसकेको प्यानलले किटान गरेको छ ।

३३. यद्यपि, एनडिएको वर्तमान नेतृत्व तहबाट भइरहेको सकारात्मक काम कारवाहीका अतिरिक्त परियोजनाको समाप्तिपछि पनि परियोजनाबाट प्रभावित मानिसबाट औल्याइएका समस्याको समाधान गर्न बैंकद्वारा व्यक्त प्रतिबद्धताका साथै परिस्थितिको बदलिँदो प्रकृतिबाट प्यानल ज्यादै उत्साहित भएको छ ।

३४. नेपालको ऊर्जा क्षेत्रमा निरन्तर सहयोग प्रदान गर्ने घोषित चाहनाका कारण यसमा बैंकको संलग्नता/सहभागिता ज्यादै महत्वपूर्ण रहेको प्यानलले उल्लेख गरेको छ । पुरानो असफलता पुनः दोहारिन नदिनु तथा नयाँ कार्यक्रमको दिगोपना सुनिश्चित गर्नु ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । नयाँ कार्यक्रमको दिगोपना सुनिश्चित गर्दै यस परिस्थिति मा विशेषतः एनडिएको वातावरणीय तथा सामाजिक पक्षमा अपेक्षित सुधार ल्याई प्रभावित समुदाय मुख्यतः विद्यमान आदिवासी मानिस र अन्य जोखिमपूर्ण समुदायसँग आवश्यक परामर्श गरी पुनर्वास, क्षतिपूर्ति तथा गुनासो व्यवस्थापनका उपायलाई सुनिश्चित गरेर यस क्षेत्रको नियामक वातावरणलाई आवश्यकता अनुसार अनुकूल तथा सुधार गर्दै पुनर्वास, क्षतिपूर्ति र गुनासो व्यवस्थापनका उपाय तयार गर्दै यस्तो प्रकारको सहभागिताको दिगोपनाका लागि थुप्रै सवाल तथा सिकिएका पाठमाथि ध्यान दिनुपर्ने प्यानलको धारणा छ ।

३५. यस अनुसन्धानबाट सिकिएको पाठलाई आत्मसात गर्दै आर्थिक बृद्धिदर प्राप्त गरी गरिबी घटाउने दिशामा मुलुकको स्वच्छ ऊर्जाका विशाल स्रोतको विकासका लागि नेपाललाई सहयोग गर्न विश्व बैंक अडिग छ ।

परिच्छेद १: परिचय

क. पृष्ठभूमि

१. यस प्रतिवेदनले नेपाल ऊर्जा विकास परियोजना (यसपछि “पीडीपी” वा “परियोजना” भनिएको) विशेषतः यसको २२० केभी खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइन (केडीटीएल) को अनुसन्धानबाट प्राप्त नजिता प्रस्तुत गरेको छ । आफ्ना घर, जग्गा जमीन तथा जिविकोपार्जनलाई परियोजनाले प्रभावित पारेको भन्दै नेपालको सिन्धुली जिल्लास्थित तीनवटा गाउँका १०३ जना आदिवासी तथा गैरआदिवासी परिवारले सन् २०१३ जुलाई १० मा निरीक्षणका लागि निवेदन जाहेर गरेका थिए । उक्त निवेदनमा खिम्ती-ढल्केबर २२० केभी विद्युत् प्रसारण लाइन पीडित संघर्ष समितिका अध्यक्ष श्री सुरेन्द्रश्वर मोक्तान, नेपालका आदिवासीको मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूहका अधिवक्ता श्री शंकर लिम्बु र अमेरिकास्थित गैरसरकारी संस्था एकाउन्टेविलिटी काउन्सेलकी सदस्य सुश्री कोमला रामाचन्द्रनले हस्ताक्षर गर्नुभएको थियो । निवेदकले आफ्नो प्रतिनिधित्व गर्न तथा आफ्नो तर्फबाट कार्य गर्न श्री शंकर लिम्बुलाई अख्तियारनामा दिएका थिए ।

२. प्यानलले सन् २०१३ जुलाई २४ मा सो निवेदन दर्ता गर्‍यो र सन् २०१४ अप्रिल भित्रै अनगिन्ती काम कारवाही सम्पन्न गर्नुपर्ने प्रस्ताव राख्दै बैंक व्यवस्थापनले सन् २०१३ सेप्टेम्बर १८ मा आफ्नो प्रतिक्रिया पेश गर्‍यो । निरीक्षण प्यानलले सन् २०१३ सेप्टेम्बर ३० देखि अक्टोबर ४ को बीचमा नेपाल भ्रमण गरी सन् २०१३ अक्टोबर २४ मा विश्व बैंक बोर्ड अफ डाइरेक्टर्स समक्ष आफ्नो प्रतिवेदन तथा सिफारिश प्रस्तुत गर्‍यो । उक्त प्यानलले अनुसन्धानका लागि सिफारिश गरे पनि व्यवस्थापनका प्रस्तावित काम कारवाहीको कार्यान्वयन पक्षलाई ध्यानमा राख्दै सन् २०१४ अप्रिल ३० भन्दा अगाडि अनुसन्धान नबढाउन सुझाव दियो । विश्व बैंकको बोर्ड अफ डाइरेक्टर्सले उक्त सिफारिशलाई सन् २०१३ नोभेम्बर ५ मा स्वीकृत गर्‍यो । निरीक्षण प्यानलले आफ्नो अनुसन्धान स्थलगत भ्रमणपूर्व अद्यावधिक गरिएको सन् २०१४ जुन २२ को मेनेजमेन्ट एक्सन प्लान (व्यवस्थापन कार्ययोजना) प्राप्त गरी त्यसलाई सार्वजनिक गर्‍यो । प्यानललाई उक्त कार्ययोजनाको दोस्रो अद्यावधिक यस अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार हुनुअघि सन् २०१५ जनवरीमा प्राप्त भयो ।

३. आफूलाई प्राप्त कार्यादेश बमोजिम प्यानलको अनुसन्धानले विश्व बैंकले आफ्ना कार्यसञ्चालन नीति तथा कार्यविधिको पालना नगरेकै कारण स्थानीय जनतालाई हानी पुगेको भन्ने आरोपलाई मात्रै केन्द्रित गरेको छ ।

ख. परियोजना

४. पीडीपीले नेपालको जलविद्युत् विकासमा सहयोग गर्ने, ग्रामिण क्षेत्रमा विद्युत्को पहुँच बढाउने र विद्युत् आपूर्तिमा सुधार ल्याउने लक्ष्य लिएको छ । परियोजनाका विकास उद्देश्य यस प्रकार छन्: “(क) विद्युत्को माग पूरा गर्न वातावरणमैत्री तथा सामाजिक रूपमा दिगो नेपालको जलविद्युत्

सम्भाव्यता विकास गर्ने, (ख) ग्रामिण क्षेत्रको विद्युत् सेवामा पहुँच बढाउने, र (ग) ऊर्जा क्षेत्रको दक्षता अभिवृद्धि गर्ने तथा उक्त क्षेत्रको लगानीको आवश्यकता सम्बोधनका लागि लगानी परिचालन गर्न निजी सहभागिताको प्रवर्द्धन गर्ने ।”

५. पीडीपी अन्तर्गत तीनवटा कम्पोनेन्टहरू पर्दछन्: (क) ऊर्जा विकास कोष (पीडीएफ) को स्थापना, (ख) माइक्रो हाइड्रो भिलेज एलेक्ट्रिफिकेसन प्रोग्राम (एमएचभीडपी), र (ग) ग्रीड प्रसारण तथा वितरण सुधारका लागि नेपाल विद्युत प्राधिकरण (एनइए) को एक कम्पोनेन्ट । निवेदनको विषय कम्पोनेन्ट ‘ग’ भित्रकै एक क्रियाकलाप हो: २२० केभी केडीटीएल जुन डबल सर्क्युट प्रसारण लाइन खिम्ती ऊर्जा स्टेशनदेखि विद्यमान १३२ केभी ढल्केबर सबस्टेशनसम्म फैलिएको छ ।

६. उक्त परियोजना सन् २००३ मई २२ मा स्वीकृत भई सन् २०१३ डिसेम्बर ३१ मा बन्द भयो । यस अवधिमा परियोजनालाई तीन पटक (२००८, २००९ र २०१२) पुनर्संरचना गरियो । तेस्रो पुनर्संरचनाका क्रममा तीनवटा प्रसारण लाइन (खिम्ती-ढल्केबर, हेटौडा-भरतपुर र भरतपुर-बर्दघाट) सम्पन्न गर्न यसको क्लोजिङ डेट (अन्तिम मिति) सन् २०१३ डिसेम्बर ३१ सम्म बढाइएको थियो ।

७. यसमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था (आइडीए) को ऋण ५ करोड ४ लाख अमेरिकी डलर बराबरको (स्पेशल ड्रइङ राइट्स (एसडीआर) ३ करोड ५८ लाख) र आइडीए अनुदान (२ करोड ५२ लाख अमेरिकी डलर बराबरको १ करोड ८४ लाख एसडीआर) मार्फत लगानी भएको हो । यसको ऋणी नेपाल सरकार हो भने जलस्रोत मन्त्रालय, एनइए र वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र जिम्मेवार निकायहरू हुन् । निवेदक केडीटीएलको कार्यान्वयनका लागि एनइए जिम्मेवार छ ।

८. आकर्षित हुने सेफगार्ड नीति । पीडीपी ‘क’ वर्गको परियोजना हो र प्रोजेक्ट अप्राइजल डकुमेन्ट (पीएडी) का अनुसार यसले वातावरणीय मूल्यांकन (ओपी/बीपी ४.०१), अस्वेच्छिक पुनर्वास (ओडी ४.३० र ओपी ४.१२), आदिवासी मानिस (ओडी ४.२०), सांस्कृतिक सम्पदाको व्यवस्थापन सम्बन्धी अपरेसन पोलिसी नोट (ओपीएन ११.०३), प्राकृतिक बासस्थान (ओपी/बीपी ४.०४), बन (ओपी/बीपी ४.३६) र बाँध सुरक्षा (ओपी/बीपी ४.३७) सम्बन्धी सेफगार्ड नीति आकर्षित गर्दछ ।

९. पीएड अन्तर्गतका सबै प्रसारण लाइन उप-परियोजनाका वातावरणीय मूल्यांकन आवश्यक पर्ने पनि पीएडीले जनाएको छ । एनइए कम्पोनेन्ट अन्तर्गत प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (आइड) वा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (इआइए) तयार पार्ने जिम्मेवारी एनइएकै हुने यसले उल्लेख गरेको छ । सामाजिक प्रभावका सम्बन्धमा पीएडीले उप-परियोजनाका लागि पुनर्वास कार्ययोजना ओडी ४.३० (तत्कालीन समयमा लागू हुने पुनर्वास नीति) तथा पोलिसी फ्रेमवर्क फर इन्भारामेन्टल एण्ड सोसल इम्प्याक्ट एसेसमेन्ट (इआइए/एसआइए) का प्रावधान बमोजिम तयार गरिने र जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना (भीसीडीपी) ओडी ४.२० तथा इआइए/एसआइए फ्रेमवर्कका प्रावधान बमोजिम तयार गरिने पनि पीएडीले उल्लेख गरेको छ ।

१०. **खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइन (केडीटीएल)** । दोहोरो सर्क्युट भएको २२० केभी प्रसारण लाइन एनइएले निर्माण गरेको यस प्रकारको पहिलो प्रसारण लाइन हो । यसले ७५ किलोमिटर लामो चट्टाने पहाड तथा हिमाली भूखण्ड (समुद्री सतहदेखि अधिकतम १,४५० मिटरको अक्षांशसम्म) पार गर्दछ । ती भूभागमध्ये ४८ प्रतिशत वन क्षेत्र, ३१ प्रतिशत कृषि भूमि, १० प्रतिशत नदी, ८ प्रतिशत बाँझो भूमि र ३ प्रतिशत गाउँ वा शहरी क्षेत्र रहेका छन् । निवेदनको भौगोलिक केन्द्रविन्दु रहेको सिन्धुली जिल्लामा ३० मिटर राइट अफ वेले कूल ३० हेक्टर खेतीयोग्य भूमि र ५९ हेक्टर वन क्षेत्र पार गर्दछ । केडीटीएल अन्तर्गत स्टिलका १८८ वटा ल्याटिस (जालिदार) टावर रहेका छन् र तिनीहरूको उचाई ४२ देखि ४९ मिटरसम्म छ । टावरहरू बीचको औसत अन्तर ३५० मिटर छ । प्यानलको अनुसन्धान भ्रमणको समयमा १८० वटा टावर ठड्याइसकिएको र थप तीनवटा टावरको जग निर्माण गर्ने कार्य सम्पन्न भइसकेको थियो । तर बाँकी पाँचवटा टावरका लागि कुनै काम सुरु भएको थिएन । कमलामाई नगरपालिका (साविकको सिन्धुलीमाढी) स्थित प्रसारण लाइनको विवादित खण्ड बाहेकका स्थानमा तार टाँग्ने काम सम्पन्न भएको छ । केही निवेदक कमलामाई नगरपालिकाबाट समेत छन् ।

ग. निरीक्षणका लागि निवेदन र व्यवस्थापनको प्रतिक्रियाको सारांश

ग१. निवेदकको दाबी

११. निवेदनमा लगाइएका आरोपहरूको सारांश तल दिइएको छ । निवेदनको पूर्ण पाठ प्यानलको वेबसाइटबाट प्राप्त गर्न सकिनेछ ।

१२. *विकल्पको अपर्याप्त अध्ययन* । सम्भव भएसम्म पुनर्वास रोक्न तथा यसबाट सांस्कृतिक सम्पदाहरूमाथि पुग्ने क्षति न्यूनीकरण गर्न निवेदकले “मानववस्ती नभएको स्थान हुँदै प्रसारण लाइनको रेखा बदल्न” माग गरेका छन् । सम्भावित वैकल्पिक मार्गका सम्बन्धमा अध्ययन गर्न सरकारले एक विशेषज्ञ समिति गठन गरेको भए तापनि उक्त समितिका निष्कर्ष कहिल्यै सार्वजनिक नगरिएको उनीहरूले बताएका छन् । उनीहरूको बुझाइमा इआइएमा विकल्प को जम्मा दुई अनुच्छेद सारांश रहेको छ र एब्रेभियेटेड रिसेटलमेन्ट प्लान तथा सामाजिक प्रभाव अध्ययनमा कुनै त्यस्तो विश्लेषण समावेश गरिएको छैन । निवेदकले आफूले परियोजनाका कर्मचारी समक्ष सम्भव भएसम्मका वैकल्पिक मार्ग प्रस्तुत गरेर त्यस सम्बन्धमा ध्यानाकर्षण गराएको बताएका छन् ।

१३. *जिविकोपार्जनको चिन्ता* । सामुदायिक जीवन तथा आफ्नो जिविकोपार्जनका स्रोतमाथि प्रतिकूल प्रभाव पर्ने भन्दै निवेदकले प्रसारण लाइनका लागि छानिएको रेखाको विरोध गरेका छन् । यस लाइनले जग्गा जमीनको अवमूल्यन हुने र कृषि उत्पादनका ह्रास आउने विश्वास उनीहरूले गरेका छन् ।

१४. *स्थानान्तरण तथा क्षतिपूर्ति* । उनीहरूले टावर तथा राइट अफ वे (आरओडब्लू) को निर्माणका लागि जग्गा अधिग्रहण गर्दा “ठूलो संख्यामा रहेका आदिवासी तथा स्थानीय मानिस विस्थापनको जोखिममा पर्ने” दाबी गरेका छन् । उनीहरूले क्षतिपूर्ति वापतको प्रस्तावित रकमका साथै क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था आफ्नो जग्गाको वास्तविक मूल्यभन्दा थोरै कायम गरिएको भन्ने ठानेका छन् । यसका

अतिरिक्त निवेदकले परियोजना सम्बन्धी क्रियाकलापबाट यसअघि नै प्रभावित भएका मानिसका लागि कृषि उत्पादनमा पुगेको क्षतिबापत रेट्रोएक्टिभ (पूर्व प्रभावी) क्षतिपूर्तिको माग दाबी गरेका छन् ।

१५. *आदिवासी मानिस* । उनीहरूले सिन्धुली जिल्लाका प्रभावित समूह अधिकांश आदिवासी वा दलित भएको भन्दै यस परियोजनाले परियोजनाबाट प्रभावित आदिवासी मानिसको सही पहिचान नगरेको तथा आदिवासी मानिसका विशिष्ट अवस्था र चिन्ताका विषयलाई विश्लेषण नै नगरी “जोखिमपूर्ण समुदाय” लाई सम्बोधन गर्न “भीसीडीपी” नामक एकमात्र योजना तयार गरिएको गुनासो गरेका छन् । निवेदकले बैंकको आदिवासी मानिस सम्बन्धी नीति अनुरूप आदिवासी मानिस सम्बन्धी विकास योजना (आइपीडीपी) तयार गरिनुपर्थ्यो भन्ने विश्वास गरेका छन् । यसबाहेक निवेदकका अनुसार भीसीडीपीले केही आदिवासी समूहको “सही पहिचान गरेको” छैन र बैंकको नीति अनुरूप उनीहरूको वास्तविक आवश्यकता र प्राथमिकतामाथि पनि ध्यान दिएको छैन ।

१६. *अपर्याप्त परामर्श तथा सार्वजनिकीकरण* । निवेदकले परियोजना क्रियाकलाप मुख्यतः स्थानान्तरण तथा क्षतिपूर्ति प्याकेजका सम्बन्धमा विस्तृत जानकारीको अभाव रहेको आरोप लगाएका छन् । उनीहरूले पर्याप्त परामर्शको अभाव रहेको र परियोजनाका प्रकृति तथा उद्देश्य सम्बन्धी भ्रामक सूचना दिइएको भन्ने सवाललाई पनि जोडदार रूपमा उठाएका छन् । प्रसारण लाइनको डिजाइन, अवस्थिति , वा अलाइनमेन्टका सम्बन्धमा परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति विशेषतः सिन्धुलीका आदिवासी मानिससँग “कहिल्यै परामर्श नगरिएको” र विभिन्न सेफगार्ड डकुमेन्ट तयार गर्दा पनि आफूलाई सहभागी नगराइएको उनीहरूले बताएका छन् ।

१७. *मानव स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव* । निवेदकले हाइ भोल्टेज पावर लाइनका कारण उत्पन्न हुने इलेक्ट्रिक तथा म्याग्नेटिक फिल्डबाट स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रतिकूल प्रभावका बारेमा चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । यो उनीहरूका लागि विशेष चिन्ताको विषय बनेको छ किनकी उनीहरूले प्रस्तुत निवेदनमा प्रसारण लाइन विद्यालय तथा अन्य मानववस्ती नजिकै वा त्यसको माथि हुँदै लगिने बताएका छन् । स्वास्थ्य सम्बन्धी यी चिन्तालाई निराकरण गर्नका लागि आफूलाई कुनै पनि लिखित प्रमाण वा प्रलेखन उपलब्ध नगराइएकोमा उनीहरूले जोड दिएका छन् ।

१८. *सांस्कृतिक तथा धार्मिक स्थलमा प्रभाव* । निवेदकले घोषित प्रसारण लाइनको मार्गमा “विभिन्न गुम्बा, मन्दिर, घाट तथा सांस्कृतिक महत्वका अन्य स्थल” पर्ने भएकोले यसबाट ती स्थलका लागि उपयुक्त मानिएको वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने दाबी गरेका छन् ।

१९. *गुनासो समाधान* । एआरएपीले हरेकले आफ्ना गुनासा राख्न पाउने एउटा संयन्त्र गुनासो समाधान समिति (जीआरसी) परियोजना तहमा स्थापना गरिनेछ भन्ने निवेदनमा उल्लेख छ । जीआरसीमा स्थानीय प्रभावित व्यक्तिद्वारा चुनिएका प्रतिनिधि संलग्न रहने र निश्चित समयको अन्तरालमा नियमित बैठक बोलाउने, कार्यविधि तयार गर्ने, तथा पादरशी ढंगबाट काम कारवाही अघि बढाइने पनि जनाइएको छ । तथापि, कोही पनि निवेदकले त्यस्तो प्रकारको जीआरसीको बारेमा

नसुनेकाले उनीहरू उजुरी लिएर नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (एनएचआरसी) र सर्वोच्च अदालत धाउने गरेको निवेदनमा दाबी गरिएको छ । विस्थापित समुदायसँग बैठक सञ्चालन गर्ने, सम्पूर्ण बैठक तथा निर्णयको अभिलेख राख्ने, र निर्माणका क्रममा त्रैमासिक तथा बार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने व्यवस्था रहेको खिम्ती-ढल्केवर वातावरणीय व्यवस्थापन एकाइ (केडीटीएल-इएमयु) लाई समेट्ने एआरएपीको भावना विपरित सिन्धुलीमा केडीटीएल-इएमयु कहिल्यै सक्रिय नरहेको र उजुरीकर्तालाई जानकारी समेत नगराएको निवेदनमा उल्लेख छ ।

गर. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया

२०. यसको प्रतिक्रियामा व्यवस्थापनले उक्त पीडीपी नेपालको इतिहासको अत्यन्त कठिन समयमा कार्यान्वयन गरिएकाले “ठूलो चुनौतीका बीच एनइएलाई पीडीपी कार्यान्वयन गर्न र बैकलाई परियोजनाको सुपरीवेक्षण लगायत परियोजना कार्यान्वयनका विभिन्न चरणमा सहज रूपमा परियोजनाको स्थलगत भ्रमण गर्नबाट बञ्चित गराएको” मा जोड दिएको छ । व्यवस्थापनले भनेको छ, “निवेदनमा उल्लेख गरिएका परियोजना सम्बन्धी सम्पूर्ण प्रभावलाई परियोजना तयारीका क्रममा ध्यान दिइएको छ र जोखिम न्यूनीकरणका उपयुक्त उपाय मार्फत तिनीहरूलाई सम्बोधन गर्ने कार्य भइरहेको छ ।” व्यवस्थापनले भनेको छ, “निवेदनको केन्द्र रहेको सिन्धुली जिल्ला सन् १९९६ मा माओवादी सशस्त्र विद्रोहको विजारोपण भएका पाँच जिल्लाहरूमध्ये एक थियो” र सन् २००८ पछि, “मधेशी आदिवासी मानिसले मुलुकको दक्षिणी भूभाग तराईमा आन्दोलन गरेपछि सिन्धुली क्षेत्रमा आन्तरिक बसाइ सराइ बृद्धि भई जग्गाको भाउ बढ्यो ।” र त्यहाँ “सिन्धुली क्षेत्रमा अभैसम्म पनि माओवादी उपस्थिति छ र त्यसविरुद्ध राज्यबाट हुनुपर्ने काम कारवाही कमजोर रहेको छ ।” व्यवस्थापनले के पनि भनेको छ भने, “परियोजना स्थलको असुरक्षाका कारण विभिन्न समयमा उक्त परियोजना अलपत्र पयो र परियोजना क्षेत्र विस्तार र अतिरिक्त लगानीका लागि तीन पटक (२००८, २००९ र २०१२) सम्म पुनर्संरचना गर्नुपरेको छ ।”

२१. व्यवस्थापनले नेपाल विकासको मुख्य बाधक ऊर्जा संकटबाट गुज्रिरहेको र कमजोर संस्थागत क्षमताका कारण ऊर्जा क्षेत्रले सही दिशा लिन नसकेको बताएको छ । व्यवस्थापनका अनुसार, “धेरै वर्षसम्म उच्च नेतृत्वको अभाव तथा मध्य व्यवस्थापनमा कर्मचारी बारम्बार फेरबदल भइरहने अवस्थाका कारण सार्वजनिक क्षेत्र विशेषतः एनइए जस्ता निकायको क्षमता हालैका वर्षमा नराम्ररी खस्किएको छ ।” व्यवस्थापनले भनेको छ, जग्गा अधिग्रहण तथा राइट अफ वेका समस्याका कारण ठूला पूर्वाधारका परियोजना समस्याग्रस्त बनेका छन् र राजनीतिक अस्थिरताले यसलाई अझ प्रभावित पार्ने काम गरेको छ । उदाहरणको रूपमा व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ, “सन् २००३ यता लगभग कुनै पनि नयाँ जलविद्युत् तथा प्रसारण लाइनको काम अगाडि बढेको छैन । राइट अफ वेको समस्या समाधान हुन नसकेको कारण प्रसारण लाइनको तार टाँग्ने अन्तिम कार्य अधि बढाउन नसकिएपछि एसियाली विकास बैकले सहयोग गरेको प्रसारण लाइन आखिरमा बन्द भई ठूलो लगानी बीचैमा अलपत्र पयो ।”

२२. व्यवस्थापनका अनुसार केडीटीएलले कूल परियोजना लागतको ११ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ, जसले गर्दा सापेक्षिक रूपमा यो एउटा सानो कम्पोनेन्ट हो जुन चारवटा जिल्लाहरू: रामेछाप, सिन्धुली, धनुषा र महोत्तरी हुँदै अधि बढ्छ। यो परियोजना सन् २००३ मा स्वीकृत भए तापनि “केडीटीएलको निर्माण कार्य सन् २००७ मा आरम्भ भयो र हालसम्म १८८ मध्ये १७७ वटा टावर ठड्याइएको छ, थप तीनवटा टावरका लागि जग हालने कार्य सम्पन्न भएको छ र खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइनको विवादित खण्डमा तार टाँग्ने कार्य जारी छ।”

२३. विकल्पको विश्लेषण । वैकल्पिक मार्गका सम्बन्धमा निवेदकको दाबी विपरित व्यवस्थापनले विकल्पको पर्याप्त विश्लेषण गरिएको जनाएको छ। पहिलो, डिजाइन चरण र इआइएको तयारीका क्रममा, र पछि विवादित प्रसारण लाइन रेखाको सरकारी समीक्षाका दौरान। व्यवस्थापनका अनुसार निवेदकहरूको प्रस्तावित वैकल्पिक अलाइनमेन्टलाई इआइएमा विश्लेषण गरिएको छ र त्यसले विद्यमान अलाइनमेन्टले भन्दा बढी प्रतिकूल प्रभाव पार्नेछ। निवेदनमा लगाइएको आरोप विपरित ओरिजिनल (सुरुका) अलाइनमेन्ट परिवर्तन नगरिएको पनि व्यवस्थापनले स्पष्ट पारेको छ।

२४. जिविकोपार्जन । इआइए तयारीका क्रममा विकल्पको विश्लेषणले जिविकोपार्जनमा पुगेको क्षति लगायत सबै सम्बन्धित प्रभावलाई मनन गरेको व्यवस्थापनले जिकिर गरेको छ। व्यवस्थापनका अनुसार जग्गा जमिन तथा **मोहीयानी कामबाट** आम्दानीको स्रोत गुमाएका कारण जिविकोपार्जनको माध्यमबाट बञ्चित हुने व्यक्तिमाथि पर्ने प्रभावलाई एसआइएले समेटेको छ। यसका साथै व्यवस्थापनले के पनि स्पष्ट पारेको छ भने राइट अफ वेमा प्रवेश गर्न कुनै रोकतोक वा बन्देज छैन, र जग्गा धनीले आफ्नो स्वामित्व कायमै राखी प्रभावित जग्गामा आफ्नो पहुँचलाई निरन्तरता दिन सक्नेछन्।

२५. स्थानान्तरण तथा क्षतिपूर्ति । स्थानान्तरण तथा क्षतिपूर्तिका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले जसको जग्गा अधिग्रहण गरिएको छैन तरजग्गा माथिबाट प्रसारण लाइन लगिएको कारण प्रभावित हुने राइट अफ वेका जग्गाधनीको क्षतिपूर्ति नै विवादको मूल जड रहेको उल्लेख गरेको छ। यस्ता जग्गाधनीले जग्गा अधिग्रहण गरेबापत नभई राइट अफ वेबाट पर्ने प्रभावलाई आधार बनाई १०० प्रतिशत (शत प्रतिशत) क्षतिपूर्तिको माग दाबी गरेका छन्। व्यवस्थापनले भनेको छ, सरकारले एउटा क्षतिपूर्ति प्याकेज घोषणा गर्‍यो जसले “जग्गाको मूल्यको शत प्रतिशत क्षतिपूर्ति, एउटा स्थानीय सडक निर्माण र नियमित विद्युत् आपूर्ति” लाई अनुमोदन गरेको छ। प्रस्तावित सडक प्रसारण लाइनको विवादित खण्डमा निर्माण गरिनेछ जसले पूर्ण रूपमा जग्गा अधिग्रहण गरी शत प्रतिशत क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न सरकारलाई अनुमति दिएको छ।

२६. आदिवासी मानिस । आदिवासी मानिसका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले “मुलुकको परिस्थिति र आदिवासी मानिस बसोबास गर्ने विविध तथा परिवर्तित अवस्थालाई मनन गर्न” प्रयोग गरिएको वैकल्पिक शब्दावलीको औचित्यलाई पुष्टि गरेको छ। व्यवस्थापनका अनुसार आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी ४.१० ले भनेको छ, “जब आदिवासी मानिस गैर आदिवासी मानिससँग एउटै क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् तब आइपीडीपीले अन्य गरिब तथा सीमान्तकृत समूहका लागि अनावश्यक विभेद सिर्जना हुन नदिने प्रयास गर्नुपर्दछ।” स्थिति नेपाल, मुख्यतः सिन्धुली जिल्लामा यस्ता विशेषता

भएकाल परियोजनाले आइपीडीपीको सट्टा भीसीडीपी तयार गर्ने निर्णय गरेको व्यवस्थापनले जनाएको छ ।

२७. परामर्श तथा सार्वजनिकीकरण । छलफल तथा परामर्शका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले सिन्धुली जिल्ला लगायत परियोजना क्षेत्रमा एनइएले शृंखलाबद्ध रूपमा परामर्श गरेको बताएको छ । व्यवस्थापनको भनाइ अनुसार यी परामर्श गर्ने बारेमा अग्रिम जानकारी दिइएको थियो र सहभागीबाट आएका सुझावलाई परियोजना कर्मचारीले सकारात्मक रूपमा ग्रहण गरेका थिए । इआइए तयारीका लागि दुईवटा सार्वजनिक सुनुवाइ भएको र त्यस सम्बन्धी अग्रिम सूचना राष्ट्रिय स्तरका दैनिक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गरिएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । निवेदनमा गरिएको दाबी स्वीकार गर्दै व्यवस्थापनले भनेको छ, “पीपीडीका लागि सेफगार्ड डकुमेन्टको सार्वजनिकीकरण अनियमित भएको र त्यसको सुदृढीकरण गर्न आवश्यक छ ।” व्यवस्थापनले सुधारात्मक उपाय कार्यान्वयन गरिएको उल्लेख गरेको छ ।

२८. जनस्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव । जनस्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव सम्बन्धमा व्यवस्थापनको भनाइ छ, “परियोजनाका कारण इलेक्ट्रोम्याग्नेटिकको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा आई मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्ने कुनै पनि वैज्ञानिक आधार छैन ।” यसबाहेक, व्यवस्थापनले उद्योग मापदण्ड तथा प्रचलित अभ्यास बमोजिम कुनै पनि घर/भवन तथा जग्गाबाट न्यूनतम दूरी कायम गर्ने गरी प्रसारण लाइन निर्माण गरिएको जनाएको छ ।

२९. व्यवस्थापनले परियोजनाद्वारा कुनै पनि सांस्कृतिक तथा धार्मिक स्थल प्रभावित नभएको बताएको छ । “राइट अफ वेसँग त्यस्ता स्थलको कथित निकटताका बारेमा संयुक्त प्रमाणीकरण गर्न” एनइएले प्रस्ताव राखेको तर समुदायले यसलाई अस्वीकार गरेको जानकारी एनइएले व्यवस्थापनलाई दिएको छ ।

३०. गुनासो समाधान । गुनासो समाधानका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले परियोजना गुनासो समाधान संयन्त्र जति प्रभावकारी र बलियो हुनुपर्ने हो त्यति नभएको स्वीकार गरेको छ । व्यवस्थापनका अनुसार प्रसारण लाइनको निर्माण सुरु हुनुअघि केडीटीएल-इएमयु स्थापना गरिएको र अन्य जिम्मेवारीका अतिरिक्त यसले परियोजनाको गुनासो समाधान एकाइका रूपमा समेत काम गरेको थियो । एब्रेभियटेड रिसेटलमेन्ट एक्सन प्लान (एआरएपी) मा व्यवस्था भए बमोजिम स्थानीय समुदायका प्रतिनिधि समेत रहेको छुट्टै जीआरसी स्थापना भएन । व्यवस्थापनले अगाडि भनेको छ, परियोजना स्तरीय गुनासो समाधान संयन्त्र पुनर्गठन गरी त्यसलाई सुदृढ गर्न एनइएले आवश्यक प्रक्रिया सुरु गरेको छ ।

ग३ कार्ययोजना

३१. कार्यान्वयन निकाय एनइएसँग सहमति गरी तयार पारिएको कार्ययोजनामा व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया उल्लेख गरिएको छ । सो कार्ययोजनाले व्यवस्थापन र एनइए दुवैले पहिचान गरेका कमी कमजोरीलाई सम्बोधन गर्ने लक्ष्य लिएको छ । कार्ययोजनामा उल्लेखित उपायले एनइएको सामाजिक तथा वातावरणीय सेफगार्ड सुपरीवेक्षण तथा समुदायको आउटरिच (पहुँच) क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र व्यवस्थापनले वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव न्यूनीकरणका उपाय बैंक नीति र अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास बमोजिम गरिएको छ भन्ने सुनिश्चत गर्न आफ्नो सुपरीवेक्षण कार्यलाई निरन्तरता दिने व्यवस्थापनले जनाएको छ । यस कार्ययोजनाका प्रमुख विशेषतामा सिन्धुलीस्थित जग्गा तथा राइट अफ वेका आठवटा अधुरा टावर प्याड साथै 'फिडर रोड' लगायत राइट अफ वेका बाँकी रहेका स्थान बापतको क्षतिपूर्ति वितरण गर्ने र सञ्चार/सामाजिक विशेषज्ञ करारमा लिने (अक्टोबर २०१३), मुख्य समुदायका लागि सामुदायिक सम्पर्क अधिकृत नियुक्त गर्ने (मध्य नोभेम्बर २०१३), एआरएपी र भीसीडीपी अद्यावधिक गर्ने (डिसेम्बर अन्त्य ३०१३), विद्यमान परियोजना गुनासो समाधान संयन्त्र (जीआरएम) लाई सुदृढीकरण गर्ने (अप्रिल २०१४), राइट अफ वेको विवादित खण्डका बारेमा आपसी सहमतिमा पुग्न प्रभावित समुदायसँगको परामर्श तथा अन्तर्क्रियालाई निरन्तरता दिने, तीनवटा स्थानमा नयाँ सूचना सामग्री तयार गरी सम्प्रेषण गर्ने (नोभेम्बर २०१३), भौतिक कार्य सम्पन्न गर्ने (मार्च-अप्रिल २०१४), मध्यस्थकर्ताको रोस्टर बनाउने (नोभेम्बर अन्त्य २०१३), सेफगार्ड डकुमेन्ट विश्व बैंकको इन्फोसपमा सार्वजनिक गर्ने (डिसेम्बर अन्त्य २०१३) र नेपालको समग्र ऊर्जा क्षेत्रमा उत्पन्न भइरहेको द्वन्द्व तथा विवाद समाधान गर्ने साधनका रूपमा केडीटीएल सम्बन्धी केस स्टडी (मामला अध्ययन) गर्ने रहेका छन् ।

३२. परियोजना स्थलमा निरीक्षण प्यानलको अनुसन्धान भ्रमणपूर्व व्यवस्थापनले उक्त कार्ययोजनाको अद्यावधिक पेश गर्‍यो । सो अद्यावधिकमा व्यवस्थापनले राइट अफ वेको क्षतिपूर्ति तथा भीसीडीपी र आरएपी अद्यावधिकको कार्यान्वयन बाहेक कार्ययोजनामा उल्लेखित अधिकांश क्रियाकलाप सम्पन्न भइसकेको उल्लेख गरेको छ । व्यवस्थापनका अनुसार आवश्यक कार्यान्वयन गर्न अबै बाँकी रहेका काम कारवाही निम्न प्रकारका छन्: (क) अद्यावधिक भीसीडीपी र आरएपीमा उल्लेखित परियोजनाहरू जस्तै सिंचाई योजना र धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थल र खानेपानी आपूर्तिको अभिवृद्धि गर्ने, (ख) सिन्धुलीमा प्रभावित बाँकी जग्गाधनीलाई सडक निर्माणबाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने, (ग) परियोजनाबाट नराम्ररी प्रभावित भएका व्यक्ति (एसपीएएफ) लाई पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना (आर एण्ड आर) सहायता वितरण गर्ने, र (घ) राइट अफ वे बापतको क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने । एनइएले क्षतिपूर्ति तिर्ने र एसपीएएफलाई आर एण्ड आर सहायता वितरण गर्ने कार्य आगामी दुई महिनामा सम्पन्न हुने, भौतिक परियोजना निर्माण गर्न करिब ६ महिना लाग्ने र सिन्धुलीमा क्षतिपूर्ति वितरण गर्न भने केही समय लाग्ने बताएको व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ । साना परियोजना, क्षतिपूर्ति तिर्ने कार्य, आर एण्ड आरको व्यवस्था, राइट अफ वेको क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्न इएससीआरओडब्लू खातामा जम्मा हुने गरी थप १० प्रतिशत बाँकी रहेको राइट अफ वेको क्षतिपूर्तिका लागि आवश्यक रकम भुक्तानी भएपछि मात्रै कार्ययोजनाको लक्ष्य प्राप्त गर्न

सकिने व्यवस्थापनले जनाएको छ । व्यवस्थापनले आफूले सरकारबाट हुने कार्ययोजनाको कार्यान्वयन तथा परियोजनाको सेफगार्ड इन्स्ट्रुमेन्ट (दस्तावेज) को निरन्तर अनुगमन गर्ने बताएको छ ।

३३. यो अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश गर्नुअघि प्यानलले यस कार्ययोजनाको दोस्रो अद्यावधिक प्राप्त गर्‍यो । राइट अफ वेको विवादित खण्डमा क्षतिपूर्ति वितरण गर्ने, तथा भीसीडीपी र आरएपीको कार्यान्वयन बाहेक कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएका अधिकांश काम कारवाही सम्पन्न भएका छन् । भीसीडीपी र आरएपीका सम्बन्धमा दोस्रो अद्यावधिकले भनेको छ, “स्थानीय जनताले विश्व बैंकको निरीक्षण प्यानलको प्रतिवेदन पछि रहेकाले” कार्यान्वयन चरण सुरु भएको छैन । कमलामाई नगरपालिकाको विवादित क्षेत्रका राइट अफ वेमा फिडर सडक निर्माणका लागि नेपाल सरकारले भूखण्ड अधिग्रहण गरेको पनि अद्यावधिकमा उल्लेख छ ।

घ. परियोजनाको सन्दर्भ

३४. ऊर्जा क्षेत्र । सन् १९८९ देखि नेपालको विद्युतीय ऊर्जा उत्पादन तथा प्रसारणमा सुरु भएको विश्व बैंकको सहभागितासँगै पावर सेक्ट इफिसेन्सी प्रोजेक्ट (ऊर्जा क्षेत्र दक्षता परियोजना) को जन्म भयो । त्यसपछि नेपाल ऊर्जा विकास परियोजना (पीडीपी) सन् १९९७ मा पहल भई सन् २००३ मा स्वीकृत भयो । बैंकको सहभागितामा सन् १९९७ को अवधिमा भएको पहिलो सेफगार्ड अध्ययन सेक्टरल इन्भारामेन्टल एसेसमेन्ट (एसइए) थियो, जसलाई सन् २००१ मा अद्यावधिक गरियो ।

३५. पीडीपीमा विभिन्न कम्पोनेन्टहरू रहेको र परियोजना स्वीकृतिको समयमा तिनीहरूका विशिष्ट अवस्थिति अनिर्णित भएकोले प्रत्येक कम्पोनेन्टका लागि आवश्यक पोलिसी फ्रेमवर्क अफ द इआइए अवलम्बन गरियो । फलस्वरूप, सन् १९९९ मा पोलिसी फ्रेमवर्क अफ द इआइए र रिसेटलमेन्ट एण्ड रिह्याविलिटेसन पोलिसी फ्रेमवर्क तयार पारियो । इआइए र केडीटीएल सन् २००५ मईमा तयार गरियो ।

(चित्र नं. १: सन् २०१३ मा खिचिएको तस्वीरमा सिन्धुली शहरको दृश्य)

३६. सन् १९९७ (जतिबेला एसइए तयार पारिएको थियो) र सन् २००५ (जतिबेला केडीटीएल इआइए पेश गरिएको थियो) को बीचमा नेपालमा राजतन्त्र रहेको र तराई क्षेत्रमा माओवादी विद्रोह केन्द्रित भएको समयमा केडीटीएललाई दिशानिर्देश गर्नुपर्ने कठिन परिस्थिति थियो । पीडीएफ कम्पोनेन्टको कार्यान्वयनमा व्यापक ढिलाइ भएका कारण सन् २००८ फेब्रुअरी १५ मा परियोजनालाई पुनर्संरचना गरियो । परियोजनाको अन्तिम मिति सन् २०१० डिसेम्बर ३१ सम्म विस्तार गरी लघुजलविद्युत् (एमएचभीइपी) र एनइए अन्तर्गतको प्रसारण तथा वितरण कम्पोनेन्टलाई पुनः बजेट विनियोजन गरियो ।

३७. सन् २००८ मार्चमा केडीटीएलको वातावरणीय व्यवस्थापन योजना (इएमपी) पेश गरियो र त्यसको दुई महिनापछि प्रसारण लाइनको निर्माण कार्य आरम्भ भयो । एमएचभीइपी र एनइए कम्पोनेन्टहरूको अभिवृद्धिका लागि सन् २००९ मार्च २६ मा एसडीआर ६०.१ मिलियन एसडीआर (९९.६६ मिलियन अमेरिकी डलर बराबर) अतिरिक्त ऋण उपलब्ध गराइयो । सो अतिरिक्त ऋणसँगै परियोजना लागत रकम बृद्धि भई ११५.३ मिलियन एसडीआर पुग्यो । परियोजनाको अन्तिम मिति पुनरावलोकन गरी सन् २०१२ डिसेम्बर ३१ पुऱ्याइयो ।

३८. केडीटीएल सम्बन्धी जारी विवाद समाधानका लागि थप समय प्रदान गर्न सन् २०१२ मा तेस्रो पटक पीडीपीको पुनर्संरचना गरियो । यसको अन्तिम मिति विस्तार गरी सन् २०१३ डिसेम्बर पुऱ्याइयो र आइडीएको ४२.५ मिलियन अमेरिकी डलर लगानी रद्द गरियो । परियोजना सन् २०१३ डिसेम्बर ३१ मा सम्पन्न गरियो जतिबेला आइडीएको ९९ प्रतिशत लगानी खर्च भइसकेको थियो ।

३९. आदिवासी मानिस । “आदिवासी जनजाति” सर्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको पृथक् सांस्कृतिक परम्परा भएका समूहको बर्गीकरण हो जसका पुर्खा हिन्दूको आगमन हुनुअगावै अहिलेको नेपालका विभिन्न भागमा बसोबास गरेका थिए, र उनीहरूलाई धार्मिक हाइरार्की (बरियताक्रम) र राजनीतिक प्रक्रियाबाट बर्जित गरिएको छ । यी समूहलाई नेपाल सरकार र आफैले पनि नेपालको बाँकी जनसंख्याभन्दा पृथक् समूहका रूपमा “आदिवासी मानिस” वा “आदिवासी जनजाति” भनी पहिचान दिएका छन् ।

४०. राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति विकास प्रतिष्ठान ऐन, २००२ ले आदिवासी जनजातिलाई यसरी परिभाषित गरेको छ, “अनुसूचीमा उल्लेख गरिए बमोजिम आदिवासीहरू वा समुदायहरू जसका आफ्नै मातृभाषा, परम्परागत भेषभुषा, पृथक् सांस्कृतिक पहिचान, पृथक् सामाजिक संरचना तथा आफ्नै लिखित वा मौखिक इतिहास छ ।”

४१. सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालको कूल जनसंख्या २६,४९४,५०४ छ । तीमध्ये आदिवासी मानिसको संख्या झण्डै ९० लाख छ जुन नेपालको कूल जनसंख्याको ३५ प्रतिशत हुन्छ । आधिकारिक रूपमा नेपाल सरकारले ५९ सांस्कृतिक समूहलाई आदिवासी जनजातिका रूपमा पहिचान गरेको छ । अनुसन्धानकर्ताका अनुसार आदिवासी मानिसका पृथक् पहिचान, संस्कृति, भाषा, धर्म, इतिहास तथा संस्थागत संरचना छन् र आफ्नो भूमिसँग उनीहरूको आध्यात्मिक सम्बन्ध छ । नेपालका आदिवासी मानिस जंगलमा बस्नेदेखि लिएर आधुनिक शहरी संस्कृतिमा रमाउनेसम्म भए तापनि अधिकांश उनीहरू ग्रामिण क्षेत्रमै बसोबास गर्छन् र जिविकाको लागि कृषिमै निर्भर छन् । आफ्नै परम्परायुक्त अद्वितीय नीति नियम, ज्ञान प्रणाली, मूल्य मान्यता भएका, र विश्वलाई हेर्ने दृष्टिकोण राख्ने नेपालका आदिवासी मानिसका पृथक् समाज छन् र उनीहरू हिन्दू जातीय प्रणालीका कठोर बरियताक्रमबाट अलग छन् ।

४२. अन्य सीमान्तकृत समूहसँगै आदिवासी मानिसमाथि भइरहेको सामाजिक बहिष्करणलाई नेपालमा द्वन्द्व र अस्थिरताको एउटा प्रमुख कारणका रूपमा हेरिएको छ । नेपालका आदिवासी मानिस विशेषतः गरिवीको जोखिममा परेका छन् । उनीहरूमध्ये अधिकांशले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रभावहीनताको समस्या भेट्दै आउनुपरेको छ । धेरै आदिवासी जनजाति असमान आय, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र राजनीतिक प्रतिनिधित्वबाट प्रभावित भएका छन् । दलितसँगै आदिवासी समूह नेपालका झण्डै हरेक सामाजिक सूचकको पुछारमा परेका छन् ।

४३. केडीटीएल । निवेदनको सन्दर्भलाई अझ राम्ररी बुझ्नको लागि केडीटीएल निर्माण हुन सापेक्षिक रूपमा लामो समय लागेको छ भन्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । “विस्तृत सर्वेक्षण” सन् २००१ मा र इआइए सन् २००५ मा सम्पन्न गरियो । प्रारम्भिक एआरएपी र भीसीडीपी सन् २००१ मा तयार पारियो र सन् २००८ मा इएमपी पेश गरेपछि निर्माण कार्य आरम्भ भयो । त्यसैगरी सन् २०१५ मा उक्त निवेदन प्राप्त भयो । तथापि, कमलामाई नगरपालिकाको विवादित खण्डमा राइट अफ वेको निर्माण सम्पन्न भएपछि त्यसबाट प्रभावित हुने क्षेत्रको निर्धारण गर्नका लागि विस्तृत कडस्ट्रल (भू-स्वामित्व सम्बन्धी)

सर्वे त्यस बेलासम्म सुरु भएन । त्यसैले केडीटीएलको पहिलो अध्ययन र निवेदनको बीचमा कम्तीमा १२ वर्ष व्यतित भयो ।

४४. केडीटीएलको कार्यान्वयनले सुरक्षा चिन्ताका कारण परियोजना क्षेत्रको स्थलगत भ्रमणमा जान व्यवहारिक रूपमा असम्भव रहेको अवधि लगायत आफैमा थुप्रै चरणहरू पार गर्‍यो । यसले गर्दा समुदायसँग सामीप्यता बढाई व्यस्त हुने अवसर संकुचित भई पछि देखापरेका कार्यान्वयनका समस्याहरू समाधान गर्नसक्ने क्षमतामा प्रतिकूल प्रभाव पारेको हुनसक्छ २२० केभी लाइन नेपालमा निर्माण हुने यस प्रकारको अहिलेसम्मकै पहिलो परियोजना हो । त्यसैले यस प्रकारका लाइन सम्बन्धी पूर्व अनुभवको अभाव रहन गयो । यसबाहेक व्यवस्थापनले उल्लेख गरे अनुसार सन् २००८ मा सम्पन्न निर्वाचनपछि मधेशी आन्दोलनका कारण केडीटीएल परियोजना क्षेत्रमा बढेको आन्तरिक बसाइ सराइले सिन्धुलीको जनसंख्या बनोटमा परिवर्तन ल्याइदियो र यसबाट जग्गाको मूल्य बृद्धि भयो । उक्त बसाइ सराइले सिन्धुलीमा शहरीकरण बृद्धि भई जग्गाको भाउमा पनि व्यापक असर पायो ।

४५. सन् २०१० फेब्रुअरीमा “खिम्ती-ढल्केबर २२० केभी विद्युत् प्रसारण लाइन पीडित संघर्ष समिति” गठन भयो । यस समितिमा रतनचुरा गाविस, भद्रकाली गाविस, रानीचुरी गाविस र कमलामाई नगरपालिकास्थित प्रभावित मानिसले प्रतिनिधित्व गरेका छन् र यसअघि नै उल्लेख गरिए अनुसार यसका अध्यक्ष निरीक्षणका लागि निवेदन (रिक्वेस्ट फर इन्स्पेक्सन) का हस्ताक्षरकर्तामध्ये एक हुन् । सो समितिले विगतमा पनि प्रसारण लाइनको प्रतिकूल प्रभावका बारेमा सम्बन्धित अधिकारीसमक्ष ज्ञापनपत्र तथा अपील पेश गर्नुका साथै नेपालको सर्वोच्च अदालत, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, तथा यूएन स्पेसल रियापोटर अन द राइट्स अफ इन्डिजेनस पिपल्समा मुद्दा दायर गरेको थियो ।

ड. अनुसन्धान विधि

४६. यसअघि उल्लेख गरिए जस्तै प्यानलले सन् २०१४ अप्रिल ३० पछि अनुसन्धान आरम्भ गर्न तथा व्यवस्थापनको कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि समय प्रदान गर्न सिफारिश गर्‍यो । प्यानलले अनुसन्धान योजना तयार गरी सन् २०१४ जुनमा आफ्नो वेबसाइटमा प्रकाशित गर्‍यो । प्यानल सदस्यहरू जेनाब एल्बर्की र गोन्जालो क्यास्ट्रो डी ला माल्टाले नेतृत्व गरेको तथा मिशका जमान र बरिष्ठ कार्य अधिकृतहरू समेत संलग्न रहेको प्यानलले दुई भागमा अनुसन्धान सम्पन्न गर्‍यो । प्यानलले तीनजना स्वतन्त्र विशेषज्ञहरू - रिचर्ड फुगल (वातावरणीय मूल्यांकन), क्रिस्टोफर म्याकडोवेल

(पुनर्वास), र मुक्त सिंह लामा (आदिवासी मानिस) लाई समेत समावेश गर्‍यो ।

४७. अनुसन्धानको पहिलो चरणमा बैंकका अभिलेख तथा परियोजना दस्तावेजमाथि विस्तृत अध्ययन भयो । दोस्रो चरणमा सत्यतथ्य पत्ता लगाउने लक्ष्यसहित सन् २०१४ जुलाई १९-२७ को अवधिमा केडीटीएलको स्थलगत अध्ययन भ्रमण र परियोजनामा संलग्न विश्व बैंक कन्ट्री अफिसका कर्मचारीसँग

अन्तर्वार्ता गरियो । प्यानल टीमले एनइए र नेपाल सरकारका अन्य सम्बन्धित निकायसँग पनि गहन छलफल गर्‍यो । वासिङ्टन डीसी फर्किसकेपछि बैंकका कर्मचारीहरूसँग थप अन्तर्वार्ता लिइयो ।

४८. अनुसन्धानले बैंकले पालना गर्ने देहाय बमोजिमका नीतिको विश्लेषण गरेको छः

- वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन
- अस्वेच्छिक पुनर्वास
- आदिवासी मानिस
- परियोजना मूल्यांकन
- परियोजना सुपरीवेक्षण

४९. प्रतिवेदनलाई देहाय बमोजिम संगठित गरिएको छः परिच्छेद १- (यसै परिच्छेद) जसले निवेदन, व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया, परियोजना र यसको सन्दर्भलाई सारसंक्षेपमा उल्लेख गरेको छ, परिच्छेद २- ले पुनर्वास र स्वास्थ्य तथा सुरक्षाका सवाललाई केन्द्रित गरेको छ, परिच्छेद ३- ले पुनर्वास, आदिवासी मानिस तथा सांस्कृतिक सम्पदासँग सरोकार राखेको छ, परिच्छेद ४- ले सार्वजनिकीकरण, परामर्श तथा सुपरीवेक्षण सम्बन्धी दाबीको विश्लेषण गरेको छ, र परिच्छेद ५- ले निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ ।

परिच्छेद २: वातावरणीय मूल्यांकन तथा स्वास्थ्य प्रभाव

क. परिचय

५०. यस परिच्छेदले निवेदकका दुईवटा दाबीको जाँचबुझ गरेको छ: (क) प्रसारण लाइन रेखाका विकल्पको अध्ययन, र (ख) केडीटीएलबाट स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव । यी दुवै सवाल बैंकले इआइए तथा तत्सम्बन्धी दस्तावेजको तयारी, र ती सवालको कसरी सुपरीवेक्षण गर्‍यो भन्ने यथार्थसँग सम्बन्धित छन् ।

ख. विकल्पको अध्ययन

ख१. निवेदकको दाबी

५१. सकेसम्म पुनर्वास नहोस् भन्नका लागि निवेदकले प्रसारण लाइनलाई “मानववस्ती नभएका स्थान हुँदै वैकल्पिक मार्ग ” पुनः रेखांकन गर्न निवेदन गरेको दाबी गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार सम्भावित वैकल्पिक मार्गको खोजी गर्न सरकारले एउटा प्राविधिक समिति गठन गरेको भए तापनि उक्त समितिका निष्कर्ष कहिल्यै सार्वजनिक गरिएनन् । निवेदकहरूले अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी अपरेसन पोलिसी ४.१२ बमोजिम “सम्पूर्ण सम्भाव्य वैकल्पिक परियोजना डिजाइन” माथि ध्यान दिनुपर्ने धारणा राख्छन् । यस सन्दर्भमा उनीले इआइएमा विकल्पको जम्मा दुई अनुच्छेद सारांश रहेको र एआरएपी तथा एसआइएको कुनै त्यस्तो विश्लेषण समावेश नभएको उल्लेख गरेका छन् । अन्त्यमा उनीको दाबी छ, “परियोजनाका वैकल्पिक मार्ग उपलब्ध छन् र तिनीहरू अधिकांशले सिन्धुली जिल्लाका सांस्कृतिक सम्पत्तिमा क्षति हुनबाट रोक्नेछ,” र उनीहरूले यी विकल्पलाई परियोजना कर्मचारीका ध्यानाकर्षणमा ल्याएका छन् ।

ख२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया

५२. निवेदकका दाबी विपरित व्यवस्थापनले विकल्पको पर्याप्त विश्लेषण गरिएको जनाएको छ । पहिलो, इआइएको डिजाइन चरण तथा तयारीका क्रममा र दोस्रो, विवादित खण्डको प्रसारण लाइनको अलाइनमेन्टको सरकारी समीक्षाको दौरान । व्यवस्थापनको दाबी छ, डिजाइन चरणका क्रममा तयार गरिएको परियोजना इआइएले “तीनवटा वैकल्पिक मार्गहरू विश्लेषण गरी विद्यमान अलाइनमेन्ट नै सबैभन्दा उत्तम विकल्प भएको निष्कर्ष निकाल्यो” र उक्त निर्णय “प्राविधिक तथा आर्थिक सम्भाव्यता साथै वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव” मा आधारित रहेको जनाएको छ । व्यवस्थापनले भनेको छ, “निवेदकद्वारा प्रस्तावित वैकल्पिक अलाइनमेन्टलाई वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन बमोजिम विश्लेषण गरिएको छ” र तिनीहरूले “विद्यमान अलाइनमेन्टले भन्दा बढी प्रतिकूल प्रभाव पार्ने सम्भावना” प्रबल रहेको विश्वास गरिएको छ ।

५३. सरकारी समीक्षाका सम्बन्धमा सन् २०१२ जनवरीमा उजुरी प्राप्त भएपछि सरकारले पाँच सदस्यीय “प्राविधिक समिति” गठन गरी आफ्नै तर्फबाट पनि अलाइनमेन्टको समीक्षा गरेको व्यवस्थापनले बताएको छ । स्थानीय जनतासँग आवश्यक परामर्श तथा पुनः अलाइनमेन्ट (रेखांकन) गर्ने सम्भावनासँग जोडिएका विभिन्न सवाल (सामाजिक प्रभाव, समयसीमा, र लागत) को जाँच गरेपछि उक्त समितिले सन् २०१२ मार्च २५ मा प्रतिवेदन जारी गर्‍यो । प्रतिवेदनले विद्यमान अलाइनमेन्टलाई नै निरन्तरता दिन सुझाव दियो ।

(चित्र नं. २: सिन्धुली जिल्लास्थित प्रसारण टावर नजिकै रहेका घरहरू)

ख३. बैंक दस्तावेजमा विषय (सवाल) को विश्लेषण

५४. सेक्टरल इन्भारामेन्टल एसेसमेन्ट (१९९७) । पीडीपीको तयारीका क्रममा ऊजा क्षेत्रका लागि एसइए समेत तयार गर्नुपर्ने एउटा महत्वपूर्ण चरण समावेश गरियो । एसइएलाई “योजना तयार गर्दा परियोजना विशिष्ट झुका लागि ज्यादै आवश्यक पर्ने समपूरक” भनी वर्णन गरिएको छ, किनभने लगानीका प्राथमिकताको निर्धारण गर्नुपूर्व यसले क्षेत्रगतरूपमा वातावरणीय विश्लेषण गर्न एउटा अवसर प्रदान गर्दछ । परियोजना छनोटमा वातावरणीय तथा सामाजिक आधारलाई समेट्दै कम खर्चिलो तथा मितव्ययी परम्परागत विश्लेषण गर्न पनि यो सहयोगी हुन्छ । बहु-उप-परियोजना रहने क्षेत्रगत लगानी कार्यक्रमका सन्दर्भमा **गुणनात्मक प्रभाव**को जाँच गर्न एसइएको व्यापक प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

५५. पीडीपी एसइएले नेपालको ऊर्जा क्षेत्रमा विकासका विकल्पको पहिचान गर्ने एउटा दरिलो आधार प्रदान गर्दछ । सोही बमोजिम एसइएले रुचाइएको विकल्पका रूपमा साना तथा मझौला जलविद्युत् विकास रणनीतिको पहिचान गर्‍यो । एसइएले परियोजना छनोट लागतको लेखाजोखा गरी निजी विकासकर्तालाई जोखिम न्यूनीकरण गर्न तथा लगानीलाई अझ बढी आकर्षक बनाउन यस अभ्यासले सहयोग गर्ने विश्वास लियो । यसले सरोकारवालाको बृहत्तर सहभागिता तथा सहमतिको मूल्य मान्यतालाई पनि सम्मान गर्‍यो ।

५६. एसइएले नेपालको जलविद्युत् सम्भावना, सरकारको जलविद्युत् नीति, विद्यमान ऊर्जा प्रणाली, विगत तथा भविष्यको भार बृद्धि र ऊर्जा निर्यात सम्भावनाको खाका तयार पायो । यसले वैकल्पिक उत्पादन, नविकरणीय ऊर्जाका स्रोत र माग सम्बन्धी व्यवस्थापनका बारेमा पनि खोज तथा अनुसन्धान गर्‍यो । थप विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययनका लागि यसले जलविद्युत् ऊर्जाका सम्भावित स्थानको संख्या १३८ बाट घटाएर ७ मा झार्न सहयोग गर्‍यो ।

५७. एसइएले नेपाल र भारतबीच सीमापार ऊर्जा व्यापारको प्रचुर सम्भावना लगायत भारतीय सञ्जालसँग अझ बलियो अन्तरसम्बन्धको योजना तथा विकासको खाँचो रहेको कुरालाई कदर गर्‍यो । यसले प्रसारण लाइनको वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव न्यूनीकरणका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने नीतिको खाका बनायो: (क) मानिसको विस्थापन हुन नदिने, (ख) जग्गा प्रयोग/ग्रहण घटाउने, (ग) राइट अफ वेमा वा सो नजिकै बस्ती बस्न नदिने, (घ) कुनै पनि संरक्षण एकाइलाई पूर्ण रूपमा टाढा राख्ने, र (ङ) टावरलाई दृश्य सौन्दर्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्नसक्ने स्थानबाट पर राख्ने ।

(चित्र नं. ३: सिन्धुली जिल्लाका प्रसारण टावरहरू नजिकै रहेको खेतीपाती/कृषिको दृश्य)

५८. उपयुक्त तथा व्यापक भए तापनि पीडीपी एसइए विश्लेषणात्मक भन्दा बढी आकांक्षापूर्ण छ, र स्क्रिनिङ (जाँच) तथा च्याङ्किङ (श्रेणी निर्धारण) को दौरान प्राविधिक, आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय पक्षलाई सापेक्षिक भार प्रदान गर्ने तालिका बाहेक एसइएलाई सघन रूपमा विश्लेषण गर्न पर्याप्त तथ्यांक तथा विवरणहरू थिएनन् । तथापि, यसले पीडीपी बमोजिम दुई वर्षपछि तयार पारिएको पोलिसी फ्रेमवर्क फर इन्भारामेन्टल इम्प्याक्ट एसेसमेन्टलाई उपयोगी सन्दर्भ प्रदान गर्नुका साथै पथप्रदर्शन गर्‍यो ।

५९. पोलिसी फ्रेमवर्क अफ इन्भारामेन्टल इम्प्याक्ट एसेसमेन्ट (१९९९) । वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी ओडी ४.०१ का आवश्यकता (रीत) पूरा गरी तयार पारिएको पीडीपीको पोलिसी फ्रेमवर्कले सम्पूर्ण पीडीपी उपआयोजनाले सम्पन्न गर्नुपर्ने वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकनका सम्बन्धमा आवश्यक पथप्रदर्शन गर्‍यो । यसले नेपालको वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ बमोजिम इआइए सम्पन्न गर्न अनिवार्य गर्‍यो । आइडीएले लगानी गरेका परियोजना विश्व बैंकका सेफगार्ड आवश्यकताहरू (जुन फ्रेमवर्क तयार गर्ने बेला जारी गरिएको थियो) बमोजिम हुनुपर्ने पनि अनिवार्य गरायो । सेफगार्ड आवश्यकतालाई ओडी ४.०१ (वातावरणीय मूल्यांकन), ओडी ४.२० (आदिवासी मानिस) र ओडी ४.३० (अस्वेच्छक पुनर्वास) मा समेटिएका थिए ।

६०. फ्रेमवर्क बमोजिम सम्पूर्ण उप-परियोजनाले वातावरणीय व्यवस्थापन योजना (इएमपी), अधिग्रहण क्षतिपूर्ति पुनर्स्थापना योजना (एसीआरपी), पुनर्वास कार्ययोजना (आरएपी), जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना (भीसीडीपी) तयार गर्नुपर्‍यो । प्रभाव मूल्यांकनका आवश्यकताका सम्बन्धमा नेपाल र विश्व बैंकका नीति बीच कतिको तालमेल हुन्छ भन्ने बारेमा पनि खोजी गरियो र नेपाली नीतिमा केही कमी कमजोरी रहेका कारण वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकनको कार्यसूची तयार गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई सुनिश्चित गर्दै यो आइडीएको सेफगार्ड बमोजिम हुनुपर्ने निष्कर्ष गरियो ।

६१. उक्त फ्रेमवर्कले परियोजनाको वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकनमा समावेश गर्नुपर्ने वातावरणीय तथा सामाजिक मानदण्डहरू (प्यारामिटर्स) का सम्बन्धमा पनि विस्तृत पथप्रदर्शन गर्‍यो । विशिष्ट परियोजनाका इआइए कार्यसूचीको मस्यौदा तयार गरी त्यसलाई नेपालीबाट अंग्रेजीमा वा अन्य स्थानीय भाषामा अनुवाद गरेर सामुदायिक प्रतिनिधि, गैरसरकारी संस्था तथा नागरिक समाजमा सदस्यमाभ सम्प्रेषण गरी छलफल गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई एउटा कार्यमा समावेश गर्‍यो । फ्रेमवर्कले मूल्यांकनका लागि अन्तिम कार्यसूची निर्माण गर्दा यी विषयलाई अनिवार्य रूपमा ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गरायो । सार्वजनिक परामर्श सञ्चालन सम्बन्धी मार्गनिर्देशन समेत तर्जुमा गरियो । यसले सरोकारवालाको पहिचान, स्थानीय समूहलाई सहयोग, गैरप्राविधिक तथा स्थानीय भाषाहरूमा सूचना प्रवाह, अर्थपूर्ण परामर्शका लागि उपयुक्त माध्यम, तथा बैठक, त्यसमा उठाइएका सवाल तथा दिइएका जवाफको अभिलेख राख्नुपर्ने आवश्यकतालाई समेटेको थियो ।

६२. फ्रेमवर्कको अनुसूचीका रूपमा इआइएका दुईवटा सामान्य खाका उल्लेख गरियो । पहिलो खाका समष्टिगत वा विस्तृत रूपमा इआइएसँग सम्बन्धित हुनुका साथै यसले विश्व बैंकको ओपी ४.०१ “कन्टेन्ट अफ एन इन्भारामेन्टल एसेसमेन्ट रिपोर्ट फर अ क्याटेगोरी ए प्रोजेक्ट” को अनुसूची ‘ख’ लाई नजिकबाट पालना गर्‍यो । सामान्य प्रसारण लाइनको इआइएमा प्रसारण लाइनको मार्ग देखाउने नक्सा तथा चित्र प्रस्तुत गरी सम्भावित प्रभाव क्षेत्रको सजिलै पहिचान गर्न सकियोस् भनी त्यसलाई अत्यन्त सुन्दर तथा गुणस्तरीय ढंगबाट चित्रण गर्नुपर्ने प्रावधान बनाइयो । आवश्यक पर्ने कुनै पनि जग्गाको अधिग्रहण वा विवादमा परेका जग्गाको सवालमा बैंक नीति लागू हुने अनिवार्यता कायम गरियो । प्रसारण लाइनको अवधारणा, योजना, निर्माण तथा सञ्चालनबाट पर्नसक्ने वातावरणीय प्रभावको विस्तृत सूची उल्लेख गरियो । नकारात्मक प्रभाव न्यूनीकरण गर्न वैकल्पिक मार्गको आवश्यकतामाथि विशेष जोड दिनुका साथै अन्य प्राविधिक विकल्पका उदाहरण पनि प्रस्तुत गरियो । फ्रेमवर्कले उप-परियोजनाका वातावरणीय तथा सामाजिक अध्ययनका बारेमा स्पष्ट मार्गनिर्देशन तथा राम्रो आधार प्रदान गर्‍यो जुन पालना हुने विश्वास लिइएको छ ।

६३. दोस्रो खाका प्रसारण लाइनसँग सम्बन्धित थियो जसले विस्तृत इन्जिनियरिङ डिजाइनका क्रममा मात्रै अन्तिम मार्गको विषयमा निर्णय लिन सकिने भनी स्पष्ट किटान गर्‍यो । “इन्भारामेन्टल सोर्सबुक, टेक्निकल पेपर १९४” मा उल्लेख भए बमोजिम ऊर्जा प्रसारण लाइन सम्बन्धी विश्व बैंकको निर्देशिकाप्रति विशेष ध्यान दिइयो । संस्थागत सुदृढीकरण जस्तै: अतिरिक्त कर्मचारी र/वा वातावरणीय

सवालमा तालिमका आवश्यकतामाथि विमर्श गर्नुपर्ने प्रसारण लाइन सम्बन्धी कार्यसूचीको खाकाले उल्लेख गरेको छ ।

६४. दोस्रो अनुसूचीमा इआइएका सामाजिक-आर्थिक र सांस्कृतिक कम्पोनेन्टका लागि आवश्यक अध्ययन विस्तृत रूपमा समेटियो । यिनीहरू व्यवस्थित आधाररेखा अध्ययन, भूउपयोग सर्वे, परियोजना प्रभावित क्षेत्रको सामाजिक संरचना तथा सामाजिक सम्बन्ध बर्णन गर्ने सामुदायिक अध्ययन, संस्थागत विश्लेषण, लाभग्राहीसँगको अन्तर्क्रिया तथा लक्षित समूह बैठक, र परियोजना प्रभावको शीघ्र मूल्यांकन रहेका छन् । यी आधाररेखा अध्ययन सम्पन्न भएपछि यथार्थपरक सामाजिक-आर्थिक कार्यमूलक योजना तयार पार्नका लागि परियोजना प्रभावको प्रकार र हदको संख्यात्मक मान थाहा पाउन विस्तृत सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन आवश्यक पर्थ्यो । न्यायालयसम्म पुग्न सक्ने असहमतिलाई चिदै आपसी सहमति कायम गर्न गुनासो सामाधान संयन्त्र पनि आवश्यक परेको थियो ।

६५. यदि अस्वेच्छिक पुनर्वास आवश्यक थियो भने उक्त फ्रेमवर्कले “अधिग्रहण क्षतिपूर्ति तथा पुनर्वास योजना”(एसीआरपी) बनाएर सोही अनुरूप चल्नुपर्थ्यो । यस योजनाले पुनर्वासका लागि कार्यान्वयन व्यवस्थापन लगायत वासस्थान, जग्गा तथा अन्य सम्पत्ति वा जिविकोपार्जनका माध्यम गुमाएका व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण, क्षतिपूर्ति, स्थानान्तरण तथा पुनर्स्थापना आदि कार्यको प्रलेखन गर्नुपर्थ्यो । परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका वा परियोजनाबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित जोखिमपूर्ण समुदायको संरक्षण गर्न तथा उनीहरूलाई आफ्नै प्राथमिकता र आवश्यकता अनुसार विकास सहायता प्रदान गरिएको छ भन्ने सुनिश्चित गर्न लागू हुने आवस्थामा जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना (भीसीडीपी) समेत आवश्यक पर्थ्यो ।

(चित्र नं. ४: सिन्धुली जिल्लास्थित प्रसारण लाइन र राइट अफ वे)

६६. केडीटीएलको इआइए (२००५) । ओपी ४.०१ मा उल्लेखित आवश्यकता (रीत) पालना गरी तयार पारिएको केडीटीएलको इआइए सन् २००५ मा पेश गरियो । अध्ययन विधि तथा परियोजना विवरणको खाकाले आवश्यक पृष्ठभूमि प्रदान गर्‍यो र अध्ययन टोलीको बनावट तथा गठन उपयुक्त रहेको थियो । विशेष रूपमा जैविक पक्ष राम्ररी समेटेरी परियोजना क्षेत्रको विद्यमान वातावरणीय तथा सामाजिक अवस्थालाई सुन्दर तरिकाले वर्णन गरियो । अध्ययनमा दस्तावेजको पुनरावलोकन

(लिटरेचर रिभ्यु), विस्तृत स्थलगत कार्य तथा जैविक तथ्यांक संकलन कार्य सामावेश गरियो । प्रश्नावली सर्वे, अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफलको माध्यमबाट सामाजिक-आर्थिक विशेषता सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गरियो । राइट अफ वेको मार्गमा जग्गाको स्वामित्व निर्धारण गर्न कडस्ट्रल (भू-स्वामित्व सम्बन्धी) नक्साको प्रयोग भए जस्तै अवलम्बन गरिएका नमुना संकलन गर्ने तरिका (स्याम्प्लड टेक्निक) र नमुनाको आकार (स्याम्पल साइज) उपयुक्त थिए ।

६७. इन्भारामेन्टल रिसेप्टर (वातावरणीय अवस्थाबाट प्रत्यक्ष प्रभावित हुने व्यक्ति, जनावर वा क्षेत्र) माथि परियोजना क्रियाकलापबाट पर्ने प्रभाव थाहा पाउन सरलीकृत म्याट्रिक्स विधि प्रयोग गरियो । यस अन्तर्गत अध्ययन टोलीले परियोजनाको वातावरणीय प्रभाव उच्च, मध्यम वा न्यून के हुन्छ, वातावरणीय प्रभाव स्थान विशेष, स्थानीय रूपमा (एउटा वडा वा गाविसभन्दा बढीलाई प्रभाव पार्ने) वा क्षेत्रीय रूपमा (पुरै जिल्लालाई प्रभावित पार्ने) पर्छ र उक्त प्रभाव अल्पकालीन (निर्माण अवधिको अंश), मध्यकालीन (पुरै निर्माण अवधि) वा दीर्घकालीन (निर्माण अवधिभन्दा लामो समयसम्म) हुन्छ भन्ने बारेमा मूल्यांकन गर्न अन्तर्क्रियाका क्रममा मानिसको धारणा संकलन गर्‍यो । प्रभावको मूल्यांकन उचित थियो र जैविक तथा भौतिक मूल्यांकन आवश्यकता अनुसार निश्चित टावर वरीपरीका स्थानमा गरिए । प्रभावित घरका सम्बन्धमा टावरका आधारमा नभई गाविस तथा वडाका आधारमा विवरण प्राप्त गरिए । सोही जिल्लाहरूका करिडोर विकास परियोजना (प्रसारण लाइन तथा सडक) को गुणनात्मक प्रभाव केडीटीएलमा जस्तै संक्षिप्त रूपमा सम्बोधन गरिएको छ र प्रसारण लाइनबाट पर्ने प्रभाव सडक निर्माणको तुलनामा ज्यादै न्यून हुन्छ भन्ने व्याख्या गरिएको छ ।

६८. विभिन्न परिच्छेदमा इआइएले परियोजना कार्यान्वयन तथा परियोजनापछिको वातावरणीय सम्परीक्षणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने निकायको पहिचान गर्‍यो । यसअनुसार समग्र कार्यान्वयनका लागि एनइएको प्रमुख र जोखिम न्यूनीकरणका उपाय कार्यान्वयन गर्न चाहिँ केडीटीएल-इएमयु तथा ठेकेदार हरूजिम्मेवार हुनेछन् । इएसएसडी निर्माणपूर्वको अनुगमनका लागि, केडीटीएल-इएमयु कार्यान्वयन चरण तथा दैनिक अनुगमनका लागि जिम्मेवार रहने पनि यसले उल्लेख गरेको छ । यसले विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालयलाई परियोजना सम्पन्न भएको दुई वर्षपछि परियोजनापछिको वातावरणीय सम्परीक्षण गर्ने निकायको रूपमा पहिचान गर्‍यो । तथापि, इआइएले यी निकायहरूका संस्थागत क्षमताका सम्बन्धमा विवरण खुलाएको छैन ।

६९. इआइएको परिच्छेद ६ “विकल्प विश्लेषण” प्रति समर्पित गरिएको छ । यो एउटा संक्षिप्त (३ पृष्ठ लामो) सिंहावलोकन हो जसमा मनन गरिएका विकल्प उल्लेख गरिएका छन् । इआइएको तालिका ६.१ ले ३ वटा रुट अलाइनमेन्टका विभिन्न १३ प्रकारका सवाल तथा कारणबीच तुलना गरेको छ । ती हुन्: लाइनको कूल लम्बाइ, कूल लागत, निर्माण समय, निर्माणमा आउने कठिनाइ, सडक र रुट बीचको दूरी, परिवहन खर्च, लाइनले पार गर्ने नदीहरूको संख्या, पार गर्ने सडक संख्या, पार गर्ने ३३ केभी लाइन संख्या, विमानबाट दूरी, फडाँनी गर्नुपर्ने बन्दक्षेत्र (हेक्टरमा), स्थानान्तरण गर्नुपर्ने घर संख्या, र राइट अफ वे मुनि पर्ने खेती गरिएको भूमि (हेक्टरमा) । डिजाइनका चारवटा विकल्प : टावरको संरचना, टावरहरूबीचको लम्बाइ दूरी, इन्सुलेटरका प्रकार र फाउन्डेसन (जग) को प्रकारका बारेमा

पनि यस परिच्छेदले संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गरेको छ । “नो प्रोजेक्ट अल्टर्नेटिभ” (परियोजनाको विकल्प छैन) का साथै प्रविधि विकल्प , वैकल्पिक सञ्चालन कार्यविधि, र निर्माण सेड्युल (समय सारिणी) उपर पनि सरसर्ती (सामान्य) ध्यान दिइएको छ ।

७०. पीएडी (२००३) / पीएडीले वित्तीय व्यवस्थापनको दृष्टिकोणबाट एनइएको संस्थागत सुदृढीकरणको बारेमा छलफल गरी एनइएलाई अन्तर्राष्ट्रिय लेखाङ्कन मापदण्ड पूरा गर्न योग्य बनाउने क्रियाकलापका लागि बजेटको प्रस्ताव गरेको छ । यद्यपि, एनइएको वातावरणीय तथा सामाजिक क्षमताको संस्थागत विश्लेषण गरिएको छैन । यसैगरी, इआइए/एसआइए, भीसीडीपी, एआरएपी र इएमपी तयार पारी एनइए तथा ठेकेदारसँगै इएमपी कार्यान्वयन गर्न वातावरणीय तथा सामाजिक अध्ययन विभाग (इएसएसडी) को पनि संस्थागत क्षमता विश्लेषण गरिएको छैन । पीएडीले केडीटीएल विकल्पको विश्लेषणका सम्बन्धमा पनि कुनै छलफल समेट्दैन ।

७१. वातावरणीय व्यवस्थापन कार्ययोजना (इएमपी) (२००८) / इआइए/एसआइएको लागि पोलिसी फ्रेमवर्क (नीतिगत संरचना) बमोजिम प्रारम्भिक इएमपी तयार गरियो । उक्त इएमपी इआइएको एक हिस्सा हो र यो जाखिम न्यूनीकरणका उपायको कार्यान्वयन, अनुगमन, सार्वजनिक सरोकारका विषय तथा विभिन्न सरोकारवालाको समन्वयसँग सम्बन्धित छ । केडीटीएल निर्माणाधीन अवस्थामा रहँदादेखि नै प्रत्येक सरोकारवालाको जिम्मेवारी स्पष्ट किटान गरिने वृहत् इएमपीको आवश्यकता पत्थो । एउटा निर्देशक दस्तावेजको रूपमा इएसएसडीले इएमपी २००८ तयार पारी सन् २००८ मार्चमा पेश गर्‍यो । यसले जोखिम न्यूनीकरणका लागि कुन् कुन् पक्ष जिम्मेवार रहने र सम्बन्धित विभिन्न निकाय, गैरपरियोजनाका सहभागीबीच कसरी समन्वय कायम गर्ने भन्ने बारेमा निर्धारण गर्ने र निर्माणको समयतालिका उल्लेख गर्दछ । उदाहरणका लागि, योजनाले इएम एकाइ कार्यालय सिन्धुली बजारमा स्थापना गर्ने, वातावरण अनुगमनकर्ता सिन्धुली बजारमा परिचालन गर्ने र सामाजिक सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा किटान गर्नुका साथै गुनासो समाधान कार्यविधि समेत उल्लेख गरेको छ ।

ख४. बैंक पोलिसी (नीति)का आवश्यकता

७२. वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी अपरेसनल डाइरेक्टिभ (ओडी) ४.०१ इआइए/एसआइए पोलिसी फ्रेमवर्क (नीतिगत संरचना) मा लागू भयो जुन सन् १९९९ नोभेम्बरमा पेश गरिएको थियो । “वातावरणीय क्षमता सुदृढीकरण” सम्बन्धी ओडी ४.०१, अनुच्छेद १२ अनुसार इआइए प्रक्रियाको रूपमा आवश्यक इए क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि सम्बद्ध वातावरणीय निकाय तथा तिनका क्षमताको पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ । यसमा अझ के भनिएको छ भने सम्भावित प्रतिकूल प्रभाव पार्नसक्ने परियोजनाले सामान्यतः विभिन्न वातावरणीय कार्य (जस्तै: वातावरणीय अनुगमन, निरीक्षण, जोखिम न्यूनीकरणका उपायको व्यवस्थापन, इएको वैज्ञानिक तथा प्राविधिक समीक्षा, र बहुक्षेत्रगत समन्वय) को सुदृढीकरण गर्नु पर्दछ ।

७३. सन् १९९९ जनवरी १ मा ओपी ४.०१ ले ओडी ४.०१ लाई प्रतिस्थापन गर्‍यो । ओपी ४.०१ को पादटिप्पणीले सन् १९९९ मार्च १ पछि प्रोजेक्ट इन्फर्मेसन डकुमेन्ट (पीआइडी) पेश गर्ने सबै

परियोजनाहरूमा लागू हुनेछ, भन्ने उल्लेख गरेको छ। पीडीपीको लागि पीआइडी सन् २००३ अप्रिल १० मा जारी गरिएकोले वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी ४.०१ पीडीपीलगायत यसका उप-परियोजनामा लागू भए।

७४. ओपी ४.०१ का अनुसार इएले वातावरणीय तथा समाजिक पक्ष सम्बन्धी संस्थागत क्षमतालाई ध्यान दिनु पर्नेछ। साथै प्रस्तावित परियोजनाका लागि इए सम्बन्धी कार्य (जस्तै: इएको समीक्षा तथा पुनरावलोकन, वातावरणीय अनुगमन, निरीक्षण, वा जोखिम न्यूनीकरणका उपायको व्यवस्थापन) सञ्चालन गर्न ऋणीसँग पर्याप्त कानुनी तथा प्राविधिक क्षमता छैन भने सो परियोजनाले ती क्षमता अभिवृद्धि गर्न कम्पोनेन्टहरू समावेश गर्नुपर्नेछ।

७५. अपरेसनल म्यानुअल स्टेटमेन्ट (ओएमएस) २.२० ले संस्थागत क्षमताको मूल्यांकनलाई पनि समेटेको छ। ओएमएस २.२० मा उल्लेखित एउटा मुख्य प्रावधानले भनेको छ, “परियोजनाको तयारी तथा मूल्यांकनका क्रममा बैंक कर्मचारीले परियोजना हाँक्ने व्यक्तिको योग्यता, अनुभव र प्रतिबद्धता जाँच गर्नुपर्दछ।” ओएमएस २.२० ले अगाडि उल्लेख गरेको छ, “मूल्यांकनले यसको कार्यान्वयन गर्ने तथा सञ्चालन गर्ने परियोजना र निकाय वा निकाय दुवैलाई समेट्दछ।” र “संस्थागत पक्षको” खाका बनाएको छ, जसमा परियोजना व्यवस्थापन तथा संस्थागत व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ। ती हुन्: (क) कार्यान्वयन निकायको जिम्मेवारी, अधिकार र जवाफदेहीता, (ख) संलग्न अन्य निकायको भूमिका र पर्याप्त सहयोगको व्यवस्था, र (ग) कामको भार, कर्मचारीको तह तथा अन्य आवश्यक स्रोत र तिनीहरूको प्रभावकारी उपयोग सुनिश्चित गर्न प्रोत्साहनको पर्याप्तता।

७६. ओपी ४.०१ ले परियोजनाका उद्देश्य तथा परियोजनाबाट उत्पन्न हुन सक्ने सम्भावित नकारात्मक प्रभावलाई सम्बोधन गर्न एक आधारभूत माध्यमका रूपमा परियोजनाका विकल्प माथि समेत ध्यान दिन आग्रह गर्दछ। यसले आफ्नो प्रभाव क्षेत्रमा परियोजनाको सम्भावित वातावरणीय जोखिम तथा प्रभावको मूल्यांकन गरी “परियोजनाविना” को परिस्थिति लगायत परियोजनाका विकल्पको जाँच गर्दछ। यस अन्तर्गत प्रतिकूल वातावरणीय प्रभाव रोकी, नियन्त्रण तथा न्यूनीकरण र क्षतिपूर्ति प्रदान गरी तथा सकारात्मक प्रभावको अभिवृद्धि गरी परियोजना छनोट, अवस्थिति योजना, डिजाइन तथा कार्यान्वयन पक्षको सुधारका उपायको पहिचान गरिन्छ।

ख५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम)

७७. पोलिसी फ्रेमवर्क अफ इन्भारामेन्टल एसेसमेन्टले पीडीपी अन्तर्गत पर्ने उप-परियोजनाको वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभावको मूल्यांकनका लागि गर्नुपर्ने अध्ययनका उपयुक्त विवरण प्रदान गरेको छ। उक्त फ्रेमवर्क तयारी गरिएका बेला वातावरणीय मूल्यांकनका लागि सम्बद्ध बैंकले निर्धारण गरेका आवश्यकता (रीत) ओडी ४.०१ मा उल्लेख गरिएको थियो। तर त्यस्ता विस्तृत तथा वृहत् मूल्यांकन गर्ने क्षमता थियो वा थिएन, देशमा तिनीहरूको उपयुक्त रूपमा अनुगमन तथा समीक्षा गर्ने व्यवस्था भए नभएको र अन्ततः पहिचान गरिएका रोकथाम तथा न्यूनीकरणका उपाय कार्यान्वयन गर्नसक्ने क्षमता थियो वा थिएन भन्ने बारेमा कुनै ध्यान दिएको देखिदैन।

७८. यसअघि उल्लेख गरिए जस्तै ओएमएस २.२० ले कार्यान्वयन निकायको मूल्यांकन परियोजना तयारीको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो भनेको छ । यसले कार्यान्वयन निकायलाई परियोजनामा उल्लेख गरिएका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न अनुमति छ छैन र यसका लागि ती निकाय सक्षम छन् छैनन् लगायत ती क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न तिनीहरूसँग संस्थागत क्षमता तथा अनुभव छ छैन भनी मूल्यांकन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसैगरी, ओपी ४.०१ ले परियोजना इएले वातावरणीय तथा सामाजिक सवाल सम्बन्धी संस्थागत क्षमता जाँच गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याउँछ । त्यस्तो क्षमता पर्याप्त नभएको पाइएमा परियोजना कम्पोनेन्टहरूले क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उपाय समावेश गर्नुपर्नेछ ।

७९. यसअघि भनिए जस्तै पीएडी र इएमा मुख्य कार्यान्वयन निकाय एनइए र वातावरणीय तथा सामाजिक कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि जिम्मेवार यसका एकाइहरू जस्तै: इएसएसडी तथा केडीटीएल-इएमयु को संस्थागत विश्लेषण उल्लेख छैन । त्यसैले परियोजना कार्यान्वयन निकाय एनइएको संस्थागत विश्लेषण तथा क्षमता विकास सम्बन्धी ओएमएस २.२०, ओडी ४.०१ तथा ओपी/बीपी ४.०१ का मुख्य प्रावधानलाई व्यवस्थापनबाट पालना नभएको प्यानलले पाएको छ ।

८०. विकल्पको विश्लेषणका सम्बन्धमा केडीटीएल इएमा पहिचान गरिएका सम्भावित वैकल्पिक करिडोरको व्यवस्थित रूपमा तुलना गरिएको छैन, र दिइएको नक्साले “उपयुक्त विकल्प ” मानिएको विकल्प लाई मात्रै देखाएको छ । तालिका ६.१ को फुटनोटले रुटहरू छानिनुका आधारहरू दिएको छ । प्रयोगमा ल्याइएका भारका बारेमा विस्तृत विवरण उल्लेख नगरिए पनि तिनीहरूलाई क्रमानुसार सूचिकृत गरिएको छ । तिनीहरू यस प्रकार छन्: परियोजना लागत, लाइनको लम्बाइ, निर्माण अवधि, निर्माणका कठिनाइ, विनाश हुने बन (हेक्टरमा), स्थानान्तरण गर्नुपर्ने घर संख्या, र खेती गरिएका प्रभावित जमिन (हेक्टरमा) । विकल्पको विश्लेषणले ओपी ४.०१ अनुसूची ख, २ (च) का खण्डात्मक (सेक्सनल) शीर्षक प्रयोग गरेता पनि विवरण तह उल्लेख गरिएको छैन र चुनिएका विकल्पको लागत तथा फाइदाको स्वतन्त्र ढंगमा सघन मूल्यांकनका लागि आवश्यक विश्लेषण पनि पर्याप्त छैन । यद्यपि, प्रसारण लाइनको ७३ किलोमिटरमध्ये ७० किलोमिटरमा रुटको उपयुक्ततामाथि प्रश्न गरिएको छैन र रुट छनोटमा प्रयोग गरिएका सातवटा आधारमा एकअर्काबीच केही विरोधाभाषपूर्ण अन्तरसम्बन्ध भए पनि तिनीहरू उपयुक्त छन् ।

८१. सिन्धुली जिल्लामा प्रसारण लाइन सम्बन्धी विवाद सुल्झाउने प्रयास स्वरूप टावर २८/२ र ३१/१ को बीचमा पर्ने ३.८५ किलोमिटर विवादित खण्डको वैकल्पिक रुटका सम्बन्धमा ७ दिनभित्र अध्ययन गर्ने गरी सरकारले एक ६ सदस्यीय प्राविधिक समिति गठन गरेको थियो । यो वैकल्पिक मार्ग बन क्षेत्र भएर धान खेत र खेती गरिएको ठूलो जमीन तथा कमलामाई नगरपालिकाको शहरोन्मुख इलाकालाई छुन्दै अघि बढ्दछ । प्राविधिक समितिले सन् २०१२ मार्च १६ मा छलफल तथा परामर्श गरी स्थलगत सर्वेक्षण गरी सन् २०१२ मार्च १५ देखि १८ सम्म वैकल्पिक मार्गको अध्ययन सम्पन्न गर्‍यो । समितिले ८ पृष्ठ लामो (५ वटा अनुसूची सहित) प्रतिवेदन सन् २०१२ मार्च २५ मा पेश गर्‍यो । उक्त अध्ययन तथा प्रतिवेदनले पुरानै रुटलाई निरन्तरता दिनुपर्ने निष्कर्ष निकाल्यो । सो निर्णय बढ्दो लागत खर्च, थप

वातावरणीय मूल्यांकन सम्पन्न गर्न लाग्ने समय तथा बढ्दो जंगल फडाानी र रुख ढाल्नुपर्ने अवस्थामा आधारित थियो ।

८२. प्राविधिक समितिको परामर्श बैठकमा उपस्थित महानुभावको नाम उल्लेख गरिए पनि बैठक तथा त्यसमा छलफल गरिएका विषयको कुनै अभिलेख छैन । प्रतिवेदनको खण्ड ४.१ ले स्थानीय व्यक्तिसँग अन्तर्क्रिया भएको र अन्तर्क्रियाका माइन्टुट संलग्न गरिएको जनाएको छ । तर त्यस्तो कुनै माइन्टुट अनुसूचीको रूपमा संलग्न गरिएका छैनन् । खण्ड ४.१ ले भनेको छ, “छलफलमा टोलीले स्थानीय मानिसलाई आफ्ना गुनासा तथा दावी राख्न र त्यसको समाधानका उपाय बारे सल्लाह सुभाब दिन प्रोत्साहन गर्ने क्रममा अधिकांश मानिसले खेती गरिएको जमीनबाट प्रसारण लाइन लैजादा उक्त लाइनले मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने र उनीहरूको घर तथा जमीन हुँदै लाइन लैजादा आफूहरू घरबारविहीन हुने सम्भावना रहेको भन्दै प्रसारण लाइनको वैकल्पिक मार्ग खोज्नुपर्नेमा जोड दिए ।”

८३. प्रसारण लाइनको टावर २८/२ र ३१/१ को बीचमा पर्ने ३.८५ किलोमिटर विवादित खण्डको वैकल्पिक रुटको वैकल्पिक मार्गका सम्बन्धमा अध्ययन गर्न गठित प्राविधिक समितिको प्रतिवेदनले समितिले रुचाइएको अलाइनमेन्टको ठाउँमा एउटा विकल्पलाई मात्र ध्यान दिई सर्वोत्कृष्ट मार्ग खोज्ने प्रयास नगरेको स्पष्ट देखाउँछ । अर्को के कुरा पनि स्पष्ट छ भने समितिले: (क) दुईवटा अलाइनमेन्टबीच तुलना गर्न प्रयोग गरिने आधारलाई संकुचित बनायो, (ख) सामाजिक तथा आर्थिक पक्षमाथि ध्यान दिएन, र (ग) सरोकारवालाका सुभाबलाई मनन गरेन । विकल्पको त्यस्तो संकुचित तथा सीमित मूल्यांकन ओपी/बीपी ४.०१ ले कल्पना गरे अनुरूप छैन । त्यसैले सिन्धुली जिल्लाको कमलामाई नगरपालिकास्थित ३.८५ किलोमिटर खण्डको वैकल्पिक प्रसारण लाइन अलाइनमेन्ट सम्बन्धी अध्ययन ओपी/बीपी ४.०१ अनुरूप नरहेको प्यानलको निष्कर्ष छ ।

ग. स्वास्थ्य प्रभाव

ग१. निवेदकको दाबी

८४. प्रसारण लाइनबाट मानव स्वास्थ्यमा पर्न सक्ने सम्भावित असरप्रति निवेदकले चिन्ता प्रकट गरेका छन् । चिन्ताको मूल कारण नै हाइ भोल्टेज पावर लाइनबाट उत्पन्न हुने इलेक्ट्रिक तथा म्याग्नेटिक फिल्डले पार्ने सम्भावित प्रतिकूल असर हुन् । प्रसारण लाइन मानववस्ती तथा विद्यालयहरू नजिकै वा माथिबाट लैजान लागेको भन्दै प्रसारण लाइनका कारण बालबालिकामा पर्नसक्ने सम्भावित प्रतिकूल प्रभावमाथि विशेष जोड दिइएको छ । स्वास्थ्य सम्बन्धी यी चिन्ता निराकरण गर्न कुनै पनि प्रलेखन वा लिखित प्रमाण आफूहरू समक्ष पेश नगरिएको निवेदकहरूले बताएका छन् ।

(चित्र नं. ५: स्वीस सिन्धुली स्कूलमा प्यानल टोली)

ग२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया

८५. निवेदकद्वारा हवाला गरिएका अध्ययन लगायत इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक रेडियसन (विकिरण) प्रतिको चिन्तामाथि होशियारीपूर्वक आफूले समीक्षा गरिएको भन्दै व्यवस्थापनले निष्कर्ष निकालेको छे, “परियोजनाबाट सिर्जना हुने इलेक्ट्रोम्याग्नेटिकको सम्पर्कमा आउदा मानव स्वास्थ्यमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने कुनै वैज्ञानिक कारण छैन ।” आफ्नो भनाइ पुष्टि गर्न व्यवस्थापनले वृहत् वैज्ञानिक अनुसन्धानप्रति इंगित गर्दै द वर्ल्ड बैंक इन्भारामेन्टल हेल्थ एण्ड सेफ्टी (इएचएस) गाइडलाइन्स (इलेक्ट्रिक पावर ट्रान्समिसन एण्ड डिस्ट्रिब्युसन) को हवाला समेत दिएको छ । इएचएसले भनेको छ, “हाइ भोल्टेज पावर लाइन तथा सबस्टेशनको सवालमा मात्रै नभई दैनिक घरायसी रुपमा प्रयोग हुने विद्युत्बाट समेत आउने इलेक्ट्रिक तथा म्याग्नेटिक फिल्ड (इएमएफ) सँगको सम्पर्कसँग सम्भावित स्वास्थ्य प्रभाव जोडिनसक्ने सम्भावनाप्रति सार्वजनिक तथा वैज्ञानिक चिन्ता रहेको भएता पनि ऊर्जा प्रसारण लाइनबाट उत्सर्जन हुने इएमएफको स्तरले मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कुनै वैज्ञानिक तथा वस्तुगत प्रमाणसहितका तथ्यांक छैनन् ।”

८६. इएचएस गाइडलाइन्स अनुरूप व्यवस्थापनले प्रसारण लाइनका कारण मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कुनै वैज्ञानिक प्रमाण नभए पनि केही त्यसको प्रतिकूल प्रभाव पर्ने सबै उपाय अपनाउनुपर्दछ । त्यसैले प्रसारण लाइनको उपयुक्त डिजाइन गरी उद्योग मापदण्ड तथा प्रचलित अभ्यास अनुसार घर/भवन तथा जमीनबाट न्यूनतम दूरी कायम हुने गरी लाइन लगाएको पनि व्यवस्थापनले जनाएको छ ।

ग३. परियोजना दस्तावेजको विश्लेषण

८७. केडीटीएल वातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदनले हाइ भोल्टेज लाइन र स्वास्थ्य जोखिमसँग जोडिएका इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डका सम्बन्धमा दुईवटा खण्डमा चर्चा गरेको छ । प्रसारण लाइन नजिक वा त्यसभन्दा तल बसोबास गरिएका जनताले आगलागी, करेन्ट लाग्ने आदि खतराको सामना गर्नसक्ने भएतापनि इएमएफको सम्पर्कबाट पर्नसक्ने स्वास्थ्य जोखिम ज्यादै न्यून रहेको वैज्ञानिक प्रमाणले देखाएको उल्लेख गर्दै लामो समयसम्मको इएमएफको सम्पर्कबाट भने केही जोखिम बढ्न सक्ने स्वीकार गरेको छ ।

८८. केडीटीएल भीसीडीपी (२००६) को यसअघिको संस्करणले आफ्नो “पेशागत सुरक्षा तथा स्वास्थ्य” खण्डमा इएमएफका बारेमा चर्चा गर्दै भनेको छ, इएमएफको प्रभावको समग्र परिणाम मध्यम भए तापनि “प्रसारण लाइन अलाइनमेन्ट तथा सबस्टेशनको अति नजिकको इलाकामा बसोबास गरिरहेका मानिस विद्युतीय खतरा (इएमएफ) का लागि जोखिमपूर्ण रहने” भएकाले जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने, स्थानीय मानिसलाई सूचना दिने तथा सुरक्षा तालिम दिने प्रस्ताव राखेको छ । भीसीडीपी २००६ को अन्तिम संस्करणमा इएमएफको कुनै सन्दर्भ उल्लेखे छैन ।

ग४. बैंक पोलिसीका आवश्यकता

८९. वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी ४.०१ अनुरूप इएले मानव स्वास्थ्य र सुरक्षामाथि पर्याप्त ध्यान दिनुपर्दछ । इन्भारामेन्टल एसेसमेन्ट सोर्सबुक तथा वर्ल्ड बैंक ग्रुप इन्भारामेन्टल, हेल्थ एण्ड सेफ्टी गाइडलाइन्स (इएचएसजी) मा अतिरिक्त सूचना तथा जानकारी दिइने उल्लेख छ । वर्ल्ड बैंक ग्रुप इएचएस गाइडलाइन्स सामान्य तथा उद्योग विशेषस“ग सम्बन्धित असल अभ्यासको प्राविधिक सन्दर्भ दस्तावेज भएको प्यानलले जनाएको छ । यिनीहरू मार्गनिर्देशिका दस्तावेज भएकोले यिनीहरूलाई प्यानलले अनुकूलन समीक्षा गर्न सक्दैन । तथापि, यिनीहरूले निश्चित प्रभावका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले तयार गर्नुपर्ने मापदण्ड निर्धारण गर्न मद्दत गर्दछन् ।

९०. द वर्ल्ड बैंक ग्रुप इएचएस गाइडलाइन्स फर इलेक्ट्रिक पावर ट्रान्समिसन एण्ड डिस्ट्रिब्युसनमा ऊर्जा प्रसारण सम्बन्धी जानकारी समेटिएको छ: “हाइ भोल्टेज पावर लाइन तथा सबस्टेशनको सवालमा मात्रै नभई दैनिक घरायसी रूपमा प्रयोग हुने विद्युत्बाट समेत उत्पादन हुने इलेक्ट्रिक तथा म्याग्नेटिक फिल्ड (इएमएफ) स“गको सम्पर्कबाट सम्भावित स्वास्थ्य प्रभाव जोडिनसक्ने सम्भावनाप्रति सार्वजनिक तथा वैज्ञानिक चिन्ता रहेको भएता पनि ऊर्जा प्रसारण लाइन तथा उपकरणबाट उत्सर्जन हुने इएमएफको स्तरले मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कुनै वैज्ञानिक तथा वस्तुगत प्रमाणसहित तथ्यांक छैनन् । प्रसारण लाइनका कारण मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कुनै वैज्ञानिक प्रमाण नभए पनि सीमित चिन्ता रहनु नै पर्याप्त छ ।”

९१. इएमएफ सम्पर्क (एक्सपोजर) को व्यवस्थापनका विभिन्न उपाय लगायत इन्टरनेसनल कमिसन अन नन-आयोनाइजिङ रेडियसन प्रोटेक्सन (आइसीएनआइआरपी) ले तयार पारेको तोकिएको स्तर (रिफरेन्स लेभल) भन्दा विपरित इएमएफको सम्भावित सम्पर्कमा आउने सम्भावनालाई मूल्यांकन गर्न सिफारिश गर्दै गाइडलाइन्सले विकासका नयाँ क्रियाकलापबाट जनतामा नकारात्मक प्रभाव पर्ने नदिन वा सम्भावित प्रभाव न्यूनीकरण गर्ने विषयलाई ध्यानमा राखी इएमएफको औसत तथा उच्च एक्सपोजरको स्तर इआसीएनआइआरपीले तोकेभन्दा तल हुनुपर्ने सुनिश्चित गरेको छ । गाइडलाइन्सले अगाडि भनेको छ, “आवासीय क्षेत्र वा अक्सर मानिसको उच्च उपस्थिति भइरहने स्थान (जस्तै: विद्यालय वा कार्यालय) को छेउछाउ वा ती स्थानमाथि प्रसारण लाइन वा अन्य हाइ भोल्टेज उपकरण निर्माण वा स्थापना गर्नु हुँदैन ।”

ग५. प्यानलका निष्कर्ष

९२. प्यानलको स्थलगत भ्रमण र सिन्धुली जिल्लाका निवेदक तथा अन्य बासिन्दासंगको कुराकानीका क्रममा त्यहाँका जनता प्रसारण लाइनबाट स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रतिकूल प्रभावका बारेमा व्यापक चिन्तित रहेको पाइयो । निरीक्षणका लागि निवेदन पेश भएपछि ढिलै र सधैँ प्रभावकारी रूपमा नभए पनि प्रसारण लाइनबाट जनस्वास्थ्य जोखिममा नपर्ने सम्बन्धमा परियोजना प्रभावित व्यक्तिलाई प्रयोगकर्तामैत्री (युजर-फ्रेंडली) सूचना सामग्री प्रसार गर्न व्यवस्थापनबाट भएका प्रयास समेत प्यानलले उल्लेख गरेको छ ।

९३. आधुनिक विश्वमा इलेक्ट्रिक एण्ड म्याग्नेटिक फिल्ड (इएमएफ) लगभग जहाँतहीं देख्न र मापन गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि: आन्तरिक घरायसी वायरिड, विद्युतीय उपकरण, पानीका पाइप लगायतका नजिक इलेक्ट्रिकल भोल्टेज तथा करेन्ट विद्यमान हुन्छन् । कन्डक्टरको इलेक्ट्रिक भोल्टेज वा करेन्ट (एम्पर्स) बाट इलेक्ट्रिक फिल्ड पैदा हुन्छ र स्रोतसँगको दूरीसँगै यो तीव्र गतिमा घट्दछ । इलेक्ट्रिक फिल्डलाई किलो भोल्ट्स प्रति मिटर (केभी/एम) को एकाइमा मापन गरिन्छ । म्याग्नेटिक फिल्डलाई म्याग्नेटिक फ्लक्स डेन्सिटी (घनत्व) मा अभिव्यक्त गरिन्छ । अधिकांश मानिसका लागि इलेक्ट्रो म्याग्नेटिक फिल्डको सम्पर्क (एक्सपोज) मा आउने प्रमुख स्रोतहरू भनेका विद्युतीय उपकरण र घरमा गरिएको वायरिड हुन् ।

तालिका १: मानिस अक्सर सम्पर्कमा आउने म्याग्नेटिक फिल्ड (चुम्बकीय क्षेत्र)

अप्लायन्सेस (उपकरणीय म्याग्नेटिक फिल्ड (μT))				
	१५ सेमी	३० सेमी	६० सेमी	१२० सेमी
हेयर ड्रेसर (केश प्रशाधक)	७०	७	१	०.१
इलेक्ट्रिक सेभर (दाही खौरने विद्युतीय मेसिन)	६०	१०	१	०.१
रेफ्रिजेरेटर	३०	२०	३	०.१
वासिड मेसिन	१०	३	०.६	-
भ्याकुम क्लिनर	७०	२०	५	१
३३ केभी लाइन (μT) भन्दा तलको म्याग्नेटिक फिल्ड				
	अधिकत	प्रतिकात्मक	१० मी अधिकत	१० मी प्रतिकात्मक
५.५ मी को पोलमा	१४.७	१.३	२.९	०.५
२२० केभी लाइन (μT) भन्दा तलको म्याग्नेटिक फिल्डको मापन दूरी				
	सिधै मुनी	१० मी पर	२० मी पर	३० मी पर
माथिल्लो मान	४.१	१.३	०.३४	०.२
तल्लो मान	०.०४	०.०४५	०.०३२	०.०२३

१४. अधिकांश मुलुकले आइसीएनआइआपीले तोकेको निर्देशिका बमोजिम इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डको एक्सपोजर (सम्पर्क) तहका सम्बन्धमा आ-आफ्नै मापदण्ड बनाउँछन् । आमजनताका लागि आइसीएनआइआरपीले निर्धारण गरेको म्याग्नेटिक फिल्डको न्यूनतम एक्सपोजर स्तर $200 \mu T$ र इलेक्ट्रिक फिल्डको एक्सपोजर स्तर 5 केभी/मी रहेका छन् । द वर्ल्ड बैंक ग्रुप इएचएस फर इलेक्ट्रिकल पावर ट्रान्समिसन एण्ड डिस्ट्रिब्युसनले आम मानिसका लागि इएमएफको एक्सपोजर (सम्पर्क) स्तर आइसीएनआइआरपीले तोकेको न्यूनतम तहभन्दा कम हुनुपर्ने सुझाव दिन्छ ।

१५. न्यून स्तर (तह) को दीर्घकालीन इएमएफ फिल्डसँगको एक्सपोजर (सम्पर्क) सम्बन्धी प्राप्त वैज्ञानिक जानकारी क्वान्टिटेटिभ (परिमाणात्मक) सीमा तथा हद कायम गर्न पर्याप्त नहुने विश्वास गरिएकोले एक्सपोजर सीमा दीर्घकालीन एक्सपोजरभन्दा पनि सर्ट-टर्म (अल्पकालीन) तर अत्यधिक एक्सपोजरबाट देखिने प्रभावमा आधारित हुन्छन् । अल्पकालीन तीव्र प्रभावमा आधारित रही अन्तर्राष्ट्रिय निर्देशिकाहरूले प्रतिकूल जैविक प्रभाव पार्न सक्ने एप्रोक्सिमेट (सन्निकट) वा थ्रेसहोल्ड (तोकिएको हद) लाई प्रयोग गर्दछन् । मानवीय एक्सपोजर (सम्पर्क) को हद भ्यालु (मान) निकाल्न सबैभन्दा न्यून सीमा (हद) लाई घटाइन्छ । उदाहरणका लागि, आइसीएनआइआरपीले श्रमिकका लागि पेशागत लिमिट (हद) निर्धारण गर्न 90 को रिडक्सन फ्याक्टर र आम जनताका लागि एक्सपोजर हद निर्धारण गर्न करिब 50 को रिडक्सन फ्याक्टर प्रयोग गर्दछ ।

१६. आइसीएनआइआरपीका सुझावले औषधि विज्ञान, महामारी विज्ञान, जीवविज्ञान तथा डोसिमेट्री (बिकिरणमापी) लगायत क्षेत्रका सम्बद्ध वैज्ञानिक दस्तावेजमा प्रकाशित गहन वैज्ञानिक समीक्षालाई आधार बनाएका हुन्छन् । पूर्वसावधानी अपनाएको अवस्थामा जोखिम हुने सम्भावना नरहने भनी विज्ञानमा स्पष्ट उल्लेख भइसकेको छ । यदि वैज्ञानिक समुदायले इएमएफको सम्पर्कबाट मानव स्वास्थ्यमा कुनै खतरा नरहने वा खतरा हुने सम्भावना एउटा मनगणन्ते कुरा मात्रै हो भनी निष्कर्ष निकालेका छन् भने आमजनताबाट व्यक्त चिन्ता निराकरण गर्न प्रभावकारी शैक्षिक कार्यक्रम आवश्यक हुन्छ ।

१७. प्रसारण लाइनहरूको मुनि वा नजिक आइसीएनआइआरपीले निर्धारण गरेको तहभन्दा बढी इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्ड रहने छैन भनी सुनिश्चित गरी हाइ भोल्टेज प्रसारण लाइनहरूको डिजाइन तथा निर्माण गरिन्छन् । विभिन्न प्राविधिक माध्यमबाट साथै कन्डक्टर र एक्सपोजर बिन्दुबीच दूरी बढाई कन्डक्टरहरू जमीनमा धेरै माथि वा घर/भवन वा वनस्पति क्षेत्रबाट पर राखी उक्त कार्य सम्पन्न गरिन्छ । विशेष अवस्थामा केबुलले 3 केभी/मी भन्दा बढी इलेक्ट्रिक फिल्ड र $5 \mu T$ भन्दा बढी म्याग्नेटिक फिल्ड सिर्जना गर्ने छैनन् भनी सुनिश्चित गर्न तिनीहरू जमीनबाट कम्तीमा 9 मिटर माथि राखी टावरको उचाइ र अन्तरबीच दूरी कायम गरिन्छ । समतल भूभागमा राइट अफ वेको चौडाइ

(तेर्सो दिशा) मार्फत कन्डक्टरबाट अतिरिक्त दूरी कायम गरिन्छ भने पहाडी तथा हिमाली भूभागमा कन्डक्टर र जमीनबीचको दूरी भर्टिकल (ठाडो) स्वरूपमा निर्धारण गरिन्छ ।

१८. ओभरहेड (माथि भएर जाने) पावर लाइनका लागि राइट अफ वेको चौडाइ तार हल्लिने र लुंगिने विशेषताका आधारमा तथा जमीन, भवन वा रुखबाट औचित्यपूर्ण दूरी कायम गरी निर्धारण गरिन्छ । स्थानीय अवस्था अनुसार राइट अफ वेको चौडाइ फरक-फरक हुन्छन् । प्रसारण लाइनबाट इएमएफको स्तर आइसीएनआइआरपीले तोकेको स्तर वा हदभन्दा तल कायम गरी अतिरिक्त सुरक्षा सावधानी अपनाउन राइट अफ वेको दूरी निर्धारण गरिने भए पनि यो कुनै मान्यताप्राप्त मापदण्ड तथा आधार होइन । राइट अफ वेको चौडाइले हाइ भोल्टेज लाइन र वरपरका संरचना तथा वनस्पतिबीच अतिरिक्त सुरक्षाको वातावरण सिर्जना गर्दछ ।

१९. राइट अफ वेले जमीनमा आधारित निरीक्षण र प्रसारण टावर तथा लाइनका अन्य भागमा पहुँच प्रदान गर्दछ । २२० केभी लाइनबाट मानव स्वास्थ्य तथा सुरक्षामा ठूलो जोखिम नहुने तथा यसबाट हाल नेपालमा विद्यमान ३३ केभी लाइनले पुऱ्याउनसक्ने भन्दा कम खतरा रहेपनि पहिलो पटक २२० केभी प्रसारण टावर देख्दा मानिस चिन्तित हुनु स्वभाविक भएको प्यानलले ठहर गरेको छ ।

१००. कन्डक्टर र जमीन तथा भौतिक संरचनाबीचको दूरी कायम गर्न तयार पारिएको टेक्निकल स्पेसिफिकेसन्स (प्राविधिक विवरण) अनुरूप केडीटीएल निर्माण गरियो भने आइसीएनआइआरपीले निर्धारण गरेको इएमएफको मानवीय सम्पर्क (एक्सपोजर) को न्यूनतम सीमा कायम हुने प्यानल टोलीको स्थलगत भ्रमणबाट स्पष्ट भएको छ । मानव स्वास्थ्यमा खतरा पुग्ने तहको इलेक्ट्रिकल एण्ड म्याग्नेटिक फिल्ड अहिलेको अवस्थामा सिर्जना हुन नसक्ने प्यानलले जनाएको छ ।

१०१. यसबाहेक, लो फ्रिक्वेन्सी (न्यून आवृत्ति) भएको वा आइसीएनआइआरपीले तोकेको हद वा सोभन्दा तल रहेको इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डको सम्पर्कबाट जनस्वास्थ्यमा कुनै जोखिम नपुग्ने र यसबाट स्वास्थ्यमा खतरा पुग्छ भन्ठान्नु आधारहीन तथा कपोलकल्पित कुरा मात्रै भएको आम वैज्ञानिक समुदायको रायलाई प्यानलले हवाला दिएको छ । इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डको सम्पर्कबाट स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभावका सम्बन्धी वर्ल्ड बैंक ग्रुप इएचएस मार्गनिर्देशिकालाई व्यवस्थापनले पालना गरेको पनि प्यानलले जनाएको छ । त्यसैले व्यवस्थापनले इएले मानव स्वास्थ्य र सुरक्षामा ध्यान दिनुपर्ने प्रावधान भएको बैंक पोलिसी ओपी/बीपी ४.०१ को पालना गरेको प्यानलले पाएको छ ।

१०२. यद्यपि, व्यवस्थापनले इएमएफ सम्बन्धी सुरक्षाका सवाललाई पूर्ण रूपमा सम्मान गर्दै प्रसारण लाइन निर्माण गरिन लागेको भनी प्रभावित समुदाय विशेषतः आदिवासी जनजातिलाई समयमै र सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त तरिकाले सूचना प्रदान नगरेकोमा प्यानलले चिन्ता व्यक्त गरेको छ । यस सम्बन्धमा परिच्छेद ५ को परामर्श तथा सार्वजनिकीकरणमा चर्चा गरिएको छ ।

१०३. प्यानलका अनुसार प्रसारण लाइनबाट करेन्ट बहन थालेपछि मात्रै लाइनभन्दा मुनिको इलेक्ट्रिकल एण्ड म्याग्नेटिक फिल्ड आइसीएनआइआरपीले तोकेको हद बमोजिम छ, छैन भनेर मापन गर्न सम्भव हुनेछ । अत्यन्त खराब अवस्था (उच्च तापक्रम तथा उच्च आर्द्रता भएको स्थिति मा अधिकतम असन्तुलित भारको प्रसारण) मा त्यस्तो मापन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा मापदण्ड पूरा गरिएको छ वा

छैन भनी यकिन गर्न सकिनेछ । त्यस्तो परिस्थिति सिर्जना नभएको खण्डमा आइसीएनआइआरपीले तोकेको न्यूनतम मापदण्ड कार्यान्वयन हुने उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

परिच्छेद ३: अस्वेच्छिक पुनर्वास, आदिवासी मानिस र सांस्कृतिक सम्पदा

क. परिचय

१०४. यस परिच्छेदले निवेदकका तीनवटा दाबीलाई सम्बोधन गरेको छ: (क) सिन्धुली जिल्लाका थुप्रै गाउँ तथा बस्तीमा केडीटीएलले पुनर्वास तथा जिविकोपार्जनमाथि पार्ने प्रभाव । प्यानलले अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी बैंक नीतिको प्राधिकारभित्र बसेर उक्त जिल्लामा यी सवालमाथि जाँचबुझ गरेको छ । सो नीति जग्गा अधिग्रहण, क्षतिपूर्ति, तथा जिविकोपार्जनको पुनःस्थापनासँग सम्बन्धित छ, (ख) आदिवासी मानिस, र (ग) सांस्कृतिक सम्पदा ।

ख. अस्वेच्छिक पुनर्वास

१०५. प्राप्त निवेदनले आदिवासी, जनजाति र दलित किसान समुदायको जिविकोपार्जनका माध्यम छिन्नभिन्न र जग्गाको अवमूल्यन भएको तथा आर्थिक अवसरबाट बञ्चित गरिएको भन्ने विषयमा चिन्ता प्रकट गरेको छ । निवेदकले प्रभावित घरधुरीले यसअघि नै चरम गरिबीको सामना गरेका अति सीमान्तकृत समुदायका रहेको भन्दै सिद्धान्ततः गुजाराको माध्यम, लघु कृषि र पशुपालनमा हुने हानी नोक्सानीका कारण योजनाले उनीहरूको सीमान्तीकरण र गरिबीलाई अझ बढी असर पार्ने दाबी गरेका छन् । निवेदनमा राइट अफ वेको विवादित खण्डमा प्रस्तावित फिडर रोड (सहायक सडक) को प्रभावका विषयमा समेत सन्दर्भ जोडिएको छ ।

१०६. विशेषतः परियोजनाले अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी विश्व बैंकको नीति (अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी अपरेसनल डाइरेक्टिभ ओडी ४.०३ जसलाई पछि अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी अपरेसनल पोलिसी/बैंक प्रोसिजर ओपी/बीपी ४.१२ द्वारा प्रतिस्थापन गरिएको) का तीनवटा प्रमुख नीति उद्देश्य उल्लंघन गरेको निवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । निवेदनमा उल्लेख गरिएका ती उद्देश्य यस प्रकार छन्: (क) सम्भाव्य सबै परियोजना डिजाइनका विकल्पको खोजी गरी सम्भव भएको अवस्थामा पुनर्वास नगराउने, (ख) पुनर्वासको अर्को विकल्प नरहेको अवस्थामा विस्थापित व्यक्तिसँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्ने जसले गर्दा उनीहरू पुनर्वास कार्यक्रमको योजना तथा कार्यान्वयनमा सहभागी हुन सकून्, र (ग) विस्थापित व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको जिविकोपार्जन तथा जीवनस्तर सुधारका लागि सहयोग उपलब्ध गराउने, वा कम्तीमा तिनीहरूलाई विस्थापनपूर्वकै अवस्थामा पुनः स्थापित गर्ने ।

१०७. अस्वेच्छिक पुनर्वासका सम्बन्धमा निवेदनले मुख्य दुईवटा चिन्ता जाहेर गरेको छ: (क) जग्गा अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्ति, र (ख) जिविकोपार्जनको पुनःस्थापना ।

ख१. निवेदकको दाबी

१०८. जग्गा अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्ति । जग्गा अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा निवेदनले चारवटा विषय उठान गरेको छ । पहिलो, यसले सिन्धुलीमा ठूलो संख्यामा रहेका आदिवासी तथा स्थानीय मानिस विस्थापनको जोखिममा परेको र टावरको निर्माण सम्पन्न भइसकेका क्षेत्रबाट १६ वटा घरधुरी यसअघि नै विस्थापित भइसकेको आरोप लगाएको छ । प्रतिस्थापन घर बनाउन समेत पर्याप्त जग्गा नभई र आफ्नो मौलिक जग्गा नजिकै अतिरिक्त भूमि खरिद गर्न नसकी आफ्ना नातागोता तथा समुदायबाट अलग भएर टाढा स्थानान्तरण हुनुको विकल्प नभएका परिवारको विस्थापनको विषयलाई पनि निवेदनले उठाएको छ । अधिकांश प्रभावित घरधुरीले प्रसारण लाइनलाई रिअलाइनमेन्ट (पुनः रेखांकन) गरिनुपर्ने र त्यसो गर्न नसके आफूलाई नगद क्षतिपूर्ति भन्दा पनि प्रतिस्थापन जग्गा उपलब्ध गराउनुपर्ने माग गरेका छन् ।

१०९. दोस्रो, निवेदनमा प्रभावित व्यक्तिले व्यहोरेको क्षतिको तुलनामा बजार मूल्य (राष्ट्रिय मानदण्ड अनुसार) को १० प्रतिशतका दरले राइट अफ वेभिन्न पर्ने जग्गा बापतको क्षतिपूर्ति अपुग र थोरै भएको आरोप लगाइएको छ । टावरको प्याड निर्माण र राइट अफ वेभिन्न रहेका आवास क्षेत्र तथा संरचना भत्काउन वा स्थानान्तरण गर्न अधिग्रहण गरिएका जग्गाको क्षतिपूर्ति उपलब्ध नगराइएको वा आंशिक रूपमा मात्रै प्रदान गरिएको पनि निवेदनमा उल्लेख छ । साथै, राइट अफ वेभिन्न अवस्थित जमीनको पहुँच तथा उपयोगिताका बारेमा जग्गाधनीलाई परस्पर विरोधी वा गलत सूचना दिइएकोले आफ्नो सम्पत्तिको मूल्य निर्धारणमाथि नकारात्मक असर परेको र त्यसपछिको जिविकोपार्जन पनि प्रभावित भएको पनि निवेदनमा आरोप लगाइएको छ ।

११०. तेस्रो, परियोजनामा उपयुक्त तथा पहुँचयोग्य गुनासो समाधान समिति (जीआरसी) स्थापना हुनुपर्ने र एआरएपी (२००६) ले स्थानीय प्रतिनिधि समेत रहने गरी त्यस्तो समिति स्थापना गरिने उल्लेख गरेको भए पनि यसलाई व्यवहारमा नउतारिएको निवेदनमा उल्लेख छ । एआरएपीले खिम्ती-ढल्केबर वातावरणीय व्यवस्थापन एकाइ (केडीटीएल-इएमयु) ले प्रभावित मानिससँग बैठक गरी त्यसको अभिलेख राख्ने बताए पनि उक्त एकाइ सिन्धुलीमा सक्रिय नरहेकोलेहरू आफ्ना गुनासा तथा उजुरी सर्वोच्च अदालत र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (एनएचआरसी) सम्म लैजानु परेको आरोप निवेदनमा उल्लेख छ ।

(चित्र नं. ६: सिन्धुली जिल्लास्थित परियोजना प्रभावित मानिससँग छलफल गर्दै प्यानल टोली)

१११. अन्त्यमा, निवेदनले परामर्श तथा सार्वजनिकीकरण अपर्याप्त भएको विषय उठाएको छ । यी दाबीका बारेमा परिच्छेद ४ मा चर्चा गरिन्छ ।

११२. सन् २०१२ मा ऊर्जा मन्त्रालयले सडकको लागि जग्गा अधिग्रहण गरी सोही सडकछेउ हुँदै प्रसारण लाइन निर्माण गर्नु भनी गरेको सिफारिशलाई पनि निवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । निवेदनमा उक्त सिफारिश प्रधानमन्त्रीबाट स्वीकृत भएको र सन् २०१२ अक्टोबर ७ मा सडक निर्माणका लागि जग्गा अधिग्रहण गर्न मन्त्रिस्तरीय निर्णय भएको जनाइएको छ । निवेदकले उक्त सडक परियोजना प्रसारण लाइन निर्माणका लागि आफ्ना “गल्ती कमजोरी ढाकछोप गर्ने” कायदा भएको विश्वास गरी आफूले सर्वेक्षक तथा परियोजना अधिकारीलाई निर्माणस्थलमा प्रवेश गर्न नदिएको जिकिर गरेका छन् ।

११३. जिविकोपार्जनको पुनःस्थापना । निवेदनले परियोजना क्रियाकलापका कारण कृषि तथा पशुपालन पेशा, भूमिको पहुँच तथा किसान समुदायबीचको भावनात्मक सम्बन्धमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने र यसबाट “जिविकोपार्जनमा ठूलो चुनौती पुग्ने” सन्दर्भ उठाएको छ । ओपी/बीपी ४.०१ र ओडी ४.३० को उल्लंघन गर्दै जोखिम न्यूनीकरण योजना तथा जिविकोपार्जनको अभिवृद्धि तथा पुनःस्थापना सहयोग सम्बन्धी व्यवस्थामा परियोजना प्रभावित मानिसको जिविकोपार्जन जोखिममा पर्छ भनेर पूर्वानुमान नगरिएको वा त्यस बारेमा पर्याप्त ध्यान नदिइएको निवेदनले दाबी गरेको छ । निवेदनका अनुसार

अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी बैंक नीतिले अधिग्रहण गरिएको सम्पत्ति बापत मानिसलाई क्षतिपूर्ति मात्रै प्रदान गर्नुभन्दा पनि उनीहरूको आय र जीवनस्तर सुधार गर्ने लक्ष्य लिएको छ । उक्त नीति जमीनमा आधारित पुनर्वास रणनीति बाहेकका हुन् जस अन्तर्गत जमीनमा आधारित जिविकोपार्जन भएका मानिसलाई “कम्तीमा पनि अधिग्रहण गरिएको जग्गाबाट प्राप्त हुने लाभ बराबरकै उत्पादकत्व सम्भावना, लोकेसनल (स्थानगत फाइदा), र अन्य पक्ष एकसाथ” प्रदान गरिन्छ ।

११४. राइट अफ वेबाट जग्गाको अवमूल्यन हुने, आर्थिक अवसर खोसिने, र खेतिपातीमा बाधा व्यवधान आउने भन्दै निवेदकले परियोजनाले सिन्धुलीका प्रभावित परिवारमा प्रसारण लाइनका कारण पर्ने “व्यापक असर” का बारेमा बुझ्न नसकेको र यसबाट “यो क्षेत्रमा यसअघि नै व्याप्त गरिबीको अवस्थालाई भन्नु नाजुक बनाउने” तर्क गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार, यसबाट गरिब तथा सीमान्तकृत आदिवासी तथा दलित परिवार विशेष रूपमा प्रभावित हुनेछन् ।

ख२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया

११५. जग्गा अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्ति । लाइनियर (रेखीय) प्रकृतिका कारण केडीटीएले ठूलो संख्यामा मानिसलाई विस्थापित नगर्ने र समूह तथा आदिवासी मानिसको भौतिक विस्थापन नहुने व्यवस्थापनले जनाएको छ । सिन्धुलीको राइट अफ वेमा जग्गा अधिग्रहण नगरिएको भएता पनि आफ्नो जमीन हुँदै लिएको ऊर्जा लाइनबाट प्रभावित जग्गाधनीले गरेको क्षतिपूर्तिको माग नै विवादको मूल जड भएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । प्रभावित समुदायले राइट अफ वेमा पावर लाइनका कारण त्यस्तो जग्गामा आफ्नो पहुँच बन्द हुने जिकिर गर्दै १० प्रतिशत होइन, शत प्रतिशत क्षतिपूर्ति दावी गरेका छन् । विद्युत् ऐन, १९९२ र विद्युत् नियमावली, १९९२ बमोजिम टावर प्याडको निर्माणका लागि स्थायी रूपमा अधिग्रहण गरिएकोमा जग्गा मूल्यको शत प्रतिशत र राइट अफ वेभित्र पर्ने तर अधिग्रहण नगरिएको (जस्तै: माथिबाट पावर लाइन लिएको) जग्गा बापत जम्मा १० प्रतिशत क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था रहेको व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ ।

११६. व्यवस्थापनले क्षतिपूर्ति सम्बन्धी काम कारवाही बैंक नीति अनुरूप नै गरिएको, निर्माण कार्य सुरु हुनुपूर्व नै सम्पूर्ण क्षतिपूर्तिको विषयमा प्रभावित घरधुरीसँग सहमति भएको, र टावर निर्माणका लागि जग्गाको स्वामित्व लिनुअघि क्षतिपूर्ति तिरिएको जनाएको छ । सम्बन्धित जग्गाधनीलाई पहिले क्षतिपूर्ति उपलब्ध नगराइकन कुनै पनि टावर निर्माण नगरेको व्यवस्थापनले जिकिर गरेको छ ।

११७. समुदायबाट आएको शत प्रतिशत क्षतिपूर्तिको माग समावेश गर्ने उद्देश्यले सन् २०१३ मा नेपाल सरकारले प्रस्ताव गरेको संशोधित क्षतिपूर्ति प्याकेजका सम्बन्धमा पनि व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ । उक्त प्रस्ताव अनुसार राइट अफ वेको विवादित खण्डमा फिडर रोड (सहायक सडक) निर्माण गरिने प्रतिबद्धता बमोजिम जग्गा अधिग्रहण गरी त्यस बापत १०० प्रतिशत रकम नै क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनेछ । व्यवस्थानका अनुसार यो “रचनात्मक समाधान” बाट मानिससम्म सडकको अतिरिक्त पहुँच बढ्ने र

स्थानीय समुदायबीचको सम्पर्क मजबुत बन्नेछ । यस प्याकेजमा कमलामाई नगरपालिका (सबै ६ वटा विवादित टावरलाई समेट्ने) मा चौविसै घण्टा ऊर्जा आपूर्ति गरिने पनि उल्लेख छ ।

११८. व्यवस्थापनले परियोजनाले हासकट्टी नगरी प्रतिस्थापन मूल्यमै जग्गाको क्षतिपूर्तिको आंकलन तथा भुक्तानी गर्ने सन्दर्भमा ओपी ४.१२ पालना गरेको बताएको छ । रिसेटलमेन्ट एण्ड रिह्याविलिटेसन पोलिसी फ्रेमवर्क (आरआरपीएपी, नोभेम्बर १९९९) मा व्यवस्था भए अनुसार सामुदायिक प्रतिनिधित्व समेतको क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (सीडीसी) ले क्षतिपूर्ति निर्धारण गरेको यसले जनाएको छ । निवेदकले रोजेको जमीनमा आधारित पुनर्वासको सवाल सम्बन्धमा व्यवस्थापनले 'जग्गा वापत जग्गा' रुचाइएको विकल्प भएपनि वैकल्पिक प्रतिस्थापन जग्गा उपलब्ध नभएको र व्यक्तिगत घरधुरीमा जग्गाको क्षति ज्यादै न्यून रहेकोले त्यसको स्थानमा 'जग्गा वापत जग्गा' को समाधान खोज्न नसकिएको उल्लेख गरेको छ ।

११९. स्थानान्तरणका लागि उनीहरूको विकल्प तथा रोजाइका सम्बन्धमा स्थानान्तरण हुने घरधुरीसँग छलफल गरिएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । त्यसबेला सबै घरधुरीले आफ्नो मौलिक (पहिलेदेखिको) घरदेखि केही मिटर पर बाँकी रहेको जग्गामा पुरानै घरका निर्माण सामग्री प्रयोग गरेर नयाँ घर बनाउन तयार भए । जग्गाधनीलाई नयाँ घर बनाउन सहयोग गर्ने हेतुले क्षतिपूर्तिका रूपमा मात्रै नभई परियोजनाले स्थानान्तरण तथा भाडा भत्ता समेत सहयोग गरेको तथा ७५ प्रतिशतभन्दा बढी प्रभावित परिवारले नगद क्षतिपूर्ति र सेल्फ-रिलोकेसन (आत्म-स्थानान्तरण) का लागि अनुरोध गरेको व्यवस्थापनले बताएको छ ।

१२०. एआरएपीमा उल्लेख गरिएको रकम औसत क्षतिपूर्ति भएको र व्यक्तिगत जग्गाधनीले हरेर उनीहरूको विशिष्ट क्षतिको हिसाबका आधारमा फरक-फरक रकम नपाएको (पाउने अवस्थामा नरहेको) व्यवस्थापनले जनाएको छ । जग्गाको मूल्यको १०० प्रतिशत क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने सरकारको निर्णयमा आधारित संशोधित/परिमार्जित क्षतिपूर्ति प्याकेजले उठान गरिएका सबै सवाललाई सम्बोधन गरेको र ठूलो संख्यामा रहेका प्रभावित जग्गाधनीले सन् २०१३ को सेप्टेम्बर २३ मा व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया पेश भएकै बखत स्वीकार गरी क्षतिपूर्ति लिएबाटै यो कुरा स्पष्ट भएको व्यवस्थापनले बताएको छ । क्षतिपूर्तिका अतिरिक्त प्रभावित व्यक्तिले उनीहरूको बर्ग/समूहअनुरूप जिविकोपार्जनका थप विभिन्न क्रियाकलाप (तल उल्लेख गरिएको) मा सहभागी हुन पाउने पनि व्यवस्थापनले जनाएको छ ।

१२१. समुदायको चिन्ता तथा चासोप्रति सरकार प्रोएक्टिभ (अग्रसक्रिय) र नयाँ समाधान खोज्न सधैं तयार रहेको बताउँदै गुनासो समाधान संयन्त्रलाई सशक्त र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक रहेको व्यवस्थापनले स्वीकार गरेको छ । केडीटीएलको निर्माण आरम्भ हुनुअगावै खिम्ती-ढल्केबर इन्भारामेन्टल म्यानेजमेन्ट एकाइ (केडीटीएल-इएमयु) स्थापना भएको र मौलिक परियोजनाअन्तर्गत त्यस्तो संयन्त्र डिजाइन नगरिएको भए पनि अन्य जिम्मेवारीका अतिरिक्त आफूले त्यसैबेला जनताका गुनासाको समाधान गर्ने जिम्मेवारी समेत बहन गर्नुपरेको व्यवस्थापनले बताएको छ । एआरएपीमा व्यवस्था भए बमोजिम केडीटीएल-इएमयुले स्थानीय समुदायका प्रतिनिधिसहितको गुनासो व्यवस्थापन समिति

(जीआरएम) नबनाएको र सन् २०११ मा यसको करार अवधि समाप्त भएपछि पनि परियोजना तहमा गुनासो व्यवस्थापन गर्न अर्को जीआरएम स्थापना नगरिएको व्यवस्थापनले स्पष्ट पारेको छ । सन् २०११ पछि एनइएले स्थानीय समुदायका गुनासा तथा उजुरी प्राप्त गर्ने जिम्मेवारी लिई गुनासो समाधानका लागि सरकारी प्रणालीको परिपूरण गर्ने गरी परियोजना तहको जीआरएम पुनर्गठन तथा अभिवृद्धि गरेको थियो ।

१२२. क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने प्रक्रिया जारी रहेको र सम्पूर्ण योग्य घरधुरीले क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने निष्कर्ष व्यवस्थापनले निकालेको छ ।

१२३. *जिविकोपार्जनको पुनःस्थापना* । परियोजनाले प्रभावित घरधुरीको जिविकोपार्जन सुधारमा आवश्यक सहयोग गर्ने जारी प्रक्रियामा आधुनिक कृषि तथा बजार तालिम (जुन सम्पन्न भइसकेको छ) र पहिचान भएका पाँचवटा विधाका पेशागत तालिमलाई समावेश गरेको छ । यसका लागि एनइएसँग मिलेर मुख्य प्रशिक्षक करारमा लिने प्रक्रिया सुरु भएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । यसका अतिरिक्त लाभग्राहीलाई पशुधन तालिम तथा नगदे बाली (तरकारी) तालिम प्रदान गरिनेछ ।

१२४. राइट अफ वेभिन्न पर्ने जग्गाको स्वामित्वमा कुनै प्रभाव नपर्ने भएकोले परियोजनाकै कारण कृषि कर्मबाट हुने आयमा नोक्सानी नहुने व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ । घर तथा भवनको बनोट वा अग्ला रुख रोप्ने कार्यमा हुने निश्चित मापदण्ड बाहेक राइट अफ वे वरपरका जमीनमा मानिसको पहुँच र खेतीपाती समेत साविककै हुनेछ । यस सम्बन्धी जानकारी स्थानीय समुदायलाई दिइएको व्यवस्थापनले बताएको छ ।

ख३. परियोजना दस्तावेजमा विषय (सवाल) को लेखाजोखा

१२५. *पोलिसी फ्रेमवर्क फर इआइए/एसआइए (१९९९)* । यसअघि उल्लेख गरिए जस्तै सन् २००३ मा परियोजना स्वीकृति भएको बखत प्रसारण लाइनको यथार्थ अलाइनमेन्ट (सरेखण) कस्तो हुन्छ भनेर स्पष्ट नभएकोले वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव सम्बन्धी पोलिसी फ्रेमवर्क तयार गरिएको थियो । उक्त परियोजनाले स्थानीय समुदायमा पर्नसक्ने वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभावको मूल्यांकन गर्ने प्रक्रिया तथा विधि उल्लेख गरेको छ र यी पीडीपीका सबै उप-परियोजनामा लागू हुन्छन् । पोलिसी फ्रेमवर्कलाई कार्यान्वयनको दायरामा ल्याउन अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियागत तथा प्राविधिक चरणहको खाका बनाई पीडीपीको आर्थिक सहयोग भएका उप-परियोजनाको इआइए सार्वजनिकीकरणका लागि अपरेसनल म्यानुअल (कार्यसञ्चालन पुस्तिका) तयार पारिएको थियो ।

१२६. पोलिसी फ्रेमवर्क बमोजिम उप-परियोजनाका लागि गरिएका एसआइए र इआइएले सामाजिक प्रभावको मूल्यांकन साथै वातावरणीय व्यवस्थापन योजना (इएमपी), अधिग्रहण क्षतिपूर्ति पुनर्स्थापना योजना (एसीआरपी), पुनर्वास कार्ययोजना (आरएपी) र जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना (भीसीडीपी) समावेश गर्नु आवश्यक थियो । क्षतिपूर्तिका सम्बन्धमा सेफगार्ड इन्स्ट्रुमेन्ट्स (साधनहरू) ले सरोकारवालासँग परामर्श, परियोजना डिजाइनका विकल्पको विश्लेषण गर्नु, र जोखिम न्यूनीकरणका

पर्याप्त उपाय तथा निष्पक्ष क्षतिपूर्तिका लागि योजना बनाउनुपर्ने थियो । पीडीपीले आवश्यक एसआइए, इआए र तिनीहरूसँग सम्बन्धित कम्पोनेन्टहरू सन् २००४ जुलाई भित्रमा तयार हुने र सन् २००५ बाट कार्यान्वयन सुरु हुने अपेक्षा गरेको थियो । कार्यान्वयनमा ढिलाइ भए तापनि एसआइए र इआइएलाई सन् २००४ मा अन्तिम रूप दिई सन् २००६ मा प्रकाशित गरियो ।

१२७. पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना पोलिसी फ्रेमवर्क (आरआरपीएफ, १९९९) । इआइए/एसआइए सम्बन्धी पोलिसी फ्रेमवर्कसँगै तयार पारिएको पीआरपीएफले परियोजना प्रभावित परिवार (पीएएफ) र परियोजना अतिप्रभावित परिवार (एसपीएफ) का लागि इन्टाइटलमेन्ट मेट्रिक्स (अधिकार क्षेत्र) भित्रै डिफरेन्सियल (अन्तर सम्बन्धी) पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनाको खाका बनाई एक वृहत् इन्टाइटलमेन्ट पोलिसी (अधिकार नीति) निर्दिष्ट गर्‍यो । परियोजना प्रभावित परिवारलाई सकेसम्म छोटो समयमै गुमेका सम्पत्ति प्रतिस्थापन गर्न र परियोजनापूर्वको जीवनस्तर पुनः प्राप्त गर्न वा त्यसमा सुधार ल्याउन सक्षम बनाउने गरी इन्टाइटलमेन्ट पोलिसी (अधिकार नीति) तयार पारिएको यसले उल्लेख गरेको छ । सामान्यतः पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना (आर एण्ड आर) प्याकेजमा निम्न विषय समावेश हुन्छन्: (क) प्रतिस्थापन सम्पत्ति वा त्यसको सम्भावना नभएकोमा सो बराबर नगदको व्यवस्था, (ख) जीवन तथा आर्थिक क्रियाकलापमा भएको अल्पकालीन व्यवधानको क्षतिपूर्तिका लागि पुनर्स्थापना अनुदान, (ग) रोजगारी वा तालिम, जिविकोपार्जनको माध्यम गुमाएकोमा आय पुनःस्थापनाका लागि पूँजी वा उद्यम सहायता, र (घ) प्रभावित समुदायका लागि सामुदायिक सुविधा तथा सेवा प्रतिस्थापनको व्यवस्था । विस्तृत विवरण प्राप्त भएपछि प्रत्येक उप-परियोजनाका लागि विशिष्ट अधिकारीको पहिचान गरिने आरआरपीएफले जनाएको छ ।

१२८. आरआरपीएफले सम्पूर्ण उप-परियोजनाका लागि आवश्यक पुनर्वास कार्ययोजना (आरएपी) को पनि खाका बनाएको छ । उक्त खाकाले पुनर्वास कार्ययोजना (आरएपी) मा आय पुनःस्थापना (आइआर) कार्यक्रम, आइआर कार्यक्रमको व्यवस्थापनका लागि संस्थागत प्रबन्ध, संस्थागत क्षमता तथा जिम्मेवारी, पुनर्वास कार्यसञ्चालनका लागि बजेट तथा कार्यान्वयनको कार्ययोजना समावेश गर्ने प्रस्ताव गरेको छ ।

१२९. प्रोजेक्ट अप्राइजल डकुमेन्ट (परियोजना मूल्यांकन दस्तावेज) (२००३) । नेपाल सरकारको वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा वातावरणीय संरक्षण नियमावली, २०५४ साथै विश्व बैंकका सेफगार्ड नीति बमोजिम आवश्यकता अनुसार जोखिम न्यूनीकरणका उपायको पहिचान तथा सिफारिश गर्न, तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजना, पुनर्वास कार्ययोजना तथा जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना तयार तथा कार्यान्वयन गर्न सबै उप-परियोजनाले मूल्यांकन गर्नुपर्नेमा पीएडीले जोड दिएको छ । पच्चीस वा सोभन्दा बढी परिवारलाई प्रभावित पारी उनीहरूको कूल जमिनको २५ प्रतिशत नोक्शानी गर्ने वा व्यक्तिको जग्गाको स्वामित्व घटाएर अनइकोनोमिक (अलाभकर) ५ कट्टाभन्दा थोरै बनाउने वा व्यक्तिलाई स्थानान्तरण हुन बाध्य गराउने उप-परियोजनाले पुनर्वास कार्ययोजना (आरएपी) तयार पार्नुपर्ने सामाजिक प्रभावका जोखिम न्यूनीकरणका सिद्धान्त तथा तौर-तरिकामा उल्लेख छ । आरएपीले आफ्ना घरबार, जमीन तथा अन्य सम्पत्ति वा जिविकोपार्जन गुमेको कारण प्रभावित भएका मानिसको पुनर्वास लगायत सम्पत्ति अधिग्रहण,

क्षतिपूर्ति, स्थानान्तरण तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी कार्यान्वयन व्यवस्थाका बारेमा विस्तृत विवरण उल्लेख गरेको हुन्छ । यसमा पुनर्वास क्रियाकलापको कार्यान्वयनका लागि संस्थागत व्यवस्था तथा जिम्मेवारी साथै पुनर्वास खर्चको बजेट र विस्तृत अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रबन्ध पनि किटान गरिएको हुन्छ ।

१३०. “यसको लाइनियर (रेखीय) प्रकृतिका कारण परियोजनाले ठूलो संख्यामा मानिसलाई विस्थापित गर्दैन र आदिवासी मानिसका समूह वा समुदायको भौतिक विस्थापन हुँदैन” भन्ने आधारमा व्यवस्थापनले एब्रेभियटेड रिसेटलमेन्ट एक्सन प्लानलाई स्वीकार गरेको छ ।

१३१. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन (२००४) । एनइएको वातावरणीय तथा सामाजिक अध्ययन विभाग (इएसएसडी) द्वारा तयार पारिएको एसआइएले सन् २००६ मार्चमा केडीटीएलको एआरएपीको आधार तय गर्‍यो । एसआइएले प्रभावित क्षेत्रलाई कम विकसित तथा जातीय प्रथायुक्त बहुजाति बसोबास गर्ने क्षेत्रका रूपमा वर्णन गरेको छ । एसआइए अनुसार अलाइनमेन्टका भागैपिच्छे प्रभावित जनसंख्याको बनावट फरक-फरक रहेको छ । परियोजना क्षेत्रमा पाइएका ६३ वटा जातका मानिसमध्ये सबैभन्दा धेरै क्षेत्री (२५ प्रतिशत), तामाङ (१५ प्रतिशत), नेवार (११ प्रतिशत), मगर (९ प्रतिशत) र ब्राम्हण (९ प्रतिशत) छन् । अन्य समूमा कामी, सार्की, दमाई, माभी र यादव छन् । प्रभावित गाविसमा रहेको जनसंख्याका आधारमा बोलिने मातृभाषामा नेपाली भाषा प्रमुख रहेको यसले उल्लेख गरेको छ । त्यसपछि तामाङ र मैथिली भाषा बोलिन्छ । उक्त क्षेत्रमा केही उपभाषा पनि बोलिने तर नेपाली भाषा सबैले बोल्ने र बुझ्ने पनि यसले जनाएको छ ।

१३२. अन्तर्वार्ता लिइएकामध्ये अधिकांश प्रभावित मानिसले आफू आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिर पुनर्वास हुन इच्छुक नरहेको र “नजिकैको क्षेत्र वा जग्गामा व्यवस्थित रूपमा बस्न” सक्षम भएको बताएको एसआइएले उल्लेख गरेको छ । “यस परियोजनाको हकमा पुनर्वास लागू हुँदैन किनभने यस परियोजनाबाट प्रभावित हुने घरको संख्या न्यून छ र तीनवटा जिल्लाका ९ गाविसहरूमा छरिएर रहेका छन् ।”

१३३. जग्गा जमीनको नोक्सानी, कृषि कर्ममा व्यवधान (बालीनालीको क्षति लगायत) को मौद्रिक क्षतिपूर्ति तथा घरको स्थानान्तरण बाहेक एसआइएमा “इन्हेन्समेन्ट मेजर्स” (क्षमता अभिवृद्धिका उपायहरू) नाम दिइएको जोखिम न्यूनीकरण तथा जिविकोपार्जन पुनःस्थापनाका उपाय प्रस्ताव गरिएको छ । यस अन्तर्गत निर्माण तथा सञ्चालन दुवै चरणमा परियोजनामा काम गर्न “परियोजनाबाट प्रभावित परिवारलाई विशेष प्राथमिकता” का साथ “स्थानीय व्यक्तिलाई करारमा लिने”, पिछडिएका तथा कथित “तल्लो जातका” परिवारलाई नगदे बाली, पशुधन तथा कुखुरा पालन तालिम दिन सामुदायिक सहयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने विषय रहेका छन् । पीडीपीले ग्रामिण विद्युतीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्न पनि यसमा सुझाव दिइएको छ ।

१३४. एब्रेभियटेड रिसेटलमेन्ट एक्सन प्लान (२००६) । एआरएपी (मार्च २००६) ले एसआइएमा खुलाइएका आकांक्षा/चाहनालाई दोहोर्याए पनि परियोजना रोजगारी वा सामुदायिक सहयोग विकास कार्यक्रमको दुवैका विषयमा थप विवरण उल्लेख गरेन । यसले त्यस्तो कार्यक्रमको डिजाइन भविष्यमा

तयार गर्ने गरी अपुरै छाड्यो र परियोजना विकासका चरण निश्चित गरेन । यसबोहक केडीटीएल-इएमयुले निर्माणको चरणमा परियोजनाद्वारा कार्यान्वयन गरिनुपर्ने अझ बढी विशिष्ट आय पुनःस्थापनाका उपाय अवलम्बन गर्न सकिने सम्भावनाको विश्लेषणको प्रस्ताव राख्यो । एआरएपीले सामुदायिक सहयोग कार्यक्रमका लागि अनुमानित २५ लाख नेपाली रुपैयाँ छुट्याइने उल्लेख गर्‍यो ।

१३५. अद्यावधिक गरिएको एब्रेभियटेड रिसेटलमेन्ट एक्सन प्लान (२०१४) । सन् २०१२ डिसेम्बरमा प्रधानमन्त्रीको कार्यालयले सिन्धुलीस्थित राइट अफ वेको विवादित खण्डमा अधिग्रहण गरिएको जग्गा बापत सो जग्गाको मूल्यको १०० प्रतिशत क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने निर्णय गरेपछि तेस्रो पटक पीडीपीको पुनर्संरचना गरियो । रिक्वेस्ट फर इन्स्पेक्सन (निरीक्षणका लागि निवेदन) प्राप्त भएपछि सन् २०१४ मार्चमा एसएसडीद्वारा अद्यावधिक गरिएको एआरएपी प्रकाशित गरियो ।

१३६. एआरएपी २०१४ अनुसार परियोजना प्रभावित परिवारमा चार प्रकारका प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्छः (क) टावर प्याडका कारण सधैंका लागि जग्गा जमिनको नोक्सानी, (ख) टावर प्याडहरू तथा प्रसारण लाइनका कारण राइट अफ वेमा संरचनाको नोक्सानी, (ग) राइट अफ वेमा जग्गा जमीनको प्रयोगमा सीमा बन्धन, र (घ) सिन्धुलीमा प्रस्तावित फिडर रोड (सहायक सडक) का कारण जग्गा जमीनको नोक्सानी । टावर प्याडहरूबाट १३१ वटा, राइट अफ वेबाट ५६५ वटा, र सडकबाट १५९ वटा जमिनका कित्ता प्रभावित हुने अद्यावधिक गरिएको एआरएपीले जनाएको छ । एआरएपी २०१४ मा अगाडि भनिएको छ, तीनवटा जिल्लाका कूल १,०८० परिवारलाई परियोजना प्रभावित परिवारका रूपमा पहिचान गरिएको छ । तीमध्ये ४४० परिवार सिन्धुली, ५८४ परिवार रामेछाप र ५६ परिवार धनुषा जिल्लाका छन् ।

तालिका २: जमीन तथा संरचनाको नोक्सानीबाट प्रभावित धनीको संख्या

क्र.सं.	जिल्ला	टावर प्याड		राइट अफ वे		सडक		संरचना	
		धनी (संख्या)	कित्ता (संख्या)	धनी (संख्या)	कित्ता (संख्या)	धनी (संख्या)	कित्ता (संख्या)	धनी (संख्या)	कित्ता (संख्या)
१	सिन्धुली	४२	४२	२४६	३१८	१२३	१५९	२९	३४
२	रामेछाप	६८	६८	५००	५३५	०	०	१६	२१
३	धनुषा	२१	२१	२७	३०	०	०	८	१०

मौलिक स्रोतले भनेको छ, “भू-सर्वेक्षण सम्पन्न भइनसकेकोले यो अनुमानित आँकडा मात्र हो ।”

१३७. अद्यावधिक गरिएको एआरएपीले प्रस्तावित १.५ किलोमिटर फिडर रोड (सहायक सडक) निर्माणका कारण आफ्नो जग्गा जमीन तथा संरचना गुमाउने सिन्धुली जिल्ला (१५९ कित्ता रहेको) का १२३ जना हकवालाको पहिचान गरेको छ । यसबाहेक सिन्धुलीमा १० जना हकवाला (१० कित्ता भएको) ले आफ्नो जग्गा जमीनको २५ प्रतिशतभन्दा बढी भाग गुमाउने हुँदा उनीहरूलाई परियोजना अतिप्रभावित परिवारको बर्गमा राखिएको छ र आफ्नो आवास राइट अफ वे (२९ परिवार) भित्र वा प्रस्तावित सहायक सडक (८ परिवार) भित्रै पर्ने हुँदा ३७ परिवार भौतिक रूपमा विस्थापित हुनेछन् । त्यसैले ४७ घरधुरी (१० घरधुरीले आफ्नो जग्गा जमीनको २५ प्रतिशतभन्दा बढी र ३७ घरधुरीले

आवास गुमाउने) हुँदा समग्रमा सिन्धुलीस्थित परियोजना अतिप्रभावित परिवार (एसपीएफ) लाई अद्यावधिक गरिएको एआरएपीमा सूचिकृत गरिएको छ ।

तालिका ३: समग्र परियोजना क्षेत्रमा विस्थापित घरधुरी संख्या

दस्तावेज	बिस्थापित घरधुरीमध्ये	परियोजना अतिप्रभावित परिवार (एसपीएफ) मध्ये
२००६ एआरएपी	१७ घरधुरी (१०० व्यक्ति) -रामेछापमा ३ (१७ व्यक्ति) -सिन्धुलीमा ९ (५९ व्यक्ति) -धनुषामा ५ (२४ व्यक्ति)	१७ घरधुरी (१०० व्यक्ति) -२५ प्रतिशतभन्दा बढी जग्गा गुमाउने घरधुरी संख्या उपलब्ध छैन
२०१४ एआरएपी	६१ घरधुरी: ५३ र सहायक सडकबाट विस्थापित ८ -सिन्धुलीमा २९ जोड ८ (सडकको लागि) -रामेछापमा १६ -धनुषामा ८	९४ घरधुरी: ३३ घरधुरीले २५ प्रतिशत वा सोभन्दा बढी जग्गा गुमाएको, ६१ घरधुरी विस्थापित -सिन्धुलीमा ४७ (२५ प्रतिशतभन्दा बढी: १०, विस्थापित: ३७) -रामेछापमा ३६ (२५ प्रतिशतभन्दा बढी: २०, विस्थापित: १६) -धनुषामा ११ (२५ प्रतिशतभन्दा बढी ३, विस्थापित: ८)

स्रोत: २००६ एआरएपी र २०१४ एआरएपी

१३८. अद्यावधिक गरिएको एआरएपीले एसपीएफ (सिन्धुली जिल्लामा पहिचान गरिएका ४७ घरधुरी) का लागि जोखिम न्यूनीकरणका विशिष्ट उपाय समावेश गरी जोखिम न्यूनीकरण योजनालाई परिमार्जित गर्न प्रस्ताव राख्यो । उक्त उपाय सबै परिवारका लागि व्यवस्था गरिएको “सामान्य जिविकोपार्जन सुधारका लागि सहयोग” का अतिरिक्त थियो । एसपीएफका लागि मात्र उपलब्ध सुदृढ पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सहयोग (आरआरए) मा निम्न विषय समावेश गरियो: (क) राष्ट्रिय न्यूनतम ज्यालाको दरले ६ महिना बराबरको नगद सहयोग, (ख) यातायात भत्ता, (ग) घरभाडा भत्ता, र (घ) घर निर्माण भत्ता । एसपीएफले अतिरिक्त जिविकोपार्जन पुनःस्थापना प्याकेज समेत प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरियो जुन सन् २००६ को एसआइएमा उल्लेख भए बमोजिम सम्पूर्ण पीएफले प्राप्त गर्ने । यसमा कृषि तथा पशुधन तालिम लगायत समावेश छन् । सन् २०१४ को मार्चसम्ममा “कम्तीमा एकतिहाई एसपीएफले आरआरए प्राप्त” गरिसकेका छन् ।

ख४. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान

१३९. अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ / ओपी/बीपी ४.१२ ले अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओडी ४.३० लाई प्रतिस्थापन गरेकोछ र यो पीडीपीमा लागू हुन्छ । ओपी ४.१२ ले जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्वासका सवालमा बैंकका नीतिगत व्यवस्था स्पष्ट खुलाउने गर्दछ । यस नीतिले बैंकको लगानी रहेको परियोजनाका कारण पर्ने आर्थिक तथा सामाजिक प्रभावलाई समेटेको छ । उक्त आर्थिक तथा सामाजिक प्रभाव “(क) आवासको नोक्सानी वा स्थानान्तरण, (ख) सम्पत्ति तथा सम्पत्तिको पहुँच गुम्ने, वा (ग) आयस्रोतहरू वा जिविकोपार्जनका माध्यम गुम्ने, प्रभावित व्यक्ति अन्य स्थानमा स्थानान्तरण हुनुपर्ने वा नपर्ने भन्ने” परिस्थिति का कारण सिर्जना हुन्छन् ।

१४०. उक्त नीतिले “परियोजना डिजाइनका सम्भाव्य सबै विकल्पको खोजी गरी सम्भव भएसम्म अस्वेच्छिक पुनर्वास नगर्ने वा न्यूनीकरण गर्नुपर्ने” उल्लेख गरेको छ । सम्भव नभएको अवस्थामा पुनर्वास योजना “परियोजनाबाट विस्थापित व्यक्तिलाई परियोजनाबाट लाभ प्राप्त गर्न सक्ने बनाउन पर्याप्त लगानीका स्रोत उपलब्ध गराउने दिगो विकास कार्यक्रम” का रूपमा बनाई त्यसको कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । विस्थापनअघिको वा परियोजना कार्यान्वयन सुरु हुनुअघिको (यीमध्ये जुन धेरै हुन्छ) अवस्थामा पुर्‍याउन विस्थापित व्यक्तिलाई उनीहरूको “आफ्नो जिविकोपार्जन तथा जीवनस्तर सुधार गर्ने वा कम्तीमा त्यसको पुनःस्थापना गर्ने वास्तविक” प्रयासमा सहयोग गरिनुपर्दछ । यस नीति बमोजिम तयार पारिएका अन्य सवालहरू लगायत पुनर्वास योजनाले “प्रत्यक्ष रूपमा परियोजनाका हानी नोक्सानी भएका सम्पत्तिको पूर्ण प्रतिस्थापन मूल्यमा” छिटो तथा प्रभावकारी रूपमा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दछ ।

१४१. ओपी ४.१२ अनुसार “जमीनमा आधारित जिविकोपार्जन भएका विस्थापित व्यक्तिलाई जमीन नै उपलब्ध गराउन प्राथमिकता दिनुपर्दछ” र प्रतिस्थापन जमीन उपलब्ध गराउँदा त्यस्तो जमीन “कम्तीमा पनि अधिग्रहण गरिएको जग्गा सरह लाभकारी” हुनुपर्दछ । नीतिले परम्परागत जमीनमा आधारित उत्पादन विधिबाट गुजारा गरिरहेका आदिवासी मानिसको पुनर्वास विशेषतः जटिल हुने र यसले उनीको पहिचान तथा सांस्कृतिक जगेर्नामा प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्ने स्वीकार गरेको छ । त्यस्तो विस्थापन टार्न नसकिने अवस्थामा ती आदिवासी जनजातिका लागि जमीनमा आधारित पुनर्वासलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने नीतिले उल्लेख गरेको छ । साथै पुनर्वासका लागि छनोट गरिने जमीन उनीहरूको सांस्कृतिक कर्मसँग मेल खाने हुनुपर्ने र तयारीका क्रममा उनीहरूसँग परामर्श गर्नुपर्नेछ । “समग्र विस्थापित जनसंख्यामा सामान्य प्रभाव परेको छ” वा कूल “२०० भन्दा थोरै मानिस विस्थापित भएका छन्” भने एब्रेभियटेड आरएपी स्वीकार गर्न सकिने पनि ओपी ४.१२ ले जनाएको छ ।

१४२. उनीहरूको विस्थापनको समयमा वास्तविक जानकारी प्राप्त होस् भन्नका लागि विस्थापित हुने मानिसको जिविकोपार्जन तथा जीवनस्तरका बारेमा निश्चित समयको अन्तरालमा आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था अद्यावधिक गर्नुपर्ने ओपी ४.१२ मा व्यवस्था छ । नीति अनुसार पुनर्वास योजना (वा पोलिसी फ्रेमवर्क) मा “विस्थापित मानिसलाई (क) उनीहरूको जिविकोपार्जन तथा जीवनस्तर पुनःस्थापना गर्न अनुमानित समयका आधारमा विस्थापनपछिको संक्रमणकालीन अवधिभर सहयोग उपलब्ध गराइएको छ, र (ख) क्षतिपूर्तिका उपया (...) का अतिरिक्त विकास सहायता प्रदान गरिएको

छ, र (ग) साथै जग्गाको तयारी, ऋण सुविधा, तालिम वा रोजगारीका अवसर दिइएको छ” भन्ने सुनिश्चित गर्न आवश्यक उपाय समावेश गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

१४३. विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने मानिसका सम्बन्धमा ओपी ४.१२ को अनुच्छेद ८ बमोजिम जनगणना सर्वे लगायत परियोजना तयारीका प्रारम्भिक चरणमा गरिएका सामाजिक-आर्थिक अध्ययनका निष्कर्षले जोखिमपूर्ण समूह तथा व्यक्तिका सम्बन्धमा जानकारी प्रदान गर्नुपर्ने ओपी ४.१२ मा व्यवस्था छ । अनुच्छेद ८ का अनुसार यस नीतिका उद्देश्य प्राप्तिका लागि विस्थापितमध्ये पनि जोखिमपूर्ण समूह विशेषतः गरिबीको रेखामुनी रहेका व्यक्ति, भूमिहीन, वृद्धवृद्धा, महिला तथा बालबालिका, आदिवासी मानिस, जातीय अल्पसंख्यक वा जग्गाको क्षतिपूर्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनमार्फत संरक्षित हुन नसक्ने विस्थापित मानिसका आवश्यकताप्रति विशेष ध्यान दिइनुपर्दछ ।

१४४. विस्थापित व्यक्ति र तिनका समुदाय, तथा उनीहरूलाई आश्रय प्रदान गर्ने कुनै पनि समुदायसँग पुनर्वासका विकल्पका सम्बन्धमा आवश्यक परामर्श गरी समसामयिक तथा सान्दर्भिक जानकारी प्रदान गरिनुपर्ने पनि नीतिमा उल्लेख छ । साथै, उनीहरूलाई पुनर्वासको योजना, कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा सहभागी गराउनुपर्दछ । यसबाहेक यी समूहका लागि उपयुक्त र पहुँचयोग्य गुनासो समाधान संयन्त्र स्थापना गरिनुपर्नेछ ।

ख५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम)

१४५. निवेदक विशेषतः सिन्धुली जिल्लाको ग्रामिण पहाडी गावि र कमलामाई नगरपालिकाको शहरोन्मुख तराई क्षेत्रका छन् । अधिकांश प्रभावित परिवार आदिवासी जनजाति (जस्तै: कमलामाई नगरपालिकामा ४८ प्रतिशत आदिवासी जनजाति), दलित समूह लगायत नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (एनइएफइएन) ले सीमान्तकृत भनी परिभाषित गरेका समुदायहरू छन्। प्रभावित घरधुरीलाई मुख्यतः “सीमान्तकृत किसान” भनिएको छ र त्यसमा “केही भूमिहीन परिवार” छन् ।

१४६. साधन (दस्तावेजको) छनोट । परियोजना तयारी तथा मूल्यांकनको बेला प्रसारण लाइनको अलाइनमेन्ट कस्तो होला भन्ने बारे ज्ञान नभएकोले अहिलेको समयमा उपलब्ध सूचनाको सीमितताबाट व्यवस्थापनले सही ढंगबाट पोलिसी फ्रेमवर्क पद्धति अवलम्बन गरेको देखिन्छ । सन् २००६ र २०१४ दुबैको एआरएपीमा उल्लेख भए बमोजिम विस्थापित घरधुरी संख्या २०० भन्दा तल रहेको र प्रसारण लाइन लाइनीयर (रेखीय) प्रकृतिको भएको कारण यसको प्रभाव सामान्य पर्ने हुनाले एआरएपीलाई अघि बढाउने व्यवस्थापनको निर्णय अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी अनुरूप रहेको प्यानलले पाएको छ ।

१४७. पुनर्वास सम्बन्धी दस्तावेजको पर्याप्तता । प्रभावित मानिसका बारेमा आधाररेखा डेमोग्राफिक (जनसांख्यिक) र सामाजिक-आर्थिक जानकारी रहेको एक प्रमुख दस्तावेज हो— एसआइए (सन् २००४ मा तयार र सन् २००६ मा सार्वजनिक गरिएको) । एसआइएको अनुसूची २ मा सिन्धुलीमा स्थलगत सर्वेक्षणको क्रममा अन्तर्वार्ता लिइएका व्यक्ति र उनीहरूका सामाजिक समूहको सूची उल्लेख गरिएको छ । अनुसूचीले परियोजना प्रभावित परिवार (पीएएफ) र परियोजना अतिप्रभावित परिवार (एसपीएफ) को सूची पनि दिएको छ । यसले के देखाउँछ भने स्थलगत सर्वेक्षण अन्तर्वार्तामा ठूलो संख्यामा आदिवासी तथा दलित सभागी भए । अनुसूची ६ मा परियोजना प्रभावित क्षेत्रस्थित समग्र जनसंख्याको जात तथा जातीय विश्लेषण गरिएको छ । यी जानकारीका बाबजुद एसआइएले विशेष जातीय समूहका आधारमा आदिवासी मानिसको वर्गीकरण गरेको छैन । एसआइएबाट उपलब्ध आधाररेखा तथ्यांककै आधारमा एआरएपी र अद्यावधिक गरिएको एआरएपी तयार गरिएकोले यी दस्तावेजमा पनि जनसांख्यिक विवरणलाई वर्गीकरण गरेको देखिँदैन । फलस्वरूप, पुनर्वास गरिनुपर्ने वा राइट अफ वेमा भएका अन्य बन्देजका कारण जग्गा जमीन प्रभावित भएका आदिवासी जनजाति तथा दलित मूलका मानिसको वास्तविक घरधुरी संख्या स्थापित गर्न सम्भव भएको छैन । यसबाहेक अद्यावधिक एआरएपी (२००४) को ठूलो अंश एआरएपी (२००४) बाट सारिएको छ र सो दस्तावेज प्रभावित परिवारको अद्यावधिक सूचीमा मात्रै सीमित भएको छ ।

१४८. सन् २००७ मा माओवादी विद्रोह अन्त्य भए पनि स्थानीय रूपमा निरन्तर भइरहेका हिंसा र नागरिक अस्थिरताका कारण जनसंख्या डाइनामिक्स (गति) मा परिवर्तन आयो । त्यसअघि विस्थापित भएका मानिस आफ्नो मूल थलोमा फर्कन थाले भने अन्य मानिस नगर तथा शहरी क्षेत्रतर्फ आकर्षित भए । सन् २००८ को चुनावपछिको मधेशी विद्रोहले पनि सिन्धुलीमा बसाइ सराइ गर्ने क्रम बढ्यो । यी प्रक्रियाले सिन्धुलीलाई प्रभावित पायो । त्यसैले सन् २००७ र २०१२ को बीच परियोजना क्षेत्रमा

बसोबासको ढाँचा बदलिएको थियो भन्ने जानकारीसहित एसआइए र एआरएपी अद्यावधिक गर्नु बुद्धिमानीपूर्ण हुने प्यानलको धारणा छ । यस्तो जानकारीका आधारमा प्रभावित स्थानको सर्वेक्षण ठिक ढंगबाट गर्न सकिने प्यानलले जनाएको छ ।

१४९. ओपी ४.१२ बमोजिम विस्थापनको समयमा वास्तविक जानकारी प्राप्त होस् भन्नका लागि विस्थापित हुने मानिसको जिविकोपार्जन तथा जीवनस्तरका बारेमा निश्चित समयको अन्तरालमा जनगणना सर्वे तथा आर्थिक-सामाजिक अवस्था अद्यावधिक गर्नुपर्ने प्यानलले जनाएको छ । **अत्यावश्यक अवस्थामा (माओवादी विद्रोहको समाप्तिपछि र प्रसारण लाइन निर्माण आरम्भ हुनुअघि) एआरएपी २००४ अद्यावधिक नगरिएकोले व्यवस्थापनले अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप काम नगरेको प्यानलले पाएको छ ।**

१५०. *जग्गा अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्ति* । प्यानलले सन् २०१४ जुलाईमा सिन्धुलीको भ्रमण गर्‍यो । एनइए अनुसार त्यतीबेला सम्म प्रसारण लाइनको राइट अफ वेमा सहायक सडक निर्माणका लागि जग्गा अधिग्रहण गर्ने मन्त्रिस्तरीय निर्णय बमोजिम परिमार्जित क्षतिपूर्ति प्याकेजलाई १५९ मध्ये १२८ घरधुरीले स्वीकार गरिसकेका थिए । प्यानलको भ्रमणका समयमा ३५ कित्ता जग्गा अधिग्रहण गरिएको थिएन । प्यानलको भ्रमणका क्रममा परिमार्जित क्षतिपूर्ति प्याकेज स्वीकार गरिसकेका धेरैजसो प्रभावित जग्गाधनीले आफूले हस्ताक्षर गरेको कानुनी दस्तावेजका बारेमा आफू स्पष्ट नभएको, र नेपाली वा अंग्रेजी लेखपढ गर्न नसक्नेहरूलाई आफ्नै भाषामा ती दस्तावेजको अनुवाद उपलब्ध नगराइएको तथा आफूले सहमति जनाएपछि त्यसको कुनै प्रति नदिइएको दाबी गर्दै क्षतिपूर्ति भुक्तानी प्रक्रियासप्रति आपत्ति प्रकट गरे ।

१५१. सन् २०१३ मार्चमा सहायक सडक निर्माण गर्ने निर्णय गरिनुअगावै राइट अफ वेमा रहेका प्रभावित घरधुरीको जोखिमको स्थिति बढेको जानकारी प्यानललाई दिइयो । नोक्सानी भएका सम्पत्तिको मूल्यांकन, राइट अफ वेको निश्चित रुट (मार्ग) र क्षतिपूर्ति तथा सहयोग प्राप्त गर्ने योग्यता (आधार) का सम्बन्धमा सहमति जुटाउन नसकेका कारण यसो हुन गएको थियो । यसले आफ्नो निर्धनताको खतरा बढाएको र जिविकोपार्जनमा हानी पुऱ्याएको निवेदकले तर्क गरेका छन् ।

१५२. कुन् भूखण्ड र संरचना राइट अफ वेमा परेको हो भन्ने बारेमा अनिश्चितता छाएको कारण जग्गाधनीले ४-५ वर्षसम्म आफ्ना जग्गा जमीनमा पर्याप्त लगानी नगरेकाले घरायसी आयमा नकारात्मक प्रभाव परेको प्रभावित घरधुरीले प्यानल टोलीलाई जानकारी गराए । असंख्य जग्गाधनीले आफूसँग भएको जग्गा जमीन परियोजना अन्तर्गत अधिग्रहणमा पर्नसक्ने भएकाले ती जग्गा जमीनलाई बाणिज्य बैंकमा धितो राखेर प्रचलित मूल्य अनुसार ऋण लिन असमर्थ भएको दाबी गरे । घरायसी खर्चको अभावमा केही परिवारले उच्च ब्याजदरमा साहु तथा “शहरका धनीमानी परिवार” बाट ऋण लिएर गुजारा गरेको बताए । उनीहरूले तिरेको ब्याजदर कतिपय अवस्थामा बैंकको भन्दा २० गुणा बढी थियो ।

१५३. भ्रमणका क्रममा प्यानलले प्रभावित घरधुरीका थुप्रै गुनासा तथा गवाही सुन्यो । विभिन्न चरणमा क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्ने व्यवस्थाका कारण घरायसी आयमा थप समस्या सिर्जना भएको उनीहरूले बताए । तिनै मध्येका एकजना प्रभावित व्यक्तिले सन् २००९ मा आफ्नो परिवार बस्ने घर बापत १२५,००० नेपाली रुपैयाँ क्षतिपूर्ति प्राप्त गरेपछि परियोजनाका अधिकारीले घर स्थानान्तर भइसकेपछि मात्रै थप क्षतिपूर्ति दिलाइने र कृषिभूमिमा प्रसारण लाइनको तार टाँगिसकेपछि त्यस बापतको क्षतिपूर्ति प्रदान गरिने जानकारी दिएको सुनाए । ती जग्गाधनीका अनुसार सुरुमा बुझेको भुक्तानीले स्थानान्तरमा लाग्ने खर्च थग्न सकेन । प्रतिस्थापन घर बनाउन पनि उनीसँग जग्गा जमीन बाँकी रहेन । पाँच वर्षको अवधिमा जग्गाको भाउ ह्वात्तै बढेकोले उक्त रकम जुनसुकै ठाउँमा प्रतिस्थापन जग्गा खरिद गर्न पनि अपुग भयो । फलस्वरूप उनी र उनको परिवार अनिश्चयको घेरामा बाँच्न विवश भए ।

१५४. भ्रमणका क्रममा प्यानलले भेटेका निवेदकले आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिर हुनसक्ने स्थानान्तरणप्रति चिन्ता जाहेर गरेनन् । बरु उनीहरू आफ्नो जग्गा जमीन गुमेको र कृषि बन्को पहुँचमा बन्देज लाग्ने कारण जिविकोपार्जनमाथि पर्ने नकारात्मक असरका बारेमा चिन्तित थिए । टावर प्याडका लागि अधिग्रहण गरिएको जग्गा बापत आफूले प्राप्त गर्ने क्षतिपूर्ति रकमले अन्य स्थानमा सोही स्तरको गुणस्तर वा उत्पादकत्व भएको जग्गा खरिद गर्न अपुग हुने पो हो कि भन्ने उनीहरूमा थप चिन्ता थियो । घर तथा भवन बनाउन निषेधित राइट अफ वेको क्षेत्रमा परियोजना निर्माण कार्यले भूमि अतिक्रमण गर्ने र जसका कारण भविष्यमा आफूले नयाँ घर बनाउन तथा विद्यमान घरलाई विस्तार गर्न सकिँदैन कि भनेरहरूले उनीहरूले नैराश्यता प्रकट गरे । यस्तो अवस्थामा बहूदो परिवार संख्यालाई आफूले समायोजन गर्न नसक्ने भनी उनीहरू चिन्तित थिए । ओभरहेड (माथिबाट गएको) प्रसारण लाइनका कारण रुख रोप्न रोक लगाइएको र जग्गा जमीन खरिद गर्न चाहने लगानीकर्ताले हाल त्यसमा इच्छा नदेखाएको कारण आफ्नो सम्पत्तिको मूल्य घटेको तथा वाणिज्य बैंकले अवमूल्यन भएको जग्गा जमानत लिएर ऋण नदिने भएकोले भविष्यका लगानीय योजना प्रभावित भएको उनीहरूले गुनासो गरे ।

१५५. स्थायी रूपमा अधिग्रहण नगरिएको तर राइट अफ वेका कारण प्रभावित हुने जग्गा बापत प्रचलित बजार भाउको १० प्रतिशत क्षतिपूर्ति दिइने एनइएको नीति नै असंतुष्टिको सबैभन्दा ठूलो जड हो । डेमोग्राफिक (जनसांख्यिक) परिवर्तन तथा घरजग्गा बजारले गति लिएको अवस्थामा जग्गाका प्रकार (जस्तै: खेत, पाखो बारी) तथा ग्रामिण र शहरोन्मुख स्थानका जग्गा सबैलाई समान १० प्रतिशत क्षतिपूर्ति दिइने नीतिले लचकता नदेखाएको धेरैसो प्रभावित घरधुरीको भनाइ छ ।

१५६. एनइएसँग बैंकको अझ बढी निकट सम्पर्कबाट पनि क्षतिपूर्ति भुक्तानीमा प्रायः ढिलासुस्ती भएको भन्ने निवेदकका गुनासालाई सम्बोधन गर्न सकिने थियो । यसअघि उल्लेख गरिए जस्तै अधिग्रहण गरिएको जग्गाको क्षतिपूर्ति रकम सम्बन्धित क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिद्वारा तोकिएको थियो । स्थलगत भ्रमणका क्रममा असंख्य घरधुरीले आफूसँग यथोचित लिखित प्रमाण तथा प्रलखेन नभएकोले क्षतिपूर्ति नबुझेको जानकारी प्यानललाई दिए । क्षतिपूर्ति भुक्तानीमा भएको ढिलासुस्तीले प्रभावित मानिसमा नैराश्यता र अविश्वास बढायो ।

१५७. यसअघि चर्चा गरिए जस्तै प्यानलले निवदेकले आफूलाई मौलिक क्षेत्रबाट अन्यत्र स्थानान्तरण गर्न लागिएको भनी लगाएको आरोप साँचो भएको कुनै प्रमाण फेला पारेन र आफ्नै मौलिक आवासकै छेउछाउ पुनर्वास गरियोस् भन्ने घरधुरीको चाहना तथा रोजाइ रहेको परियोजना सम्बन्धी सूचनाको पुष्टि गर्‍यो । क्षतिपूर्ति भुक्तानीहरू बीचमा भएको व्यापक ढिलासुस्ती र किस्ता कहिले निकास हुन्छ भन्ने अन्यायका बारेमा प्यानलले टिप्पणी गरेको छ । सो कार्य योग्य व्यक्तिलाई छिटो र प्रभावकारी ढंगबाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप नभएको प्यानलले पाएको छ ।

१५८. आर एण्ड आर सहायता र जिविकोपार्जन । स्थानीय भाषामा एआरएपी सार्वजनिकीकरण नगरिएकोले पनि आफूलाई प्राप्त हुने पुनर्वास तथा पुनर्वास सहायताका बारे थोरै ज्ञान र चेतना भएको प्रभावित परिवारले प्यानल टोलीलाई स्थलगत भ्रमणका क्रममा जानकारी गराए । उनीहरूहरूले पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सहायताको सिद्धान्त मूल्यतः कृषि तथा पशुपालनका लागि प्रदान गरिने तालिम तथा सहयोग सम्बन्धी व्यवस्थाको स्वागत गरे । तथापि, उनीहरूले त्यसका लागि योग्य घरधुरी पहिचान गर्न नसकेको र दुःखमा परेका परिवार आवश्यक स्रोत, साधन तथा सहायताबाट वञ्चित हुनुपरेको दुखेसो गरे । यसबाहेक प्यानल टोलीले कोही पनि अधिकारीले प्रभावित परिवारहरूसँग उनीहरूका आवश्यकता तथा समस्याको लेखोजोखा गर्न भेटघाट नगरेको भन्ने गुनासा सुन्यो । प्यानल टोलीले परियोजनामा परिवारका सदस्यका लागि रोजगारीको प्रस्ताव राखिएका एउटै घरधुरी पनि फेला पारेन । यद्यपि, रोजगारीको व्यवस्था गराइपाउँ भनी आफूले गरेको अनुरोध अस्वीकार गरिएको भन्ने बारेमा प्यानललाई केही बताइएन ।

१५९. सहायताको वृहत् परिभाषा गर्नु उपयुक्त हुने भन्दै प्यानलले एआरएपी २००६ मा सहायताको विषय तथा उपलब्ध गराउने तौर-तरिका सम्बन्धी विस्तृत विवरण उल्लेख नभएको जनाएको छ । रिसेटलमेन्ट एण्ड पोलिसी फ्रेमवर्कमा उल्लेखित आरएपी खाका (रुपरेखा) का आवश्यकता (रीत) एआरएपी २००६ ले पूरा नगरेको प्यानलले बताएको छ ।

१६०. परियोजना दस्तावेजका अनुसार एआरएपीको सामुदायिक विकास कार्यक्रममा व्यवस्था गरिएको पुनर्वास प्रक्रियालाई समयमै र प्रभावकारी रूपमा सहजीकरण गर्न र क्षतिपूर्ति तथा पुनर्स्थापना अनुदान छुट्याउन केडीटीएल-इएमयु जिम्मेवार हुनुपर्ने थियो । तर सन् २०११ मा यसको करार अवधि सकिएपछि केडीटीएल-इएमयु बन्द भई यसका जिम्मेवारी काठमाडौंस्थित एनइएको परियोजना कार्यालयमा सारियो । अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ को अवज्ञा गर्दै राइट अफ वेमा पर्ने विस्थापित घरधुरीको आर एण्ड आर सहायता वितरण व्यवस्थामा व्यापक ढिलासुस्ती र असंगति भएको प्यानलले पाएको छ ।

१६१. यसअघि उल्लेख गरिए जस्तै निरीक्षणका लागि अनुरोध प्राप्त भएपछि बाँकी रहेका सबै योग्य परिवारले सहायता प्राप्त गरेका छन् भन्ने सुनिश्चित गर्न व्यवस्थापनले आफ्नो काम कारवाही गरिरहेको कुरा प्यानलले बुझेको छ । थाँती रहेका सवाललाई सम्बोधन गर्न बैंक र एनइएबीच सन् २०१३ सेप्टेम्बरमा सम्झौता भएको कार्ययोजनाले २०१४ फेब्रुअरीसम्ममा निम्न विषयलाई तीव्रता

दियो: (क) राइट अफ वेमा सडक निर्माणका लागि जग्गा अधिग्रहण, (ख) सूचना विशेषज्ञ तथा सामुदायिक सम्पर्क अधिकारीको नियुक्ति, र (ग) सडक निर्माणका लागि अधिग्रहण गर्नुपर्ने १५९ मध्य १०९ कित्ता जग्गाका धनीलाई क्षतिपूर्ति भूक्तानी गर्ने तयारी पूरा । सन् २०१४ जुलाईमा प्यानलको भ्रमणका क्रममा राइट अफ वेमा क्षतिपूर्ति विवाद कायमै रहेको पाइयो र पुनर्वास तथा सेफगार्ड इन्स्ट्रुमेन्ट्स (अद्यावधिक गरिएको एआरएपी र भीसीडीपी) पूर्ण रुपमा कार्यान्वयन गरिएका थिएनन् । कार्यान्वयन सम्पन्न प्रतिवेदन (आइसीआर) को समयावधि विस्तारका लागि गरिएको अनुरोधमा व्यवस्थापनले सन् २०१४ डिसेम्बर २३ भित्रमा सम्पन्न हुने आँकलन गर्‍यो । सन् २०१५ जनवरी २३ मा प्यानलले प्राप्त गरेको कार्ययोजनाको दोस्रो अद्यावधिकमा व्यवस्थापनले प्रसारण लाइनको विवादित खण्डमा राइट अफ वे बापतको क्षतिपूर्ति र भीसीडीपी तथा आरएपी कार्यान्वयन बाहेक कार्ययोजना अन्तर्गत सहयोग गरिएका अधिकांश क्रियाकलाप सम्पन्न भइसकेको उल्लेख गरेको थियो । उक्त पत्रका सम्बन्धमा “स्थानीय मानिस विश्व बैंकको निरीक्षण प्यानल प्रतिवेदनको पर्खाइमा रहेकाले” कार्यान्वयन सुरु नभएको अद्यावधिकले जनाएको छ ।

१६२. गुनासो सम्बोधन । ओपी ४.१२ बमोजिम विस्थापित व्यक्ति तथा समुदायलाई समसामयिक र सान्दर्भिक सूचना प्रदान गरी उनीसँग पुनर्वासका विकल्पका बारेमा परामर्श गर्ने र उनीहरूलाई पुनर्वास योजना, कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ । यसले “यी समूहका लागि उपयुक्त तथा पहुँचयोग्य गुनासो समाधान संयन्त्र स्थापना गर्नुपर्ने” पनि अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ । एआरएपी (२००६) का अनुसार परियोजना तहमा एक गुनासो समाधान समिति (जीआरसी) स्थापना गरिनेछ, जहाँ जो कोहीले आफ्ना गुनासा तथा उजुरी राख्न सक्नेछन् । जीआरसीले “समुदायद्वारा नै मनोनयन गरिएको स्थानीय प्रभावित व्यक्तिका प्रतिनिधि” समावेश गरी “ निश्चित समयको अन्तरालमा” बैठक गर्नुपर्ने थियो । स्थलगत भ्रमणका क्रममा प्रभावित घरधुरीका धेरै व्यक्तिले आफूलाई जीआरसीको बारेमा केही थाहा नभएको, त्यस्तो समितिमा स्थानीय प्रतिनिधि नियुक्त नगरिएको र केडीटीएल-इएमयुका बारेमा जानकारी नगराइएको प्यानललाई बताए । साथै, एनइएले केडीटीएल क्षेत्रमा “पीएएफका स्थानीय परिचालक”, “सहायक स्तरका दुई जना” वा “सामुदायिक बन समूह” , “पीएएफका स्थानीय परिचालक” सक्रिय रहने निश्चित गरेपनि व्यवहारमा त्यसो नभएको पनि उनीले उल्लेख गरे । स्थानीय प्रभावित मानिसरुले आफ्ना गुनासा राख्न पाएको कुरा प्यानलले निश्चित गर्न सकेन ।

१६३. केडीटीएल निर्माण सुरु हुनुअघि नै केडीटीएल-इएमयु स्थापना भएको र यसले अन्य जिम्मेवारीका अतिरिक्त परियोजनाको गुनासो समाधान एकाइका रुपमा समेत काम गरेको व्यवस्थापनको प्रतिक्रियामा उल्लेख छ । प्यानलका अनुसार सन् २०११ मा केडीटीएल-इएमयुको करार अवधि समाप्त भएपछि गुनासो समाधान गर्ने कामको जिम्मेवारी काठमाडौँस्थित परियोजना कार्यालयले लियो र त्यसपछि परियोजना स्थलमै गुनासो व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्थाको विकल्प खोजिएन । केडीटीएलका लागि उपयुक्त तथा पहुँचयोग्य गुनासो समाधान संयन्त्र स्थापना नगर्नु अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ को व्यवस्था विपरित भएको प्यानलले पाएको छ ।

ग. आदिवासी मानिस

१६४. अस्वेच्छिक पुनर्वासका सवालका बारेमा यस परिच्छेदको आरम्भमै चर्चा गरिएकोले देहायका खण्ड आदिवासी मानिस सम्बन्धी नीति अन्तर्गत समेटिएका विषयमा मात्र केन्द्रित रहने छन् ।

ग१. सन्दर्भ

१६५. सन् २००२ मा बनेको *राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति विकास प्रतिष्ठान ऐन* आदिवासी मानिसको पृथक् पहिचानलाई मान्यता दिने नेपालको पहिलो कानुनी दस्तावेज हो । यसले ५९ समूहलाई *आदिवासी जनजाति*का रूपमा पहिचान गरेको छ । सन् २००७ मा नेपालले आइएलओ अभिसन्धी १६९ अनुमोदन र आदिवासी मानिसको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र अंगिकार गर्‍यो ।

१६६. नेपालको जनसंख्यालाई मोटामोटी रूपमा निम्न सामाजिक समूहहरूमा बर्गीकरण गर्न सकिन्छ: *आदिवासी/जनजाति* वा आदिवासी जनजाति, दलितलगायत हिन्दू जातीय समूह, मुस्लिम र अन्य । सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालमा ९,४८७,६४२ *आदिवासी/जनजाति* (आदिवासी मानिस) बसोबास गर्छन् जुन कूल जनसंख्याको ३५ प्रतिशत हुन्छ । नेपालका आदिवासी मानिसहरू हिन्दू बर्ण/जातीय प्रथा अन्तर्गत पर्दैनन् । उनीहरू दलितको पेशागत समूहमा पनि पर्दैनन् । मानवशास्त्रीले नेपालका आदिवासी जनजातिलाई अक्सर जातीय वा आदिवासी समूह भन्ने गर्छन् ।

१६७. अर्कोतर्फ, दलित हिन्दू जातीय बरियताक्रम वा बर्गीकरणका एक भाग हुन् । नेपालको जनसंख्याको १३ प्रतिशत दलित छन् । उनीहरू इन्डो-आर्यन भाषा परिवारका नेपाली, भोजपुरी र मैथिली जस्ता भाषा बोल्छन् । आदिवासी समूह भने आफ्नै भाषा विशेषतः तिबेती-बर्मन परिवारका भाषा बोल्छन् । आदिवासी मानिसले नेपालमा बोलिने १२३ मध्ये ७८ वटा भाषा बोल्छन् ।

१६८. आदिवासी मानिसमा गरिबीको अवस्था फरक-फरक रहेको छ । करिब ४४ प्रतिशत आदिवासी मानिस गरिबीको रेखामुनी छन् । गोर्खाली शासन र आदिवासी क्षेत्रमा हिन्दू जातिको बसाइ सराइका कारण धेरै आवास क्षेत्रमा मिश्रित समूह बसोबास गर्छन् । सन् १९५० को दशकपछि सरकारले “एक भाषा, एक धर्म, एक भेष” प्रवर्द्धनमार्फत आत्मसात्करण गरी जनसंख्यामा एकरूपता ल्याउने नीति लिएपछि धेरै आदिवासी मानिसले आफ्नो भाषा, संस्कृति परित्याग गरी नेपाली संस्कृतिको मापदण्ड भएको दाबी गरिएको पहाडे ब्राम्हण र क्षेत्रीको नेपाली भाषा, हिन्दू धर्म र लोकाचार आत्मसात गरे । यी घटनाक्रमका बाबजूद आदिवासी मानिसको आफ्नो अद्वितीय पहिचान, संस्कृति, भाषा, धर्म तथा परम्परागत संरचना, आध्यात्मिकता उद्गम बिन्दुको रूपमा रहेको जमीनप्रतिको आफ्नो सम्बन्ध उत्तिकै बलियो र गाढा छ ।

(चित्र नं. ७: सिन्धुली जिल्लास्थित परियोजना प्रभावित मानिस)

१६९. सन् २०१४ को भीसीडीपी अनुसार परियोजना क्षेत्रमा पाँच जिल्लाका १७ गाविस र नगरपालिकामा कूल जनसंख्याको ४७ प्रतिशत जनजाति बसोबास गर्छन् । त्यसमध्ये आदिवासी मानिसको उच्च अनुपात छ । परियोजना प्रभावित गाविस र कमलामाई नगरपालिकामा ५४ प्रतिशत आदिवासी मानिस छन् । सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार सो क्षेत्रमा ३५ जनजाति समूह छन् । तीमध्ये धेरैजसो संख्याको दृष्टिले साना छन् र कतिपय अन्य क्षेत्रमा बसाइ सराई गरेका छन् । उक्त क्षेत्रमा रहेका मुख्य जनजाति समूहमा तामाङ, मगर, नेवार, घर्ती/भुजेल, माभी, सुनुवार र हायु छन् ।

गर. निवेदकको दाबी

१७०. सिन्धुलीस्थित प्रभावित समुदाय अधिकांश तामाङ, मगर, नेवार, गुरुङ, भुजेल, थामी र हायु समूहका आदिवासी रहेको र प्रभावितमध्ये उनीहरूको हिस्सा भण्डै ९५ प्रतिशत भएको निवेदकले दाबी गरेका छन् । उनीहरूले आफू यस क्षेत्रमा ज्यादै सीमान्तकृत र उच्च गरिबीका कारण जोखिमपूर्ण भएको बताएका छन् । निवेदकले प्रसारण लाइनबाट यी समुदायको जीवन गुजारा गर्ने आधारको रूपमा रहेको खेतीपाती अस्तव्यस्त हुने सम्भावना भएको र आदिवासी मानिस ठूलो संख्यामा विस्थापित हुने खतरा रहेको उल्लेख गरेका छन् । निवेदकले टावर निर्माणका लागि गरिने जग्गा अधिग्रहणबाट राइट अफ वे क्षेत्रमा कृषि उत्पादनमा हानी नोक्सानी भई जिविकोपार्जनका अवसरको खोजी गर्न मानिस सिन्धुली बाहिर जान बाध्य हुने चिन्ता गरेका छन् ।

१७१. नेपालको कानूनले परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आदिवासी समूहलाई आदिवासी मानिसका रूपमा मान्यता दिए पनि आदिवासी मानिसलाई सही ढंगबाट पहिचान गरिनेछ भनी सुनिश्चित गर्न बैंकले नसकेको निवेदनमा उल्लेख छ। साथै, परियोजना दस्तावेजले आदिवासी मानिस परियोजना प्रभावित मानिस (पीएपी) मध्यकै भएको र आदिवासी जनजातिका चिन्ता, चासो र प्राथमिकताका विषयका कुनै विशिष्टकृत अनुसन्धान तथा विश्लेषण नै नगरी आफूलाई “जोखिमयुक्त समुदाय वा गरिबीको रेखामुनी रहेका समूह” भनिएको उनीहरूले बताएका छन्। निवेदकहरूले भीसीडीपीले तामाङ, नेवार र मगर जस्ता आदिवासी मानिसका समूहको गलत पहिचान गरी उनीहरूलाई ब्राह्मण र क्षेत्रीलगायतका परम्परागत शासक वर्गकै सूचीमा राखेको तर्क गरेका छन्। आदिवासी मानिसको गलत पहिचान गरिएका कारण परियोजनाले प्रभावित आदिवासीका विशिष्ट आवश्यकता, प्राथमिकताका विषय र अधिकारलाई मनन गर्न नसकेको निवेदकले बताएका छन्। निवेदकले परियोजनाका कारण सिन्धुलीका आदिवासी समुदायको जिविकोपार्जनमा व्यापक प्रतिकूल प्रभाव पर्ने विश्वास गरेका छन्।

१७२. सन् २००३ को इन्टिग्रेटेड सेफगाईस डाटा सिट (आइएसडीएस) मा नेपाल सरकारले आइपीडीपी तयार गर्नुपर्ने आवश्यकता पहिचान गरे पनि व्यवहारमा लागू नभएको र त्यसको सट्टा भीसीडीपी बनाइएको निवेदनकले बताएका छन्। ओडी ४.२० बमोजिम आइपीडीपीले आदिवासी मानिसका थुप्रै पृथक् पक्षमाथि ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गरेकाले भीसीडीपी मात्रै पर्याप्त नहुने निवेदकको भनाइ छ। साथै सहभागिता, परामर्श, भू-स्वामित्व अवधिको विश्लेषण, योजना कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्यांकन लगायत अन्य पक्षभन्दा पर गएर आदिवासी मानिसका सवाललाई सम्बोधन गर्नुपर्ने उनीहरूले बताएका छन्।

१७३. बैंकले प्रतिकूल प्रभावको मूल्यांकन तथा जोखिम न्यूनीकरणका उपाय तयार तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको ओडी ४.२० पनि उल्लंघन गरेको निवेदकले बताएका छन्। निवेदकका अनुसार परियोजनाबाट आदिवासी मानिसमा पर्ने सम्भावित प्रभावको मूल्यांकन तथा तिनीहरूको जोखिम नियन्त्रण तथा न्यूनीकरण गर्न नेपाल सरकारले अध्ययन गरेको कुनै प्रमाण छैन। सिन्धुलीका आदिवासी मानिस आफ्नो गुजारा तथा आयका लागि परम्परागत रूपमै जमीनमा निर्भर रहँदै आएको र प्रसारण लाइन निर्माणले कृषि क्रियाकलाप छिन्नभिन्न भई उनीहरूको जिविकोपार्जनमा चुनौती पुग्ने तथा यस्तो अवस्था आउँछ भनेर आइपीडीपीमै अपेक्षा गर्नुपर्ने पनि निवेदकले बताएका छन्।

१७४. एसआइएले आदिवासी समुदायप्रति असंवेदनशीलता र पूर्वाग्रही व्यवहार देखाएको निवेदकले दाबी गरेका छन्। यस्तो प्रतिक्रिया दिनका लागि उनीहरूले एसआइएका अनुच्छेदलाई उद्धृत गरेका छन्। उनीहरूको विचारमा यो गर्नु आदिवासीको जातीय पहिचान र जातका बारेमा विभेदकारी सामान्यीकरण गरिनु हो र यसले परियोजना प्रभावित आदिवासी जनजातिप्रतिको बुझाइ र गम्भीरताको अभाव रहेको पनि देखाउँछ।

१७५. “ जमीनमा आधारित परम्परागत तौर-तरिकाको उत्पादनमा निर्भर रहेका आदिवासी मानिसको पुनर्वासि ज्यादै जटिलपूर्ण हुन्छ र यसले उनीहरूको पहिचान तथा सांस्कृतिक निरन्तरतामा प्रतिकूल

प्रभाव पार्न सक्ने” भएकोले जोखिमपूर्ण मानिस विशेषतः आदिवासी मानिसको पुनर्वासका विषयमा विशिष्ट ध्यान पुऱ्याइनुपर्ने निवेदकले तर्क गरेका छन् । नेपाल सरकारले “यी समूहको भौतिक विस्थापन रोकन परियोजनाका सबै सम्भाव्य विकल्पको” खोजी गर्नुपर्थ्यो भन्ने निवेदनमा उल्लेख छ । प्रभावित समुदायका बहुसंख्यक सदस्य आदिवासी भए पनि एआरएपीले आदिवासी मानिसको चर्चा नगरेको र जोखिमपूर्ण समूह को खण्डमा दुईवटा दलित घरधुरी र एउटा महिला घरमूली भएको घरधुरी मात्रै उल्लेख भएको निवेदकले तर्क गरेका छन् ।

ग३. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया

१७६. बैंक नीति तथा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (एनइएफआइएन) द्वारा गरिएको बर्गीकरण अनुसार सामाजिक मूल्यांकनमा आदिवासी समुदायको पहिचान गरिएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । आदिवासी मानिसहरूलगायत सबै जोखिमपूर्ण समुदायको सामाजिक-आर्थिक विवरणले मूल्यांकनको प्रतिनिधित्व गरेको छ । व्यवस्थापनका अनुसार दशकौंदेखिको बसाइ सराइका कारण सिन्धुलीका स्थानीय समुदायमा जातीय तथा विभिन्न जातको समिश्रण रहेको र परियोजना क्षेत्रमा सजातीय आदिवासी समुदाय नरहेको एसआइएले उल्लेख गरेको छ । एसआइएले परियोजना प्रभावित मानिसमा तामाङ, मगर, नेवार, राई, गुरुङ, थारु, माभी र लिम्बु मूललाई एसआइएले आदिवासीकारूपमा पहिचान गरी प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित ७० घरधुरी आदिवासी मानिसको समुदायका रहेको जनाएको छ । आदिवासी मानिस बसोबास गर्ने देशको परिस्थिति र विविध तथा परिवर्तित सन्दर्भका आधारमा वैकल्पिक शब्दावली प्रयोग गर्न बैंक नीतिले अनुमति दिने व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ ।

१७७. विभेदकारी सामान्यीकरण गरिएको भन्ने आरोपको प्रतिक्रियामा भनिएको छ, “एसआइएमा प्रयोग भएका केही कथन तथा शब्द केही व्यक्तिलाई असंवेदनशील लाग्न सक्ने व्यवस्थापनको भनाइ छ । तर ती कथनले बैंकको धारणा दर्शाउँदैन ।”

१७८. एसआइएले निर्माण तथा सञ्चालनका चरणमा परियोजनाबाट स्थानीय समुदायमा पर्ने प्रभावका सम्बन्धमा एसआइएले विश्लेषण गर्दै जग्गा जमीनको हानी नोक्सानीबाट प्रभावित जनसंख्याको आर्थिक जिविकोपार्जनमा समान्य प्रभाव पर्ने निष्कर्ष निकालेको व्यवस्थापनले जनाएको छ । परियोजनाको मूल्यांकन तथा स्वीकृती भएको समयमा यसका उप-परियोजना (जस्तै: केडीटीएल) का बारेमा विस्तृत विवरण थाहा नभएकोले ओडी ४.२० बमोजिम पोलिसी फ्रेमवर्क फर इन्भारामेन्टल एण्ड सोसल इम्प्याक्ट एसेसमेन्ट (पोलिसी फ्रेमवर्क फर इआइए/एसआइए) तयार पारिएको र ती उप-परियोजनाले पालना गर्नुपर्ने सेफगार्ड स्ट्यान्डर्ड (मापदण्ड) बनाएको व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ । व्यवस्थापनका अनुसार उक्त फ्रेमवर्कले भीसीडीपी तयारीका मार्गनिर्देशिका समावेश गरेको छ ।

१७९. व्यवस्थापनले भनेको छ, “अन्य जोखिमपूर्ण समूहप्रति विभेद हुन नदिनु ओडी ४.२० को एप्लिकेसन (उपयोग) को लामो समयदेखि रही आएको चासोको विषय थियो । अन्त्यमा यसलाई परिमार्जित ओपी ४.१० मा उल्लेख गरियो, जसमा भनिएको छ ‘आदिवासी मानिस गैरआदिवासी मानिससँगै एउटै क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेको अवस्थामा आइपीडीपीले अन्य गरिब तथा सीमान्तकृत

सामाजिक समूहलाई अनावश्यक विभेद हुन नदिन प्रयास गर्नुपर्दछ' । नेपालको विशेषतः सिन्धुली जिल्लाको समग्र अवस्था यस्तै थियो । त्यसैले परियोजनाले आइपीडीपीलाई प्रतिस्थापन गरी भीसीडीपी प्रयोग गर्नुको तात्पर्य यही थियो ।" गरिबीको रेखामुनी रहेका जोखिमपूर्ण समूहलाई सहायता प्रदान गरी ओडी ४.२० का आवश्यकता (रीत) पूरा गर्न विशिष्ट रूपमा तयार पारिएको भीसीडीपीले आइपीडीपीलाई प्रतिस्थापन गरेको आइसडीएस र पीडीपीले उल्लेख गरेको कुरालाई व्यवस्थापनले इंगित गरेको छ ।

१८०. भीसीडीपीले आदिवासी मानिसलगायत प्रभावित समुदायलाई दुई तहको सहयोग प्रदान गर्ने व्यवस्थापनले तर्क गरेको छ । यसमा आदिवासी मानिसलगायत प्रभावित जोखिमपूर्ण घरधुरीमा प्रत्यक्ष रूपमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावको जोखिम न्यूनीकरणका उपाय उल्लेख गरिएको छ । साथै, एसआइएका लागि गरिएका परामर्श तथा विश्लेषणका आधारमा सामुदायिक सेवा तथा सुविधा व्यवस्था गरिन्छ । सामुदायिक सुदृढीकरणका प्रकारमा पूर्वाधार, आर्थिक र सामाजिक तथा सांस्कृतिक सहयोग समावेश गरिएको छ । व्यवस्थापनले स्वीकार गरेको छ, "द्वन्द्व र सामाजिक अस्थिरताका बीच नै भएपनि एनइएले सबैभन्दा पहिले तयार पारेको भीसीडीपीलाई अझ बलियो र प्रभावकारी बनाउन सकिने थियो " र "भीसीडीपी आफ्नो विश्लेषणमा अझ बढी गहन भई यसले विभिन्न समूहका लागि विस्तृत कार्ययोजना र लाभका वारेमा उल्लेख गर्न सक्थ्यो ।" परियोजना क्षेत्रमा भइरहेको निरन्तर बसाइ सराइका कारण सन् २००४/२००५ (जतिबेला एसआइए र भीसीडीपी तयार पारिएको थियो) मा जोखिमपूर्ण आदिवासी मानिसको घरधुरी संख्या बढेको हुनसक्ने र एनइएले भीसीडीपी परिमार्जन गरिरहेको व्यवस्थापनले जनाएको छ ।

ग४. परियोजना दस्तावेजमा विषय (सवाल) को लेखाजोखा

१८१. यस खण्डमा विश्लेषण गरिएका दस्तावेज एनइएको वातावरणीय तथा सामाजिक अध्ययन विभाग (इएसएसडी) ले तयार पारेको हो । सन् २००४ मा तयार पारिएको एसआइए र इआइए विशेषज्ञको एक बहु-विषयक टोलीले गरेको ४० दिन लामो स्थलगत अध्ययनमा आधारित छ । भीसीडीपी (२००४) का अनुसार भीसीडीपीको योजना, कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा प्रभावित जोखिमपूर्ण समुदायका सदस्यको सहभागिता सुनिश्चित गर्नु, परियोजना क्षेत्रमा जोखिमपूर्ण समुदायमा पर्ने प्रभावको पहिचान तथा विश्लेषण गर्नु, जोखिमपूर्ण समुदाय परियोजनाबाट लाभान्वित हुने र प्रतिकूल प्रभावका सम्भावना रोकिने वा न्यूनीकरण गरिने जस्ता विषय सुनिश्चित गर्नु र सुधारका उपायका रूपमा उनीहरूका समुदायको योजनाबद्ध विकास कार्यक्रममा जोखिमपूर्ण समुदायलाई सहयोग गर्नु यसका प्रमुख उद्देश्य हुन् । परियोजना सम्पन्न हुन ढिलाइ तथा परिवर्तित जनसांख्यिक परिस्थिति का कारण सन् २०१४ मा भीसीडीपी अद्यावधिक गरियो ।

१८२. सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन, २००४ । एसआइएले नेपाललाई जातीय प्रथा भएको बहुजातीय समाजका रूपमा व्याख्या गर्दै भनेको छ, "परियोजना क्षेत्रमा कूल ६३ जातका मानिसको पहिचान गरिएको छ । प्रमुख जातीय समूहमा क्षेत्री (२५ प्रतिशत), तामाङ (१५ प्रतिशत), नेवार (११ प्रतिशत), मगर (९ प्रतिशत) र ब्राम्हण (९ प्रतिशत) छन् । अन्यमा कामी,

सार्की, दमाई, माभी र यादव छन् ।” एक अनुसूचीमा एसआइएले परियोजना क्षेत्रमा “जातीय समूह” को ६४ वटा बर्गको सूची बनाई राइट अफ वेको विवादित खण्ड पर्ने कमलामाई नगरपालिकामा रहेका उनीहरूको संख्या उल्लेख गरेको छ ।

१८३. एसआइएले प्रसारण लाइनका कारण यी जातीय समूह अन्तर्गत पर्ने घरधुरी विशेषतः परियोजना अतिप्रभावित परिवार (एसपीएएफ) मा पर्ने प्रभावको विश्लेषण नगरे पनि जोखिमपूर्ण समूहमा रहेका प्रभावित परिवारको पहिचान गर्न भीसीडीपी (२००६) मा यसको तथ्यांक प्रयोग गरिएको थियो । एसआइएमा सो क्षेत्रको विद्यमान सामाजिक-आर्थिक अवस्था तथा २१० घरधुरी (कूल घरधुरीको २९ प्रतिशत) को नमुना सर्वेक्षणबाट संकलन गरिएको तथ्यांक उल्लेख गरिनुका साथै परियोजना प्रभावित जिल्ला, परियोजना प्रभावित गाविस र परियोजना प्रभावित परिवारको अवस्था देखाइएको छ । यसले जनसांख्यिक विज्ञान (जनसंख्याका विशेषता), शिक्षा, साक्षरता, कृषि उत्पादन, खाद्य सन्तुलन, आय तथा भू-स्वामित्वको आकारलगायत अन्य विषय समेटेको भएपनि आदिवासी मानिसका समूहका खण्डित तथ्यांक उल्लेख गरेको छैन । एसआइए प्रतिवेदनले लैंगिक विषय पनि समेटेको छ । तर आदिवासी महिलाको अवस्थाका सम्बन्धमा विशिष्ट जानकारी दिएको छैन । संस्थागत विश्लेषणमा गैरसरकारी संस्था (एनजीओ) बारे उल्लेख गरेको छ तर आदिवासी मानिसका संगठन (आइपीओ) र अन्य परम्परागत संस्था वा संरचना बारे केही बताएको छैन ।

१८४. परियोजना मूल्यांकन दस्तावेज (पीएडी, २००३) । पीएडीमा भनिएको छ, अन्य विषयका साथै “परियोजना क्षेत्रमा अन्तर्निहित शक्ति सम्बन्ध, जात तथा वर्गीय संरचना तथा समूहको जस्तै: गरिव, महिला तथा अन्य जोखिमपूर्ण समूहको स्रोत तथा सामाजिक सेवामा पहुँच लगायत सामाजिक संरचना तथा सामाजिक सम्बन्ध चित्रण गरी सामुदायिक अध्ययन” समावेश गरी “प्रत्येक उप-परियोजनाले सुव्यवस्थित सामाजिक-आर्थिक आधाररेखा अध्ययन गर्नेछन् ।” पीएडीले अगाडि उल्लेख गरेको छ “परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा जातीय अल्पसंख्यक वा आदिवासी समूह भएकोमा जोखिमपूर्ण समुदाय विकास योजना (भीसीडीपी) तयार गर्नुपर्नेछ ।” ओडी ४.२० र इआइए/एसआइए पोलिसी फ्रेमवर्क अनुसार भीसीडीपी तयार पारिने पीएडी र आइएसडीएसले जनाएका छन् । यी दस्तावेजले भनेको छ “परियोजना क्षेत्रमा गरिबीको रेखामुनी रहेका जोखिमपूर्ण समूहहरूलाई सहायता प्रदान गरी ओडी ४.२० का आवश्यकता (रीत) पूरा गर्न विशिष्ट रूपमा तयार पारिएको भीसीडीपीले आइपीडीपीलाई प्रतिस्थापन गर्दछ ।”

१८५. भीसीडीपी, २००६ । एसआइएबाट धेरै तथ्यांक सापटी लिई भीसीडीपी (२००६) ले जग्गा अधिग्रहण, घरको स्थानान्तरण, नकाटेको अन्नबालीको हानी नोक्सानी, पेशागत सुरक्षा जोखिम लगायत परियोजनाका विविध जोखिम उल्लेख गरेको छ । यसले भनेको छ “परियोजनाका लागि जग्गा अधिग्रहण गरेबाट तीनवटा जिल्लाका आठ गाविसका ६८ घरधुरीमध्ये जोखिमपूर्ण समुदायका करिब ३९ घरधुरी प्रभावित हुनेछन् ।” भीसीडीपी (२००६) का अनुसार तीन जिल्लाका ९ वटा गाविसका १७ घर स्थानान्तरणबाट प्रभावित हुने सम्भवना छ र “यी १७ घरमध्ये धनुषा जिल्लाको बेङ्गाडाबर गाविसका जम्मा दुईवटा घर जोखिमपूर्ण समुदायका सदस्यका छन् ।”

१८६. भीसीडीपी (२००६) मा जोखिम न्यूनीकरण तथा सुधारका विभिन्न उपाय उल्लेख गरिएका छन् । जोखिम न्यूनीकरणका उपायमा जग्गा अधिग्रहण बापत क्षतिपूर्ति तथा प्रतिस्थापन खर्च, संस्थागत विकास सम्बन्धी तालिम, आयोपार्जन तथा प्रविधि, सामाजिक विसंगति तथा जातीय भेदभाव विरुद्ध सचेतना कार्यक्रम, स्वास्थ्य तथा सरसफाइ साथै परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा महिलासहित जोखिमपूर्ण समूहको सक्रिय सहभागिताका लागि प्रोत्साहन गर्ने रणनीतिलगायत छन् । यसमा गुनासो समाधान संयन्त्र, परियोजनामा रोजगारीको प्राथमिकता र स्थानान्तरणका बारेमा परामर्श पनि समावेश गरिएको छ । सुधारका उपायमा खानेपानी, विद्यालय जिर्णोद्धार, ग्रामिण सडक र विद्युत् आपूर्ति जस्ता पूर्वाधार, तथा आयमूलक क्रियाकलापका लागि आर्थिक सहायतासहितको तालिम र सामाजिक तथा सांस्कृतिक सहयोग आदि छन् । भीसीडीपी (२००६) को कूल बजेट भण्डै २०,२५८ अमेरिकी डलर हुने अनुमान गरिएको छ ।

१८७. भीसीडीपी, २०१४ । भीसीडीपी २०१४ आदिवासी मानिस तथा जोखिमपूर्ण समुदायसँग सहभागितामूलक द्रुत मूल्यांकन (पीआरए), आदिवासी मानिस तथा जोखिमपूर्ण समुदायका प्रभावित परिवारको सामाजिक-आर्थिक घरधुरी सर्वेक्षण, प्रमुख सूचक (जानकारी दिने) का अन्तर्वार्ता, स्थानीय सरोकारवालासँगको परामर्श र सन् २०१४ मार्च १ देखि १५ सम्म गरिएको स्थलगत भ्रमणका साथै सान्दर्भिक दस्तावेज तथा असल अभ्यासको समीक्षामा आधारित रहेको यसले जनाएको छ । नेपालमा आफ्नै संस्कृति, भाषा र आस्था भएका ५९ आदिवासी/जनजाति समूह रहेको भनी सरकारले २००२ मा अद्यावधिक गरेको घोषणालाई भीसीडीपी २०१४ ले आत्मसात गरेको छ । भीसीडीपी (२००६) आदिवासी मानिस भन्ने शब्दावली प्रयोग गर्नबाट पछि हटेको थियो । भीसीडीपी २०१४ ले नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघको जनजाति मानिसका समूहलाई पाँच भाग (संकटापन्न, अति सीमान्तकृत, सीमान्तकृत, उत्पीडित र उन्नत) मा बर्गीकरणलाई पनि इंगित गरेको छ । सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणनाका आधारमा भीसीडीपीले परियोजना प्रभावित १६ गाविस र एक नगरपालिकामा आदिवासी जनसंख्या ४७ प्रतिशत भएको जनाएको छ ।

१८८. भीसीडीपी २०१४ अनुसार नेपालको सन्दर्भमा जोखिमपूर्ण समुदायलाई यसरी परिभाषित गरिएको छ, “सामान्य जीवन निर्वाह गर्नसक्ने भन्दा तल रहेका समुदाय जो सामान्यतः भूमिहीन र सीमान्तकृत किसान छन् । यसबाहेक उनीहरूसँग सार्वजनिक स्रोतसम्मको पहुँच छैन वा सीमित छन्। र, उनीहरू कहिल्यै राष्ट्रिय योजनामा सहभागी हुँदैनन् र निर्णय प्रक्रिया वा विकास प्रक्रियामा उनीहरूको पहुँच छैन ।” भीसीडीपी २०१४ ले नेपालका अधिकांश आदिवासी मानिस तथा दलित जोखिमपूर्ण मानिने विभिन्न अध्ययनले देखाएको छ र यस अध्ययनको प्रयोजनका लागि सुरुमा देहायका समूहलाई सम्भावित जोखिमपूर्ण समूह भनिएको थियो: (क) महिला घरमूली भएका घरधुरी, (ख) शारीरिक रूपमा अशक्त घरमूली भएका घरधुरी, (ग) आदिवासी मानिस (आदिवासी/जनजाति), र (घ) दलित । भीसीडीपी २०१४ ले भनेको छ, “आदिवासी मानिसका पृथक् विशेषता छैनन्, समान प्रकृतिका सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्परा मान्छन् र अन्य जात/जातीय समूहसँग सामाजिक रूपमा मिलेर बसेका छन् ।”

१८९. भीसीडीपी २०१४ ले सुधार तथा सुदृढीकरणका उपायमा जनचेतना कार्यक्रम, तथा खानेपानी आपूर्ति, नदी नियन्त्रण, सिँचाइलाई लक्षित गरी पूर्वाधार सहयोग कार्यक्रम, पुरातात्विक/ऐतिहासिक तथा धार्मिक स्थलको संरक्षण, विद्यालय सहयोग कार्यक्रम र बृक्षारोपण तथा पानीका स्रोतको संरक्षणलगायत विषय समेटेको छ । सुधारका अन्य उपायमा कृषि तथा पशुपालनमा आवश्यक सहयोग तथा सीपमूलक तालिम प्रदान गरी जिविकोपार्जन तथा आय आर्जनमा सुधार ल्याउने उल्लेख छ । यसका लागि करिब २०७,९९९ अमेरिकी डलर बराबर अनुमानित बजेट छुट्याइएको छ जुन भीसीडीपी (२००६) को प्रस्तावित बजेटभन्दा १० गुणा बढी हो ।

ग५. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान

१९०. यस परियोजनाका लागि बैंकको आदिवासी मानिस सम्बन्धी नीति सक्रिय गराइएको थियो । परियोजना मूल्यांकनको समयमा आदिवासी मानिस सम्बन्धी अपरेसनल डाइरेक्टिभ (ओडी) (सेप्टेम्बर १९९९) आकर्षित भएको थियो । सन् २००९ मा परियोजनाको पुनर्संरचना गरी अतिरिक्त लगानी स्वीकृत भएपछि नयाँ थपिएका परियोजना क्रियाकलापका आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी ४.१० सक्रिय गराइएको व्यवस्थापनले आफ्नो प्रतिक्रियामा उल्लेख गरेको छ ।

१९१. आदिवासी मानिस विकास परियोजनाबाट लाभान्वित हुनेछन् भन्ने सुनिश्चित गर्न र बैंकको सहयोगमा सञ्चालित क्रियाकलापबाट आदिवासी मानिसमा पर्न सक्ने प्रतिकूल प्रभाव रोक्न वा न्यूनीकरण गर्न ओडी ४.२० ले नीति निर्देशिका प्रदान गर्दछ । यस बमोजिम “सामाजिक-आर्थिक स्तरका कारण जमीन तथा अन्य उत्पादकत्व स्रोतमा आफ्नो हकहित र अधिकारका विषयमा आवाज उठाउन नसक्ने आदिवासी, जातीय अल्पसंख्यक वा अन्य समूहलाई बैंकको लगानीले प्रभावित पार्ने भएमा विशेष कार्य वा काम कारवाही” गर्नुपर्ने हुन्छ ।

१९२. “परियोजनाको नक्सामा प्रभावित हुनसक्ने मानिसको निकट संख्या निर्धारण गरी र उनीहरूको लोकेसन (अवस्थिति) देखाउनुपर्दछ” भनी परियोजना पहिचानको दौरान आदिवासी मानिस सम्बन्धी नीतिका बरोआर (अवलम्बनकर्ता) लाई बैंकले जानकारी गराउनुपर्ने ओडी ४.२० ले जनाएको छ । पुख्र्यौली भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतप्रतिको निकट सम्बन्ध, आत्मपहिचान वा अन्यद्वारा पृथक् पहिचानयुक्त सांस्कृतिक समूहका सदस्य भनी पहिचान गरेको, आदिवासी भाषा, विशिष्ट सामाजिक तथा राजनीतिक संस्था, र जिविकामुखी उत्पादन लगायत विशेषताका आधारमा आदिवासी मानिसको पहिचान गर्न सकिन्छ ।

१९३. ओडी ४.२० ले “परियोजना प्रक्रियाका क्रममा आदिवासी मानिस प्रतिकूल प्रभावहरूबाट गुञ्जिने छैनन् र उनीहरूले सांस्कृतिक रूपमा सुहाउँदो सामाजिक-आर्थिक लाभ प्राप्त गर्नेछन्” भन्ने सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको छ । आदिवासी मानिसलाई प्रभावित पार्ने लगानी परियोजनाले यस नीति बमोजिम अवलम्बनकर्ताले आधाररेखा तथ्यांक प्रयोग गरी आवश्यक अनुसार आइपीडीपी तयार गर्नुपर्दछ । यसमा सही तथा अद्यावधिक नक्सा, परियोजना प्रभावित तथा आदिवासी मानिस बसोबास गर्ने क्षेत्रका एरियल (आकाशीय) फोटो, जनसंख्याको सामाजिक संरचना तथा आयस्रोतको विश्लेषण, आदिवासी मानिसले प्रयोग गर्ने संशाधन, उत्पादन प्रणालीको प्राविधिक तथ्यांक र अन्य आदिवासी मानिससँगको सम्बन्ध

समावेश गर्नुपर्दछ । नीतिमा अगाडि भनिएको छ, “आधाररेखा अध्ययनले आदिवासी मानिस संलग्न उत्पादन तथा बजार क्रियाकलापका सम्पूर्ण पक्षलाई समाविष्ट गर्नु विशेष महत्वपूर्ण हुन्छ ।”

१९४. ओपी ४.१० ले आदिवासी मानिसका विशेषतालाई “पृथक्, जोखिमपूर्ण, सामाजिक-आर्थिक समूह” भनी परिभाषित गरेको छ । आदिवासी मानिसको चार अतिरिक्त आधार तथा मानदण्डहरू “आत्मपहिचान तथा अन्य मानिसद्वारा पहिचान गरिएको, भूमि तथा संशाधनप्रति सामूहिक लगाव, पृथक् प्रचलित समाज र आदिवासी भाषा” छन् । आदिवासी मानिसमा यी आधार फरक-फरक मात्रामा रहेको हुनसक्छ । ओपी ४.१० ले भनेको छ, “सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र लैंगिक तथा अन्तर-पुस्ता समावेशी हुने गरी आदिवासी मानिसले सामाजिक तथा आर्थिक लाभ प्राप्त गर्नेछन् भन्ने सुनिश्चित गर्न समेत बैंकको लगानीका परियोजनाको डिजाइन गरिन्छ ।” मिश्रित समुदायका सम्बन्धमा ओपी ४.१० ले आफ्नो फुटनोट १२ मा उल्लेख गरेका छ, “गैरआदिवासी मानिस आदिवासी मानिस रहेको क्षेत्रमा बसोबास गरेकोमा आइपीपी (आदिवासी मानिस सम्बन्धी योजना) ले अन्य गरिवी तथा सीमान्तकृत सामाजिक समूहमाथि विभेद हुन नदिने प्रयास गर्नुपर्दछ ।” ओपी ४.१० अनुसार बैंकद्वारा लगानी गरिएका परियोजनाले सकेसम्म सम्भावित प्रतिकूल प्रभाव रोक्ने उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ र यदि यस्तो सम्भवना नभए प्रतिकूल प्रभाव कम गर्ने, न्यूनीकरण गर्ने वा त्यस बापत क्षतिपूर्ति दिनुपर्दछ ।

१९५. आदिवासी मानिसमा परियोजनाबाट पर्न सक्ने प्रभावका सम्बन्धमा परियोजनाले स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष ढंगबाट प्रभावित आदिवासी मानिसका समुदायसँग परामर्श गरी परियोजनाका नकारात्मक तथा सकारात्मक असर थाहा पाउन पहिले नै सामाजिक मूल्यांकन गर्नुपर्ने ओपी ४.१० ले उल्लेख गरेको छ । विशेष परिस्थिति र जमीन तथा प्राकृतिक स्रोतसँगको निकट सम्बन्धकै कारण प्रभावित आदिवासी मानिसहरूको समुदायका सापेक्षिक संवेदशिलता तथा जोखिम विश्लेषण गर्नुपर्ने पनि नीतिले जनाएको छ ।

ग६. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम)

१९६. परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा आदिवासी मानिस रहेको पीएडी र आइएसडीएसले स्वीकार गरेको छ । आदिवासी मानिसको जनसंख्या निवेदकले गरेको दाबीभन्दा कमै भए पनि सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणनाले परियोजना क्षेत्रमा आदिवासी मानिसको राम्रै उपस्थिति (कूल जनसंख्याको ४४ प्रतिशत) रहेको उल्लेख गरेको छ । एसआइए र भीसीडीपी (२००६) मा आदिवासी मानिसको सामाजिक-आर्थिक तथा सांस्कृतिक पक्षको खण्डीकृत आधाररेखा तथ्यांक र उनीहरूमा पर्नसक्ने सम्भावित प्रभावको विश्लेषण समावेश गरिएका छैनन् । संकटापन्न तथा अति सीमान्तकृत आदिवासी घरधुरीमा प्रसारण लाइनबाट पर्ने प्रभावको विश्लेषण समावेश गरेको भए भीसीडीपी (२००६) अझ बढी प्रभावकारी र मजबुत हुने थियो भनी प्यानलले बताएको छ ।

१९७. भीसीडीपी (२०१४) ले विशिष्ट आदिवासी मानिस, दलित तथा अन्य जोखिमपूर्ण समूह (मूख्यतः महिला घरमूली भएका घरधुरी), साक्षरता तथा शैक्षिक ज्ञान, पेशागत संरचना, खाद्य पर्याप्तता, ऋणको अवस्था, वार्षिक आयलगायत अन्य सवालको परिमाणात्मक तथ्यांक प्रदान गरेको छ । आदिवासी मानिसका घरधुरीको खाद्य पर्याप्तता सम्बन्ध तथ्यांक अनुसार ३९ मध्ये ३६ घरधुरीले

आफूसँग पर्याप्त खानेकुरा नभएको बताएको देखिन्छ । यस तथ्यांकले आदिवासी मानिसको सामाजिक-आर्थिक अवस्था बुझ्न सहयोग गर्दछ । आदिवासी मानिसको पृथक् वा विशिष्ट विशेषता नरहेको, झण्डै सबैजसो उनीहरूले उस्तै सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्परा मान्ने, नेपाली भाषा बोल्ने र अन्य समूहसँग मिलेर बस्ने गरेको भीसीडीपी २०१४ ले जनाएको छ । यद्यपि, सिन्धुलीका अधिकांश परियोजना प्रभावित समुदायले आफ्नै संस्कृति, रीतिरिवाज र धर्म मान्ने प्यानलका विशेषज्ञहरूले बताएका छन् । भीसीडीपी २००४ ले आदिवासी समुदायलाई कुनै खास सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्पराको प्रधानतामा सामञ्जस्य भएर बस्ने समूहका रूपमा हेरेको देखिन्छ ।

१९९. आइपीडीपीको सट्टा भीसीडीपी तयार गर्ने निर्णयका सम्बन्धमा प्यानलले समुदाय मिश्रित वा विभिन्न सामाजिक तथा जातीय समूह एकअर्काको निकटतामा बसेको अवस्थामा विकासको दृष्टिकोणबाट आदिवासी मानिसलाई मात्रै लाभका अवसर प्रदान गर्न युक्तिसंगत नहुने र यस परियोजनाको हकमा पनि यस्तै भएको जनाएको छ । प्यानलले ओडी ४.२० ले भीसीडीपीलाई इंगित नगरेको बताएको छ । तथापि, यसले “सामाजिक-आर्थिक स्तरका कारण जमीन तथा अन्य उत्पादकत्व स्रोतमा आफ्नो हकहित र अधिकारका विषयमा आवाज उठाउन नसक्ने अन्य समूहका लागि” आवश्यक “विशेष कार्य वा काम कारवाही” मा जोड दिएको छ । यसले मिश्रित समुदायका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छैन । प्यानलले ओपी ४.१० बमोजिम आइपीडीपीको सट्टा भीसीडीपी तयार गर्ने निर्णयले अन्य गरिब तथा सीमान्तकृत सामाजिक समूहलाई अनावश्यक विभेदबाट बचाउन सहयोग गरेको बताएको छ ।

२००. भीसीडीपी २००६ र २०१४ ले प्रसारण लाइनका कारण स्थानान्तरको सामना गर्ने संकटापन्न, अति सीमान्तकृत आदिवासी समूहका परियोजना अतिप्रभावित परिवार (एसपीएएफ) का सदस्यमा प्रसारण लाइनबाट पर्ने प्रभावको विश्लेषण समावेश गरेको भए यी दस्तावेज अझ बढी सबल र प्रभावकारी हुने थियो भनी प्यानलले टिप्पणी गरेको छ । यस परियोजनाको हकमा व्यवस्थापनले “मिश्रित समुदाय” को पद्धति अवलम्बन गर्ने आफ्नो निर्णयको औचित्य पुष्टि गर्नु उपयोगी हुने थियो भनेर पनि प्यानलले भनेको छ । विवादित राइट अफ वेमा आदिवासी, दलित तथा अन्य जोखिमपूर्ण समुदाय रहेकाले “मिश्रित समुदाय” भनी उल्लेख गर्ने व्यवस्थापनको निर्णय आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी ४.१० अनुरूप रहेको प्यानलले पाएको छ ।

घ. सांस्कृतिक सम्पदा

घ१. निवेदकको दाबी

२०१. निवेदकले परियोजना डिजाइनले सांस्कृतिक सम्पदामा पर्ने क्षति नरोकेको र परियोजना स्थल विभिन्न गुम्बा, मन्दिर, घाट तथा ऐतिहासिक धरोहर नजिकै रहेको तर्क गरेका छन् । परियोजनाका कारण व्यापक क्षति पुग्ने जोखिममा रहेका ऐतिहासिक महत्वका स्थलमध्ये सिन्धुलीगढीलाई निवेदकले एउटा उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सिन्धुलीगढीलाई नेपालीले सन् १७६७ मा बेलायती सेनालाई पराजित गरेको ऐतिहासिक युद्धभूमिका रूपमा लिइन्छ । निवेदकका अनुसार, परियोजनाको एउटा टावर सिन्धुलीगढी परिसरमा ठड्याउने योजना बनाइएको छ ।

२०२. बैकले सांस्कृतिक सम्पदा व्यवस्थापन सम्बन्धी अपरेसनल पोलिसी नोट (ओपीएन) ११.०३ बमोजिम सिन्धुलीस्थित सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण तथा संवर्धन गर्न सहयोग नगरेको निवेदकको दाबी छ । उनीहरूले परियोजनाले “सांस्कृतिक विरासतको रक्षा गर्ने अविभारा बोकेका संस्थाको तालिम तथा सुदृढीकरण” लाई समावेश नगरेको बताएका छन् । परियोजनाको अलाइनमेन्टको पर्याप्त योजना नबनाएको तथा परियोजनाका लागि वैकल्पिक मार्ग रहेको र यिनीहरूले सांस्कृतिक सम्पदामा हुने क्षति रोक्न सक्ने पनि निवेदकले तर्क गरेका छन् ।

२०३. इआइएले सामुदायिक संरचना तथा सम्बन्धमा पार्न सक्ने सभावित प्रभावबारे चर्चा नगरेको, भीमसेन मन्दिर र कमलामाई मन्दिर नजिकै बनाइएका टावरको उदाहरण पेश गर्दै प्रसारण लाइनले सामुदायिक रीतिरिवाजमा खलल पुऱ्याउने दाबी गरेका छन् । यस क्षेत्रको प्रमुख धार्मिक थलोका रूपमा रहेको कमलामाई मन्दिरको माथि हुँदै प्रसारण लाइन लैजान लागेको उनीहरूको दाबी छ । निवेदकले टावर र प्रसारण लाइनको त्रासका कारण भक्तजनहरूले शान्त वातावरणमा धार्मिक रीतिरिवाजको कर्म गर्न नसक्ने बताएका छन् । निवेदकका अनुसार भद्रकाली, सिद्धबाबा, देवीस्थान, दुर्गालगायत अन्य मन्दिर समेत प्रभावित हुनेछन् ।

घ२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया

२०४. व्यवस्थापनले आफूले अलाइनमेन्टको समीक्षा गरेको र केडीटीएलबाट विवादित क्षेत्रस्थित सांस्कृतिक तथा धार्मिक स्थलमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने पुष्टि भएको बताएको छ । इआइए र एसएसडीका अनुगमन प्रतिवेदनले प्रसारण लाइनको निर्माण तथा सञ्चालनका कारण कुनै पनि धार्मिक स्थल, घाट वा ऐतिहासिक सम्पदा प्रभावित नहुने उल्लेख गरेको व्यवस्थापनले जनाएको छ । राइट अफ वेदेखि झण्डै ५०० मिटर बाहिर पर्ने थुम्कोमा अवस्थित रहेकाले यसबाट सिन्धुलीगढी र भीमसेन मन्दिर वा कमलामाई मन्दिरमा समेत कुनै असर नपुग्ने व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ । परियोजनाका सम्भावित सामाजिक प्रभाव र त्यसबाट पर्ने जोखिम न्यूनीकरणका उपाय एसआइएमा उल्लेख गरिएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । यसबाहेक सामाजिक प्रभाव तथा त्यस सम्बन्धी जोखिम न्यूनीकरणका उपायका बारेमा एआरएपी र भीसीडीपीमा चर्चा गरिएको व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ ।

। इआइएले राइट अफ वेका कारण सांस्कृतिक स्थलमा पर्नसक्ने प्रभाव सामान्य रहेकोले यस परियोजनाका लागि भौतिक सांस्कृतिक सम्पदा सम्बन्धी ओपी ४.११ सक्रिय नगराइएको व्यवस्थापनले बताएको छ । निवेदन प्राप्त भएपछि अलाइनमेन्टका सम्बन्धमा सांस्कृतिक स्थलको अवस्थिति निकर्ग्योल गर्न एनइएले समुदायसँग संयुक्त स्थलगत प्रमाणीकरण गर्न प्रस्ताव राख्दा निवेदक सहभागी हुन नमानेको व्यवस्थापनले जनाएको छ ।

घ३. परियोजना दस्तावेजमा विषय (सवाल) को लेखाजोखा

२०५. कुनै पनि उप-परियोजनाले पुरातात्विक, पेलिअन्टालोजी (अवशेषहरूका आधारमा पृथ्वीमा जीवहरूको अस्तित्व अध्ययन गर्ने विज्ञान), ऐतिहासिक, धार्मिक तथा अद्वितीय प्राकृतिक स्थलमा प्रभाव नपर्ने अपेक्षा गरिएको र उप-परियोजनाबाट सांस्कृतिक सम्पदामा कुनै हानी नोक्सानी पर्न नदिन विशेष ध्यान दिइएकोसुनिश्चित गर्न सावधानीका उपाय अवलम्बन गरिने पीएडीमा उल्लेख छ । उप-परियोजनाका इआइएले आइडीए अन्तर्गत लगानी गर्न अयोग्य ठहरिने गरी सांस्कृतिक सम्पदामाथि उप-परियोजनाबाट पर्न सक्ने कुनै पनि सम्भावित क्षतिको पहिचान गर्ने पनि पीएडीले जनाएको छ ।

२०६. एसआइएले परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा रहेका विभिन्न मन्दिर, गुम्बा तथा अन्य धार्मिक स्थलका सम्बन्धमा जानकारी दिएको छ । ती स्थलहरूमा कृष्ण मन्दिर, गणेश मन्दिर, भीमसेन मन्दिर र विजयछाप मन्दिर आदि छन् । एसआइएका अनुसार गेलु गाविसस्थित देवीथान टावर एंगल प्वाइन्ट (एपी)-१ र (एपी)-२ को बीचमा पर्दछ र भालुवाजोर गाविसस्थित महादेवथान (एपी)-१६ नजिकै अवस्थित छ । विद्युतीय कन्डक्टर र देवीथानबीचको स्वीकृत (स्वीकार्य) उचाइ ५० मिटर भन्दा बढी छ भने महादेवथान टावरबाट करिब १२ मिटर टाढा रहेको यसले बताएको छ । राइट अफ वेमा मानिसको आवतजावतमा बन्देज नलगाइने हुनाले यसबाट सांस्कृतिक स्थलमा दीर्घकालसम्म वा स्थानीय रूपमा प्रभाव पर्ने सम्भावना ज्यादै न्यून हुने विश्वास गरिएको एसआइएले निष्कर्ष निकालेको छ ।

२०७. दृश्यात्मक तथा सौन्दर्यात्मक महत्वका सम्बन्धमा एसआइएले भनेको छ, “तामाकोशी उपत्यका, मध्य पहाड र तराईको मार्गमा भण्डै ७३ किलोमिटर प्रसारण लाइनले केही दृश्यात्मक अवरोध सिर्जना गर्दछ । यसबाहेक करिडोरमा ठड्याइएका २३० वटा टावरले दृश्य सौन्दर्यात्मक महत्वमा प्रभाव पार्नेछ । कुनै कुनै स्थानमा बस्ती नजिक हुँदै मार्ग अघि बढ्दा दृश्य अवरोध सिर्जना हुन सक्छ तर रिज-टु-रिज (एउटा पर्वतश्रेणीबाट अर्को पर्वतश्रेणीमा जाने) अलाइनमेन्टले सौन्दर्यात्मक महत्व घटाउँदैन । गढी दरबार प्रस्तावित लाइनबाट भण्डै ७०० मिटरको दूरीमा अवस्थित रहेकोले कुनै प्रकारको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने देखिँदैन । प्रभावको समग्र म्याग्निच्युड (मात्रा) दीर्घकालसम्म स्थानीय रूपमा ज्यादै न्यून हुने ठानिएको छ ।”

२०८. स्थानीय मानिसले राखेको मागको प्रतिक्रियास्वरूप भीसीडीपी २०१४ ले पुरातात्विक, ऐतिहासिक तथा धार्मिक स्थलको संरक्षणका लागि सुधारका उपाय समावेश गर्‍यो । सिन्धुलीगढी सम्पदाको संरक्षण तथा संवर्धन योजनामा एक्सेस रोड (प्रवेश मार्ग) लाई पानीको भलबाट जोगाउन करिब ३०० मिटर लामो ढल निर्माण गर्ने, आढ (फ्रन्ट-गन प्वाइन्ट) संरक्षण गर्ने, आढेदिखि मुख्य किल्लासम्मको गोरेटो

बाटो मर्मत सम्भार गर्ने, किल्लाको मर्मत तथा संरक्षण गर्ने र अन्य सुविधा (ऐतिहासिक कुवा, खानेपानी, बगैँचा, बनभोज स्थलको योजना आदि) बनाइने उल्लेख छ ।

घ४. बैक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान

२०९. व्यवस्थापनको प्रतिक्रियाले भौतिक सांस्कृतिक सम्पदा सम्बन्धी ओपी ४.११ लाई हवाला दिएको छ र ओपीएन ११.०३ को चर्चा गरेको छैन । ओपी ४.११ अनुसार परियोजनाबाट भौतिक सांस्कृतिक सम्पदामाथि पर्न सक्ने प्रभाव रोक्न वा जोखिम न्यूनीकरण गर्न बैकले यसको अवलम्बनकर्तालाई आवश्यक सहयोग प्रदान गर्दछ । परियोजनाले भौतिक सांस्कृतिक सम्पदामा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने सम्भावना भएकोमा अवलम्बनकर्ताले वातावरणीय मूल्यांकन प्रक्रियाको एक भागका रूपमा तिनीहरूलाई रोक्न वा जोखिम न्यूनीकरण गर्न उपयुक्त उपायको पहिचान गर्नुपर्ने नीतिमा उल्लेख छ । “इएको एक अभिन्न अंगका रूपमा अवलम्बनकर्ताले भौतिक सांस्कृतिक सम्पदामाथि पर्नसक्ने कुनै पनि प्रतिकूल प्रभाव रोक्न वा जोखिम न्यूनीकरण गर्ने उपाय समावेश गरी अवलम्बनकर्ताले भौतिक सांस्कृतिक सम्पदा व्यवस्थापन योजना बनाउनेछ” भनेर पनि नीतिमा उल्लेख गरिएको छ ।

घ५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम)

२१०. सिन्धुलीगढी प्रसारण लाइनबाट मनगो दुरीमा रहेको र प्यानलको स्थलगत भ्रमणले उक्त ऐतिहासिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदामा कुनै प्रभाव नपार्ने पुष्टि गरेको एसआइएले जनाएको छ । भद्रकाली मन्दिरका हकमा पनि यस्तै छ । उक्त मन्दिर राइट अफ वेभिन्न पर्देन र मन्दिर परिसर सबैभन्दा नजिर रहेको टावरबाट करिब ६० मिटरको दूरीमा रहेको छ । सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक स्थलदेखि टावर कायम भएको दूरीले तीर्थयात्री (भक्तजन) हिँड्ने बाटोमा पनि कुनै बाधा पाउँदैन ।

२११. शीतकालमा पूजाआजा हुने उत्कर्षको समयमा दैनिक एक हजारभन्दा बढी तीर्थयात्री आउने भद्रकाली मन्दिरको सम्बन्धमा समुदायले प्रसारण लाइनका कारण तीर्थयात्री तथा पूजाआजाका क्रममा भक्तजनहरूमा असुरक्षा र मनोवैज्ञानिक त्रास पैदा हुने भय व्यक्त गरेको छ । आफ्नो स्थलगत भ्रमणका क्रममा प्यानलले रानीचुरीस्थित तामाङ समुदायको घाट राइट अफ वेमा परेको पायो ।

२१२. प्रसारण लाइनले तीर्थयात्रीको आवतजावत र घाटमा प्रत्यक्ष प्रभान नपार्ने भएपनि समुदायले यसबाट आफ्नो जीवन, बालिनाली र पशुधनका रक्षक देवीदेवता रहेको धार्मिक स्थलमा गरिने आफ्नो नित्य अध्यात्म कर्ममा बाधा पुऱ्याउने महसुस गरेको पाइयो । अनुसन्धान भ्रमणले जोखिम न्यूनीकरणका उपाय र मानिसमा पर्नसक्ने सम्भावित प्रभावको सूचना प्रवाहलाई अझ बढी सबल तथा प्रभावकारी बनाउने सकिने थियो भन्ने आधार फेला पारे पनि प्रसारण लाइनबाट भौतिक सांस्कृतिक सम्पदामा प्रत्यक्ष प्रभाव नपर्ने भएकोले केडीटीएलका लागि ओपी/बीपी ४.११ लाई सक्रिय नगराउने व्यवस्थापनको निर्णय सही भएको र व्यवस्थापनले यस आधारलाई परियोजना दस्तावेजमा पर्याप्त विश्लेषण गरेको प्यानलले जनाएको छ ।

परिच्छेद ४: सार्वजनिकीकरण, परामर्श र परियोजना सुपरीवेक्षण

क. परिचय

२१३. यस परिच्छेदले दुईवटा सवालहरूको चर्चा गरेको छ । सबैभन्दा पहिले परामर्श प्रक्रियालाई केन्द्रित गरी परियोजना प्रभावित व्यक्तिसँगका परामर्शलाई उठान गरेको छ । यस्ता परामर्श प्रक्रिया सेफगार्ड दस्तावेज र तिनका सार्वजनिकीकरणसँग सम्बन्धित छन् । चर्चा गरिएको दोस्रो सवाल हो- परियोजना सुपरीवेक्षण, विशेषतः केडीटीएलको सुपरीवेक्षण र यसका सेफगार्ड सम्बन्धी उपाय ।

ख. परामर्श र सार्वजनिकीकरण

ख१. निवेदकको दाबी

२१४. परियोजना प्रभावित व्यक्ति मुख्यतः सिन्धुलीस्थित आदिवासी मानिसले प्रसारण लाइनको डिजाइन, अवस्थिति वा अलाइनमेन्टका बारेमा “आफूसँग कहिल्यै परामर्श नगरिएको” र विभिन्न सेफगार्ड डकुमेन्टको तयारीमा सहभागी हुन पनि आफूलाई नबोलाइएको दाबी गरेका छन् । उनीहरूले “आफूहरूले परियोजनाका बारेमा कुनै जानकारी प्राप्त नगरेको” र “आफ्नो जग्गा माथि हुँदै प्रसारण लाइन लैजान वा आफ्नो टावर निर्माण गर्न पनि ” पनि अनुमति प्रदान नगरेको जिकिर गरेका छन् ।

२१५. निवेदकले “परियोजनाका बारेमा जम्मा दुईवटा परामर्श वा सार्वजनिक सुनुवाइ गरिएको” र त्यही पनि सिन्धुलीमा वा सिन्धुलीबाट सजिलै पुग्न सकिने ठाउँमा नगरिएको बताए । उनीहरूले “सुनुवाइ भएको धेरै समयपछि” परामर्शका बारेमा सन् २०१२ मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट जानकारी मात्र गराइएको र त्यसपछि आफूहरूले परियोजना सम्बन्धी चिन्ता र चासोका विषयलाई उठाएको उल्लेख गरे । यसका साथै एनइएको वेबसाइटमा एआरएपी र एसआइए सन् २०१३ मार्चमा राखिएको तर एआरएपीमा २००६ को मिति रहेको र एसआइएमा प्रकाशित मिति नै उल्लेख नभएको उनीहरूले बताएका छन् । निवेदकले इआइएको पूर्ण संस्करण हालसम्म आफूहरूलाई उपलब्ध नगराएको दाबी गरेका छन् ।

२१६. अस्वेच्छक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी ४.१२ को सन्दर्भ उल्लेख गर्दै निवेदकले विस्थापनको सामना गर्ने परिवारलाई परियोजनाको डिजाइन, अवस्थिति र पुनर्वासका विकल्पका बारेमा कुनै जानकारी उपलब्ध नगराएको र पुनर्वास योजना, कार्यान्वयन तथा अनुगमन कार्यमा सहभागी हुने अवसर पनि नदिइएको उल्लेख गरेका छन् । उनीहरूले परियोजना मूल्यांकनपूर्व नै “शारीरिक रुपमा अपांगता भएका व्यक्ति वा स्थानीय गैरसरकारी संस्थाको पहुँच भएको स्थानमा उनीहरूले बुझ्नसक्ने भाषा, स्वरुप वा विधिमा” पुनर्वास योजना गरिनुपर्ने बताए । उनीहरूले यी दस्तावेज विश्व बैंकको वेबसाइटमा उपलब्ध नभएको र अनुरोध गर्दा पनि प्रभावित समुदायलाई प्रदान नगरिएको र कहिल्यै स्थानीय भाषामा उपलब्ध नभएको टिप्पणी गरे ।

२१७. आदिवासी मानिसका सम्बन्धमा निवेदकहरूले नेपाल सरकारले परियोजना प्रभावित आदिवासी मानिससँग प्रत्यक्ष रुपमा छलफल गरी समुदायको सुसूचित सहभागिता सुनिश्चित गर्‍यो गरेन भन्ने बारेमा बैकले लेखाजोखा नगरेको बताए । ओडी ४.२० बमोजिम “आदिवासी मानिस सम्बन्धी सवाल सम्बोधन गर्ने रणनीति आदिवासी मानिसकै सुसूचित सहभागितामा आधारित” हुनुपर्ने उनीहरूले जिकिर गरे । ओडी ४.२० लाई नै उद्धृत गरी उनीहरूले भने “प्रत्यक्ष परामर्शबाट स्थानीय प्राथमिकताको पहिचान, परियोजना पद्धतीमा आदिवासी ज्ञान समावेश र अनुभवी विशेषज्ञको शीघ्र र उपयुक्त प्रयोग गर्नु आदिवासी मानिस र उनीहरूका अधिकारमाथि प्रभाव पार्ने कुनै पनि योजनाका मुख्य क्रियाकलाप हुन् ।”

(चित्र नं. ८: सिन्धुली जिल्लास्थित प्रभावित मानिससँग भेटघाट गर्दै प्यानल टोली)

२१८. इआइएले परियोजना क्षेत्रमा तीनवटा आदिवासी समूह रहेको सन्दर्भ उल्लेख गरे पनि परियोजना विकासको कुनै पनि चरणमा सिन्धुलीस्थित यी समूहलाई परियोजनाका बारेमा जानकारी नगराइएको र परामर्श पनि नगरिएको निवेदकले बताएका छन् । यसबाहेक उनीहरूले नेपाल सरकारले धनुषा र रामेछाप जिल्लामा परामर्श गरेको भए पनि परियोजना प्रभावित आदिवासीले त्यस बारेमा जानकारी नपाइएको र उनीहरूलाई सहभागी नगराइएकोले यी परामर्श बैकको आइपी नीतिका आवश्यकता (रीत) पूरा नगरेको दाबी गरे । परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनमा भएका निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी समूहलाई सहभागी हुने अवसर नदिइएकोले परियोजना डिजाइनमा स्थानीय प्राथमिकता तथा आदिवासी ज्ञान पहिचान वा समावेश नगरिएको उनीहरूको भनाइ छ । परिणामस्वरूप: स्थानीय आदिवासी समुदायले विरोध जनाएको र आफूलाई हानी पुग्ने मार्गमा परियोजना निर्माण गरिएको उनीहरूले बताए ।

२१९. परियोजनाका प्रारम्भिक चरणका दौरान परियोजनाको प्रकृतिका बारेमा आफूलाई भ्रामक सूचना दिइएको निवेदकले दाबी गरेका छन् । उनीहरूले योजनाका चरणमा परियोजनाले “एउटा सानो खाले स्थानीय विद्युत् वितरण परियोजना, एउटा खानेपानी आपूर्तिको सञ्जाल, एउटा रेडियो प्रसारण प्रणाली, वा सडक” को निर्माण गर्न लागेको भन्दै आफूलाई “यसमा विश्वास गर्न बाध्य पारिएको” दाबी गरे । समग्रमा परियोजनाका क्रियाकलापमा मूख्यतः स्थानान्तरण तथा क्षतिपूर्ति प्याकेज सम्बन्धी विशिष्ट सूचना/जानकारीको अभाव रहेको निवेदकको दाबी छ ।

ख२. व्यवस्थापनको प्रतिक्रिया

२२०. व्यवस्थापनले परियोजनाको तयारी चरणमा ९०० भन्दा बढी व्यक्तिको सहभागितामा अर्थपूर्ण परामर्शको आयोजना गरिएको तर्क पेश गरेको छ । इआइए, एसआइए, भीसीडीपी र एआरएपीको तयारीका लागि परामर्शको आयोजना गरिएका थिए । “पीडीपीका लागि गरिएका सेफगार्ड दस्तावेजको सार्वजनिकीकरण अनियमित भएको तथा यसमा व्यापक सुधारको खाँचो रहेको” र सो कार्य सुरु गरिएको व्यवस्थापनले स्वीकार गरेको छ । यस सम्बन्धमा व्यवस्थापनले स्थानीय भाषामा इआइएको कार्यकारी सारांश लगायत इआइए, एसआइए, एआरएपी र भीसीडीपीका प्रति सन् २००५ र २००६ मा परियोजना कार्यालयहरूमा सार्वजनिक गरिएको जनाएको छ । यी दस्तावेजलाई पछि सन् २०१३ मार्चमा एनइएको वेबसाइटमा प्रकाशित गरिएको थियो । यसबाहेक छुटेका केही सेफगार्ड दस्तावेजलाई सन् २०१३ सेप्टेम्बरमा बैंकको इन्फोसप वेबसाइटमा सार्वजनिक गरिएका दस्तावेजमा थप गरिएको थियो । एनइए हाल एआरएपी र भीसीडीपी अद्यावधिक गर्ने प्रक्रियामा रहेको र यसले अद्यावधिक गरिएका दस्तावेजलाई स्थानीय भाषाहरूमा समेत सार्वजनिक गर्ने व्यवस्थापनले जनाएको छ ।

२२१. परियोजनाको मूल्यांकन तथा स्वीकृतीका क्रममा वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन सम्बन्धी पोलिसी फ्रेमवर्कलाई सिन्धुली लगायत सबै ७५ जिल्लामा नेपाली भाषामा सार्वजनिक गरिएको थियो । परियोजनाको योजना तथा कार्यान्वयन चरणभर नै विभिन्न माध्यम तथा क्रियाकलाप मार्फत एनइएले परियोजना सम्बन्धी सूचना सार्वजनिक गरेको व्यवस्थापनले बताएको छ । यस क्रममा पत्रिकामा प्रकाशित सूचनालाई प्रत्येक गाविस र नगरपालिकामा प्रेषित गरिएको थियो । इआइएको कार्यकारी सारांश नेपाली भाषामा अनुवाद गरी त्यसको एक प्रति सम्बन्धित गाविस सचिवलाई उपलब्ध गराइएको पनि व्यवस्थापनले उल्लेख गरेको छ ।

२२२. परामर्शका सम्बन्धमा व्यवस्थापनले इआइएको तयारीका क्रममा सिन्धुली जिल्लामा सातवटा परामर्श गरिएको बताएको छ । व्यवस्थापनका अनुसार सार्वजनिक सुनुवाइमा सहभागी हुने सबैलाई परियोजनाका प्रमुख विशेषता, सम्भावित प्रभाव र त्यसको जोखिम न्यूनीकरणका उपाय समावेश गरिएको ब्रोसर (विवरण पुस्तिका) उपलब्ध गराइएको थियो । सार्वजनिक सुनुवाइका दौरान स्थानीय सहभागी र गाविसबाट प्राप्त प्रतिक्रिया तथा सुझावलाई इआइएमा समावेश गरिएको, र सन् २००५ मार्च २५ मा तत्कालीन जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयमार्फत एक महिने सूचना प्रकाशित

गरीसमीक्षा तथा प्रतिक्रियाका लागि परिमार्जित इआइए सार्वजनिक गरिएको थियो । उक्त प्रतिवेदन परियोजना प्रभावित प्रत्येक जिल्लास्थित जिल्ला विकास समिति (जिविस) कार्यालयमा राखिएको थियो । सन् २००६ अप्रिलमा तीनवटा परियोजना कार्यालयमा एआरएपी र भीसीडीपीको अंग्रेजी भाषा संस्करणका प्रतिहरू सार्वजनिक गरिए। तथापि, एआरएपी र भीसीडीपीलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी सार्वजनिक गरिएन । एनइएले एआरएपी र भीसीडीपीको अद्यावधिक गरिरहेको र यसलाई स्थानीय रूपमा अनुवादित संस्करणमा सार्वजनिक गर्नेछ ।

२२३. आदिवासी मानिसका सम्बन्धमा स्थानीय आदिवासी समुदायका सदस्य माथि उल्लेखित परामर्शमा सहभागी भएको, आफ्ना जग्गा जमीन, संरचना वा अन्य सम्पत्ति गुमाएका आदिवासी घरधुरीसँग उनीहरूको क्षतिपूर्ति प्याकेज र स्थानान्तरणका विकल्पका बारेमा व्यक्तिगत रूपमै परामर्श गरिएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । समुदाय जातीय रूपमा मिश्रित रहेकाले आदिवासी मानिसको परामर्शमा राम्रोसँग प्रतिनिधित्व भएकोले एनइएले आदिवासी मानिससँग विशिष्ट वा छुट्टै परामर्श नगरेको व्यवस्थापनको तर्क छ । तथापि, भीसीडीपी अद्यावधिक गर्दा आदिवासी मानिससँगको परामर्शका लागि उपयुक्त पद्धतिको पहिचान गर्न एनइए सहमत भएको छ । व्यवस्थापनले एआरएपी र भीसीडीपी (विशेषतः परामर्श प्याकेज तथा स्थानान्तरणका विकल्प) प्रभावित घरधुरीको सुझाव, प्रतिक्रिया र छलफलबाट तयार पारिएको, र सिन्धुलीस्थित प्रभावित घरधुरीका लागि क्षतिपूर्ति तथा सहायता प्याकेज स्थानीय प्रभावित समुदायसँगको परामर्शमा तयार पारिएको व्यवस्थापनले जनाएको छ । भीसीडीपीको अंग्रेजी भाषाका प्रति तीनवटा स्थानीय परियोजना कार्यालयमा सन् २००६ अप्रिलमा सार्वजनिक गरिएको तर यसलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी सार्वजनिक नगरिएको व्यवस्थापनले बताएको छ ।

ख३. परियोजना दस्तावेजमा विषय (सवाल) को लेखाजोखा

२२४. वातावरणीय मूल्यांकन । इआइएका निष्कर्षमाथिको छलफलमा स्थानीय मानिसको “अधिकतम सहभागिता” होस् भन्ने उद्देश्यले परियोजना प्रभावित क्षेत्रमा दुईवटा सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन गरिएको इआइएमा उल्लेख छ । दोलखा र रामेछापमा प्रभावित मानिसका लागि रामेछाप जिल्लाको मन्थली बजारमा सन् २००४ सेप्टेम्बर १३ मा एउटा सार्वजनिक सुनुवाइ गरियो । सिन्धुली, महोत्तरी र धनुषा जिल्लाका सरोकारवालाका लागि धनुषाको ढल्केबरमा सन् २००४ को सेप्टेम्बर २४ मा एउटा सार्वजनिक सुनुवाइ गरियो । सिन्धुली र ढल्केबर बीचको अनुमानित सडक दूरी ४३ किलोमिटर रहेको र सूचना प्रकाशित भएको तीन दिनपछि मन्थलीमा र १४ दिनपछि ढल्केबरमा सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन गरिएको प्यानलले जनाएको छ ।

२२५. इआइएका अनुसार ढल्केबरमा सम्पन्न सार्वजनिक सुनुवाइमा सहभागी ९९ जनामध्ये ३९ जना सिन्धुलीका थिए । सहभागीमा परियोजना प्रभावित परिवार, गाविस सचिव, गाविसका पूर्व अध्यक्ष, सामुदायिक बन उपभोक्ता समूहका प्रतिनिधि र स्थानीय मानिस थिए । सार्वजनिक सुनुवाइपूर्व प्रसारण लाइन सम्बन्धी जानकारी र इआइएका निष्कर्षको सारांश सहितको नेपाली भाषाको पुस्तिका तयार गरिएको इआइएमा उल्लेख छ । इआइएले सुनुवाइमा “विविध जातीय समूह” सहभागी भएको बताउँदै तीमध्ये केहीको नाम समेत उल्लेख गरेको छ । सम्बद्ध सरकारी विभाग, जिल्ला प्रशासन कार्यालयका

प्रतिनिधि र एनइएले सार्वजनिक सुनुवाइमा आवश्यक जानकारी प्रदान गरी उनीहरूका सल्लाह, सुझाव र प्रतिक्रिया रेकर्ड (अभिलेख) राखे । सार्वजनिक सुनुवाइमा निष्पक्ष क्षतिपूर्ति, राइट अफ वेमा जग्गाको अवमूल्यन, परियोजनामा स्थानीय मनिसका लागि रोजगारी तथा लाभ र न्यूनतम वातावरणीय प्रभाव लगायतका सवाल उठाइए । शहरीकरणका कारण जग्गाको बढ्दो मूल्यका सम्बन्धमा पनि प्रतिक्रिया आए र तिनलाई अभिलेख गरियो । खिम्ती-वेशी र मन्थली क्षेत्रमा केडीटीएलको अलाइनमेन्ट परिवर्तन गर्न एनइएलाई अनुरोध गरियो ।

२२६. परियोजना तयारीका क्रममा कूल २२ समुदायसँग परामर्श गरिएको व्यवस्थापनको प्रतिक्रियामा उल्लेख छ । कूल २२ परामर्श सत्रमध्ये सातवटा सिन्धुली जिल्लामा सम्पन्न भएको थियो । एसआइए, एआरएपी र भीसीडीपीको तयारीका क्रममा आठ सामुदायिक परामर्श गरिए । तीमध्ये चारवटा सिन्धुली जिल्ला: (क) दुईवटा कमलामाई नगरपालिकामा, १४ सहभागी, (ख) एउटा रानीचुरी गाविसमा, १० सहभागी, (ग) एउटा भद्रकाली गाविसमा, ६ सहभागी ।

२२७. *अस्वेच्छक पुनर्वास* । पुनर्वास सम्बन्धी दस्तावेजको सार्वजनिकीकरणका सम्बन्धमा एआरएपी (र भीसीडीपी) का प्रति अंग्रेजी भाषामा सन् २००६ अप्रिलमा तीनवटा परियोजना कार्यालयमा सार्वजनिक गरिएको व्यवस्थापनको प्रतिक्रियामा जनाइएको छ । तथापि, व्यवस्थापनले बताए अनुसार एआरएपी (र भीसीडीपी) नेपालीमा अनुवाद गरी सार्वजनिक गरिएन । निवेदन प्राप्त भएपछि यी दस्तावेजलाई सन् २०१४ मा अद्यावधिक गरियो र एनइएले स्थानीय रुपमा अनुवादित संस्करण सार्वजनिक गर्ने भएको छ । केडीटीएल उप-परियोजनाहरूका लागि गरिएका सेफगार्ड दस्तावेजको सार्वजनिकीकरण अनियमित भएको तथा यसमा व्यापक सुधारको खाँचो रहेको व्यवस्थापनले स्वीकार गरेको छ । मुख्य परियोजना दस्तावेज सार्वजनिक गरिएको समयमा अनुरोध प्राप्त भएलगत्तै सुधारका कार्य अघि बढाउन प्रस्ताव गर्‍यो ।

२२८. प्रसारण लाइनको तयारी चरणमा इआइए, एसआइए, भीसीडीपी र एआरएपीको तयारीका लागि अर्थपूर्ण परामर्श हुन नसकेको व्यवस्थापनको प्रतिक्रियामा उल्लेख छ । एआरएपी २००६ का अनुसार स्थलगत सर्वेक्षणका दौरान प्रश्नावली अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफल विधिको प्रयोग गरी एआरएपीको लागि आधाररेखा सूचना संकलन गरियो । अलाइनमेन्टको सर्वेक्षणका क्रममा “स्थानान्तर” का बारेमा पहिलो पटक परामर्श गरिएको पनि एआरएपी २००६ ले जनाएको छ । विस्थापित हुन लागेका प्रत्येक घरधुरी (एआरएपी २००६ ले १७ घरधुरीको पहिचान गरेको छ) सँग सम्पर्क गरी उनीहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्था सम्बन्धी १० पृष्ठ लामो प्रश्नावली भर्न जानकारी/विवरण मागिएको थियो । यी सत्रका क्रममा उनीहरूको हक स्वामित्वमा पर्ने कानुनी तथा नीतिगत प्रभाव, अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्तिको कार्यविधि, गुनासो समाधान कार्यविधि र पुनर्स्थापना अनुदानका सम्भावनाका विषय पनि चर्चा गरिएको छ ।

२२९. रामचन्द्र टोल, धामसार, माभीटार, पानीट्याङ्की, डाडाँखर्क र प्रसारण लाइनको अलाइनमेन्टका कारण स्थानान्तरण हुने अपेक्षा गरिएका अन्य स्थानमा ९ वटा लक्षित समूह छलफल आयोजना गरिएको एआरएपी २००६ ले उल्लेख गरेको छ । यी छलफलको विवरण एआरएपीको अनुसूची ४ मा

रहेको बताइए पनि प्यानलले उक्त अनुसूची फेला पारेन । परियोजना निर्माण तथा सञ्चालनका क्रममा खिम्ती-ढल्केबर वातावरणीय व्यवस्थापन एकाइ (केडीटीएल-इएमयु) ले थप परामर्श गरी उपयुक्त ढंगबाट त्यसको अभिलेख राख्ने योजना बनाएको पनि एआरएपीले जनाएको छ । परियोजनाको सञ्चालन चरणमा प्रभावित क्षेत्रस्थित गैरसरकारी संस्था तथा गाविसका पदाधिकारीको सहभागिताका सम्भावनाको खोजी गरिनुपर्ने सुझाव एआरएपीले दिएको छ ।

२३०. आदिवासी मानिस । भीसीडीपी २००६ ले शिक्षक लगायत स्थानीय मानिस, गैरसरकारी संस्था र जोखिमपूर्ण समुदायका सदस्यसँगको छलफल तथा अन्तर्वार्ताका क्रममा प्राथमिक तथा माध्यामिक स्रोतबाट संकलन गरिएका गुणात्मक तथा परिमाणात्मक तथ्यांकबाट यसको तयारी गरिएको जनाएको छ । यसको अनुसूची ३ मा आठवटा लक्षित समूह छलफल भएको र तीमध्ये चारवटा सिन्धुली जिल्लामा सम्पन्न गरिएको उल्लेख छ । सिन्धुलीमा भएकामध्ये पनि दुईवटा कमलामाई नगरपालिकामा आयोजना गरिएको थियो । भीसीडीपीले यी समूह छलफलका क्रममा उपलब्ध गराइएका सामग्री वा यसको भाषा र छलफलको अभिलेख राखिएको बारेमा कुनै विवरण खुलाएको छैन । भीसीडीपीको “सामुदायिक सहभागिताको रणनीति” शीर्षक अन्तर्गतको खण्डमा भीसीडीपीको कार्यान्वयन तथा भीसीडीपी कार्यान्वयनका सिलसिलामा उत्पन्न हुनसक्ने विवाद सुल्झाउन जोखिमपूर्ण समुदायका परिवार, गाविस र गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि समेत रहने गरी एक समिति गठन गरिने उल्लेख छ ।

२३१. यसअघि नै चर्चा गरिए जस्तै भीसीडीपी (र एआरएपी) का प्रति सन् २००६ अप्रिलमा तीनवटा परियोजना कार्यालयमा अंग्रेजी भाषामा सार्वजनिक गरिएको भए पनि त्यसलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी सार्वजनिक नगरिएको व्यवस्थापनको प्रतिक्रियामा जनाइएको छ ।

२३२. निरीक्षणका लागि निवेदन पेश भएपछि आयोजित परामर्शका सम्बन्धमा भीसीडीपी २०१४ ले यसको अद्यावधिक प्रक्रियाका क्रममा आदिवासी मानिस तथा जोखिमपूर्ण समूहसँग छुट्टै परामर्श भएको उल्लेख गरेको छ । अद्यावधिक गरिएको भीसीडीपीको तयारीका लागि सामुदायिक परामर्श तथा सूचना सम्प्रेषण गर्न मुख्य साधनका रूपमा आदिवासी मानिस र जोखिमपूर्ण समूहसँगको पार्टिसिपेटरी ज्यापिड अप्राइजल (सहभागितामूलक द्रुत मूल्यांकन) प्रयोग गरिएको थियो । यसैगरी, मुख्य सूचक अन्तर्वार्ता, परियोजनाबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित आदिवासी तथा जोखिमपूर्ण परिवारको घरधुरी सर्वेक्षण, र मुख्य सरोकारवालासँग अनौपचारिक बैठक तथा परामर्श सञ्चालन गरिएको थियो । दलित समूहसँग २८ र आदिवासी समूहसँग २३ गरी कूल ५१ वटा पार्टिसिपेटरी ज्यापिड अप्राइजल आयोजना गरियो । प्रत्येक गाविसमा तीनवटा पार्टिसिपेटरी ज्यापिड अप्राइजल (पीआरए) सञ्चालन गरिएको थियो । यसमा आदिवासी तथा जोखिमपूर्ण समूहका ४६ प्रतिशत महिला प्रतिनिधिसहित ७७५ जना सहभागी भए । सहभागीको औसत संख्या १५ जना थियो । स्थानीय नेता, सामाजिक कार्यकर्ता र शिक्षकको सहयोगमा उनीहरूको छनोट गरिएको थियो ।

२३३. परिवारसँगको परामर्शका अतिरिक्त सन् २०१४ मार्च ९ मा कमलामाई नगरपालिकामा खिम्ती-ढल्केबर २२० केभी प्रसारण लाइन पीडित संघर्ष समितिसँग एक र सरकारी अधिकारी तथा जिल्ला स्तरीय प्रमुख दलका नेतासँग एक गरी दुईवटा अनौपचारिक छलफल गरियो ।

२३४. भीसीडीपी २०१४ ले सम्पन्न भएका परामर्शका बारेमा पनि व्याख्या गरेको छ । साथै, यसमा उल्लेख स्थानीय मानिसद्वारा उठाइएका सवाल र चिन्तालाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ: (क) क्षतिपूर्ति, (ख) जिविकोपार्जन, (ग) प्रसारण लाइनको अलाइनमेन्ट, (घ) सामुदायिक सहयोग र (ङ) परियोजना सम्बन्धी जानकारी र सामुदायिक सहभागिता । यसले यी चिन्तालाई तालिका ७ मा थप उल्लेख गरी यी सवाल तथा चिन्तालाई “विभिन्न संयन्त्र तथा सहयोग प्रणाली मार्फत सम्बोधन गरिने” बताए पनि सो संयन्त्र तथा सहयोग प्रणाली के हुनेछ भनी व्याख्या गरेको छैन ।

ख४. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान

२३५. वातावरणीय मूल्यांकन । ओपी ४.०१ बमोजिम ‘क’ बर्गका सबै परियोजनाका अवलम्बनकर्ता (बरोअर) ले परियोजनाका वातावरणीय पक्षका बारेमा परियोजना प्रभावित समूह तथा स्थानीय गैरसरकारी संस्थासँग परामर्श गरी उनीहरूका विचारलाई ध्यान दिनुपर्दछ । अवलम्बनकर्ता (बरोअर) ले यी समूहसँग (वातावरणीय जाँच भएपछि र इएको कार्यसूचीलाई अन्तिम रूप दिनुअघि एक पटक तथा इएको मस्यौदा तयार भएपछि एक पटक) कम्तीमा दुई पटक परामर्श गर्नुपर्ने पनि नीतिमा उल्लेख छ ।

२३६. यी समूहलाई प्रभावित गर्न सक्ने इएसँग सम्बन्धित सवाललाई सम्बोधन गर्न ओपी ४.०१ बमोजिम अवलम्बनकर्ताले परियोजना कार्यान्वयन अवधिभर आवश्यकता अनुसार परामर्श गर्नु आवश्यक हुन्छ । यी प्रयोजनका लागि अवलम्बनकर्ताले इएको मस्यौदा प्रतिवेदन जस्ता सम्बद्ध सामग्री “परामर्श गरिने समूहले बुझ्ने तथा पहुँच प्राप्त गर्नसक्ने स्वरूप र भाषामा” परामर्शअघि समयमै उपलब्ध गराउनु पर्दछ । यसबाहेक ओपी ४.०१ ले अवलम्बनकर्ताले प्रभावित समूह तथा स्थानीय गैरसरकारी संस्थासँग “जतिसक्दो चाँडो” परामर्श गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।

२३७. अस्वेच्छिक पुनर्वास । ओपी ४.१२ ले विकास परियोजनाबाट हुने विस्थापनका कारण पर्ने जोखिम न्यूनीकरणका उपाय अवलम्बन गरिएन भने यसले प्रभावित मानिसमाथि प्रतिकूल प्रभाव पर्ने र गरिबीको अवस्था सिर्जना गर्न सक्ने कुरा स्वीकार गरेको छ । विस्थापित हुने मानिससँग परामर्श गरी अस्वेच्छिक पुनर्वास रोक्नुपर्ने वा विस्थापित मानिसको जीवनस्तर सुधार वा पुनःस्थापना गर्ने दिगो विकास कार्यक्रमका रूपमा अघि बढाउनुपर्ने यसमा उल्लेख छ ।

२३८. यसको सुनिश्चितताका लागि विस्थापित व्यक्तिको अभिन्न सहभागिता र पुनर्वास इन्स्ट्रुमेन्ट्सको सार्वजनिकीकरण दुवै आवश्यक पर्ने बैंकले उल्लेख गरेको छ । ओपी ४.१२ अनुसार विस्थापित व्यक्तिसँग अर्थपूर्ण परामर्श गरिनुपर्दछ र पुनर्वास कार्यक्रमको योजना तथा कार्यान्वयनमा उनीहरूलाई सहभागी हुने अवसर दिनुपर्दछ । अवलम्बनकर्ताले विस्थापित हुनसक्ने सम्भावना रहेका व्यक्तिलाई त्यसको पूर्वावस्थामै परियोजनाको पुनर्वासका पक्षका बारेमा आवश्यक जानकारी प्रदान गरी परियोजना

डिजाइनमा उनीहरूका विचारलाई ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको नीतिमा उल्लेख छ । यसबाहेक “मूल्यांकनको एक शर्तका रूपमा” अवलम्बनकर्ताले विस्थापित व्यक्ति र स्थानीय गैरसरकारी संस्थालाई उनीहरूको पहुँच पुग्ने स्थानमा उनीहरूले बुझ्ने भाषा, स्वरूप र तरिकाबाट पुनर्वास इन्स्ट्रुमेन्टका मस्यौदा उपलब्ध गराउनुपर्दछ । पुनर्वास इन्स्ट्रुमेन्टको अन्तिम प्रतिवेदन बैंकको इन्फोसप मार्फत सबैका लागि उपलब्ध गराइनेछ, र बैंक तथा अवलम्बनकर्ता दुवैले “सोही तरिकाबाट” सार्वजनिक गर्नेछन् । बैंक प्रोसिजर (बीपी) ४.१२ ले यी आवश्यकतामाथि जोड दिएको छ ।

२३९. आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओडी ४.२० । ओडी ४.२० ले आदिवासी मानिसका सवाललाई सम्बोधन गर्ने रणनीति उनीहरूकै सुसूचित सहभागितामा आधारित हुनुपर्ने बताएको छ । त्यसैले “प्रत्यक्ष परामर्शबाट स्थानीय प्राथमिकताको पहिचान, परियोजना पद्धतिमा आदिवासी ज्ञान समावेश र अनुभवी विशेषज्ञको शीघ्र रूपमा उपयुक्त प्रयोग गर्नु आदिवासी मानिस र उनीहरूका प्राकृतिक तथा आर्थिक स्रोतको अधिकारमाथि प्रभाव पार्ने कुनै पनि योजनाका मुख्य क्रियाकलाप हुन् ।” साथै, आइपीडीपीले परियोजना चक्रको अवधिभर नै निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी मानिसको सहभागिता सुनिश्चित गर्न आवश्यकता अनुसार एक संयन्त्र बनाई स्थानीय सहभागिताको रणनीति समावेश गर्नुपर्दछ ।

(चित्र नं. ९: सिन्धुली जिल्लास्थित परियोजना स्थलतर्फ जाँदै प्यानल टोली)

२४०. आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी ४.१० / ओपी ४.१० अनुसार बैंकको परियोजना लगानीको एक शर्तका रूपमा समुदायको वृहत् सहयोग समर्थन जुटाउन स्वतन्त्र, अग्रिम तथा सुसूचित परामर्श गरिनुपर्दछ । प्रभावित आदिवासी जनजाती समुदायसँगको स्वतन्त्र, अग्रिम तथा सुसूचित परामर्श भन्नाले “परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयन सम्बन्धमा अर्थपूर्ण तथा विश्वासिलो परामर्श र सुसूचित सहभागितापछि गरिने सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र सामूहिक निर्णय प्रक्रिया बुझिन्छ । यसमा व्यक्ति वा समुदायको भिटो पावर (निषेधाधिकार) हुँदैन ।”

२४१. यी परामर्शका आधारमा अवलम्बनकर्ताले प्रत्येक परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनका चरणमा परामर्शका अवसर प्रदान गर्ने गरी उपयुक्त लैंगिक तथा अन्तर-पुस्ता समावेशी फ्रेमवर्क (संरचना) स्थापित गर्नु आवश्यक हुन्छ । प्रयोगमा ल्याइएका परामर्श विधि प्रभावित आदिवासी मानिसको सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्य मान्यतासँग उपयुक्त हुनुपर्ने नीतिमा उल्लेख छ । मूल्यांकनमा आधाररेखा जानकारी/सूचनालाई ध्यानमा राखी परियोजनाको प्रत्येक चरणमा आदिवासी मानिससँगको सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त परामर्श प्रक्रिया व्याख्या र मुख्य सरोकारवालाको पहिचान समावेश गर्नुपर्ने सामाजिक मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी ४.१० को अनुसूची ‘क’ ले जनाएको छ ।

२४२. बीपी ४.१० बमोजिम “आदिवासी मानिसबीचको निर्णय प्रक्रिया इटरेटिभ (पुनरावृत्तीय वा दोहोरिने खालको) हुन सक्ने भएकोले आदिवासी मानिसको कुरा राम्ररी बुझ्न र उनीहरूका चासो तथा सुझावलाई परियोजना डिजाइनमा समावेश गर्न परियोजनाको डिजाइन र निर्माण अवधिको बीचमा पर्याप्त समय आवश्यक पर्न सक्ने भएकोले” परामर्श प्रक्रिया चाँडो सुरु गर्नुपर्दछ ।

ख५. प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम)

२४३. पीडीपीको सेफगार्ड दस्तावेजको सार्वजनिकीकरणमा कमी कमजोरी पाइएको बैंक व्यवस्थापनले स्वीकार गरेको छ । प्यानलले सम्बद्ध सेफगार्ड दस्तावेजको अंग्रेजी संस्करण स्थानीय स्तरमा केडीटीएल कार्यालयमा सन् २००५ र २००६ मा सार्वजनिक गरिएको र यी दस्तावेजलाई केही छुटेका दस्तावेजसहित पछि सन् २०१३ मार्चमा एनइएको वेबसाइटमा प्रकाशित गरिएको जनाएको छ । यसबाहेक अद्यावधिक गरिएको भीसीडीपी र एआरएपीलाई एनइएले आवश्यक काम कारवाहीपछि नेपालीमा उपलब्ध गराएको पनि प्यानलले उल्लेख गरेको छ । परियोजनाको प्रलेखन सार्वजनिकीकरण गर्नुपर्ने सेफगार्ड प्रावधान पूर्ण रूपमा पालना नभएको र त्यसलाई सुधार गर्ने प्रयास भइरहेको भन्ने व्यवस्थापनको स्वीकारोक्तीलाई प्यानलले उल्लेख गरेको छ ।

२४४. इआइए सम्बन्धी परामर्शका बारेमा प्यानलले उक्त परामर्श कार्य माओवादी विद्रोह उत्कर्षमा पुगेका बेला आयोजना गरिएकाले परियोजना प्रभावित मानिससम्म पुग्न र उनीहरूलाई उपयुक्त ढंगबाट सहभागी गराउन अप्ठ्यारो परेको र परियोजना दस्तावेजले परामर्श तथा सुनुवाइ कार्यक्रम बहुसरोकारवालाहरूसँग विभिन्न स्थानमा आयोजना गरिएको जनाएको छ । प्यानलका अनुसार इआइएको मस्यौदा दस्तावेजमाथि छलफल गर्न र प्राप्त सल्लाह तथा सुझावका आधारमा यसलाई परिमार्जन गर्न परियोजना क्षेत्र (मन्थली र ढल्केबर) मा दुईवटा सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रम सञ्चालन

गरिएको थियो । इच्छुक पक्षलाई छलफल तथा परामर्शमा सहभागी गराउन सार्वजनिक स्थानहरूमा सूचनाटाँस र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सूचनाका विवरण दिइएको भए तापनि चयन गरिएको स्थान र प्रसारण लाइनको रुटबीचको सम्बन्ध बारे केही बताइएको छैन ।

२४५. साथै, प्रसारण लाइनले पाँचवटा जिल्लालाई छुने भएपनि सार्वजनिक सुनुवाइ दुईवटा जिल्लामा मात्र गरिएको थियो । यात्रा दूरीका कारण यसले सिन्धुलीसहित बाँकी तीनवटा जिल्लाका मानिसलाई सहभागिताका लागि अप्ठ्यारोमा पारेको प्यानलको राय छ । प्रत्येक जिल्लामा परामर्श गरिएको भए यसले परियोजनाबाट प्रभावित हुनसक्ने मानिसको वृहत् सहभागितालाई सहजीकरण गर्ने र विद्रोहको परिस्थिति मा परामर्शको आयोजना स्थलसम्म उनीहरूको पहुँच पुग्ने थियो ।

२४६. इएका अनुसूचीमा सम्पर्क गरिएका व्यक्तिहरू (सिन्धुलीका ३९ जनाको सूची उल्लेख भए पनि तीमध्ये केही निजी क्षेत्रका र परियोजना प्रभावित व्यक्ति बाहेकका थिए), सञ्चालन गरिएका लक्षित समूह छलफल (सिन्धुलीमा ७), सम्पर्क गरिएका गैरसरकारी संस्था (सिन्धुलीका तीनवटा सामाजिक समूह), र सञ्चालन गरिएका दुईवटा सार्वजनिक सुनुवाइ (सिन्धुलीमा कुनै पनि छैन) का बारेमा उल्लेख गरिएको छ । अनुसूचीमा सहभागी, गाविसका सुभाब र प्रयोग गरिएका प्रश्नावलीको विवरण पनि समावेश छन् ।

२४७. इए प्रतिवेदनको कार्यसूचीका सम्बन्धमा प्रभावित मानिससँग परामर्श गरिएको कुनै अभिलेख नरहेको प्यानलले जनाएको छ । दुईवटा सार्वजनिक सुनुवाइअघि नेपाली भाषामा सूचना पुस्तिका तयार पारिएको बताइए पनि ती सार्वजनिक सुनुवाइमा सार्वजनिक गरिएको इएको मस्यौदा प्रतिवेदन नेपाली भाषामा वा अन्य सम्बन्धित भाषामा उपलब्ध गराइएको थियो वा थिएन भन्ने बारेमा केही पनि बताइएको छैन । यसबाट ओपी ४.१० ले निर्धारण गरेका आवश्यक (रीत) पूरा नभएको स्पष्ट हुन्छ । ओपी ४.१० बमोजिम “परामर्श गरिने समूहलाई उनीहरूले बुझ्ने वा पहुँच प्राप्त गर्ने स्वरूप र भाषामा” सम्बद्ध सूचना जस्तै इआइएको मस्यौदा प्रतिवेदन परामर्श हुनुअघि समयमै उपलब्ध गराउनुपर्दछ । अवलम्बनकर्तालाई परियोजना सम्बन्धी जानकारी तथा सूचना समयमै सार्वजनिक गर्न लगाई परियोजना प्रभावित मानिस तथा स्थानीय गैरसरकारी संस्थालाई परियोजनाका जोखिम, चिन्ता र फाइदाका बारेमा आफ्ना विचार अभिव्यक्त गर्ने अवसर प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ । इएले ७ वटा लक्षित समूह छलफल आयोजना गरेको अभिलेख रहेकोले बन उपभोक्ता समूह, परियोजना प्रभावित परिवार र स्थानीय मानिससँग परामर्श गर्न आवश्यक कदम चालिएको देखिने प्यानलले जनाएको छ ।

२४८. ओपी ४.१० बमोजिम अवलम्बनकर्ताले परियोजनाको कार्यान्वयन अवधिभर प्रभावित व्यक्ति तथा स्थानीय समूहसँग उनीहरूलाई प्रभावित पार्ने इए सम्बन्धी सवालबारे परामर्श गर्नुपर्ने प्यानलले उल्लेख गरेको छ । तर, केडीटीएलले ढिलासुस्तीको सामना गरिरहेको तथा कमलामाई नगरपालिका क्षेत्र र यस आसपासका गाविसमा स्थानीय विरोध बढिरहेका बेला परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा परामर्शका लागि सीमित सूचना उपलब्ध भएको थियो । विषम सुरक्षा अवस्थाका कारण बैंक कर्मचारीको पर्याप्त आवतजावतमा बाधा व्यवधान आएकोले स्थानीय समूहसँग परामर्श गर्न उनीहरू

एनइएमाथि निर्भर रहनु पथ्यो । सन् २०११ यता सिन्धुलीमा प्रसारण लाइन निर्माणमा ढिलाइ गर्ने गरी विरोध कार्यक्रम भएपछि र विशेषतः निवेदन पेश भएपछि कमलामाई नगरपालिका र आसपासका गाविसमा एनइए र बैक दुवैका कर्मचारीको सहभागितामा प्रभावित पक्षसँगको परामर्श कार्य तीव्र भएको छ ।

२४९. परामर्श तथा अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी सूचना सार्वजनिकीकरणका सम्बन्धमा केडीटीएलका लागि जग्गा अधिग्रहण र क्षतिपूर्तिको स्वीकार्य समाधानमा पुग्न शृंखलाबद्ध अफ्यारा आएको प्यानलको भ्रमणले खुलासा गरेको छ । प्रसारण लाइन परियोजनाको आरम्भदेखि नै जग्गा अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्तिका विषयमा प्रभावित परिवार र सरकारबीच आपसी समन्वयनको अभाव रहेको र विश्वासको वातावरण तय गर्न नसकिएको प्यानलले जनाएको छ । परियोजना अधिकारीले प्रभावित परिवारलाई सही सूचना सम्प्रेषण गर्न नसक्दा परियोजनाको प्रारम्भिक चरण (सन् २००३) देखि नै अविश्वास र आशंका पैदा भएको पाइयो । प्रारम्भिक सर्वेक्षणदेखि टेन्डर प्रक्रियासम्मका प्रसारण लाइन योजनाका थुप्रै चरणमा अलाइनमेन्ट तथा भौतिक इन्जिनियरिङ चुनौतीका विशिष्ट प्राविधिक सवालमा केन्द्रित रही गैरस्थानीय ठेकेदारलाई सर्वे कर्मचारीका रूपमा सहभागिता गराइयो । प्यानल टोलीसँगको भेटमा गाउँलेले सर्वेक्षण गर्नुको कारण बारे आफूलाई कहिले मोबाइल फोन टावर निर्माणका लागि र कहिले रेडियो टान्समिटर निर्माणका लागि भनेर गलत सूचना दिएको आरोप लगाए ।

२५०. सन् २००६ मा एआरएपी तयार भएपछि सन् २०१३ मा कडस्ट्रल (भू-स्वामित्व सम्बन्धी) सर्वे सम्पन्न भएको सात वर्षको अवधिसम्म राइट अफ वेको विवादित खण्डमा प्रभावित सम्पत्ति (जग्गा जमीन, घर तथा भवन, सामुदायिक संरचना तथा संशाधन) को वास्तविक पहिचान तथा सीमांकन स्पष्ट नभएको प्यानलले जनाएको छ । यसको अर्थ सम्बन्धित धनीलाई प्रभावित सम्पत्तिको वास्तविक पहिचान तथा सीमांकन थाहा भएन । यस अवधिमा प्रभावित घरधुरी र परियोजना कर्मचारीबीचको सम्बन्ध विग्रियो र विभिन्न विवादको मूल कारणलाई सम्बोधन गर्न सिर्जनात्मक संवाद गर्ने पर्याप्त अवसर मिलेन र समुदायमा गलत सूचना प्रवाह भयो । यसबाहेक परियोजना व्यवस्थापन र प्रभावित घरधुरीबीच इमान्दारीपूर्वक पुलको काम गरी दुवै पक्षलाई एकअर्को नजिक ल्याउने सम्पर्क कर्मचारीको अभावका कारण त्यस्ता परामर्शमा बाधा अड्चन थपिए । विशेषतः विद्रोहपछिको राजनीतिक वातावरणमा स्थानीय जनप्रतिनिधि नभएकोलेसमस्या भन्ने बल्भियो ।

२५१. सन् २००९ सम्म यस परियोजनाको हकमा लागू हुने आदिवासी मानिस सम्बन्धी नीति ओडी ४.२० बमोजिम आदिवासी मानिसका प्रथामिकता पहिचान गरी र उनीहरूका ज्ञानलाई परियोजनाका पद्धतिमा समावेश गरी उनीहरूको सुसूचित सहभागिता आवश्यक पर्ने प्यानलले उल्लेख गरेको छ । यसो गर्नका लागि अनुभवी विशेषज्ञको उपयुक्त तथा शीघ्र उपयोग गर्नुपर्ने नीतिमा उल्लेख छ । इएसएसडीद्वारा गठित एकजना अर्थशास्त्री र एकजना समाजशास्त्री समेत रहेको टोलीले नेपाली भाषालाई सञ्चारको माध्यम बनाई भीसीडीपी २००६ तयार पारेको प्यानलले बताएको छ । इएसएसडी/एनइएले तयार पारेको यो नै पहिलो भीसीडीपी भएको भीसीडीमा उल्लेख छ ।

२५२. सो नीति बमोजिम आइपीडीपीले (ओडी ४.२० मा भीसीडीपीको सन्दर्भ उल्लेख छैन) परियोजना चक्रभर नै निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी मानिसको सहभागिताका लागि आवश्यकता अनुसार संयन्त्रमा स्थानीय सहभागिताको रणनीति समावेश गर्नुपर्दछ, र त्यस्तो रणनीति भीसीडीपीमा उपलब्ध छैन । यसबाहेक आदिवासी मानिस तथा अन्य जोखिमपूर्ण समूहलाई परियोजनाका बारेमा व्याख्या गर्न र उनीहरूबाट सल्लाह तथा सुझाव लिन कुन सामग्री तयार गरिएको थियो भन्ने बारे स्पष्ट छैन । अधिकांश आदिवासी मानिस तथा जोखिमपूर्ण समूहको साक्षरता स्तर न्यून छ, र उनीहरूको मातृभाषा नेपाली होइन । त्यस्तो सल्लाह सुझाव कहाँ र कसरी संकलन गरिएको भन्ने बारेमा पनि केही उल्लेख छैन । यसअघि चर्चा गरिए जस्तै तीनवटा परियोजना कार्यालयमा सन् २००६ मा भीसीडीपीको अंग्रेजी संस्करण सार्वजनिक गरिएको व्यवस्थापनले स्वीकार गरेको छ ।

२५३. यसअघि उल्लेख गरिए जस्तै सन् २००९ मा भएको पुनर्संरचनापछि यस परियोजनामा आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी ४.१० लागू भयो । ओपी ४.१० बमोजिम बैंकले परियोजनामा गर्ने लगानीको एक शर्तका रूपमा वृहत् सामुदायिक सहयोग प्राप्त गर्न प्रभावित मानिस वा समूहसँग स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित परामर्श गरिनुपर्दछ । परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अर्थपूर्ण र विश्वासिलो तथा सुसूचित सहभागिता सुनिश्चित गर्न सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र समुच्च निर्णय प्रक्रियाका लागि स्वतन्त्र, अग्रिम र सुसूचित परामर्श गरिनुपर्ने नीतिमा उल्लेख छ ।

२५४. भीसीडीपी २०१४ को लागि बैंकले आदिवासी समूहसँग विशिष्ट परामर्शको सुनिश्चित गरेको प्यानलले जनाएको छ । तर, केही आदिवासी समूहसहित सिन्धुलीस्थित संघर्ष समितिका सदस्यले आफूहरूसँग समयमै र हार्दिकतापूर्वक सही सूचना दिएर परामर्श नगरिएको अनुसन्धान भ्रमणका क्रममा प्यानललाई बताए । यसबाहेक यस क्षेत्रका आदिवासी मानिसले नेपाली भाषा बुझ्ने तर पर्याप्त रूपमा कुराकानी गर्न नसक्ने र स्पष्टताका लागि उनीहरूले आफ्नै मातृभाषा प्रयोग गर्नुपर्ने प्यानलको भ्रमणका क्रममा पुष्टि भयो । यस्तो विशेष अवस्थालाई परियोजना दस्तावेजमा स्वीकार नगरिएको र यसलाई परियोजना कार्यान्वयनमा विशेषतः सार्वजनिकीकरण, परामर्श तथा सहभागिताका लागि रूपान्तरण (सुधार) गरिएन ।

२५५. वातावरणीय मूल्यांकन, अस्वेच्छक पुनर्वास तथा आदिवासी मानिस सम्बन्धी बैंक नीतिमा उल्लेख गरिएका परामर्शका आवश्यकता फरक-फरक हुने (यसअघि भनिए जस्तै) भए तापनि परियोजना तयारी तथा कार्यान्वयनका क्रममा परियोजना प्रभावित व्यक्तिसँग शीघ्र, अर्थपूर्ण र निरन्तर परामर्श गरिनुपर्ने प्रमुख आवश्यकता समान छन् । परियोजनाको डिजाइन सुधार गर्नु, प्रतिकूल प्रभाव न्यूनीकरण गर्नु र परियोजनाका लाभ अभिवृद्धि गर्नु यी आवश्यकताका उद्देश्य हुन् । केडीटीएलको हकमा परियोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको दौरान दिगो सञ्चार तथा परामर्श नभएका कारण प्रसारण लाइनका बारेमा (यसअघि भनिए जस्तै विशेषतः मानव स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रभाव) गलत सूचना फैलिएको र यसले राइट अफ वेको विपक्षमा फाइदा पुऱ्याएको प्यानलले जनाएको छ । यसै सन्दर्भमा परियोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको समयमा सिन्धुलीमा व्याप्त विषम सुरक्षा अवस्था र यसले निर्धक्कसँग परियोजना क्षेत्रको भ्रमण गर्न व्यवस्थापनमाथि पुऱ्याएको बाधा अड्चनलाई इंगित गर्दै प्यानलले व्यवस्थापनले वातावरणी मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.०१, आदिवासी मानिस सम्बन्धी

ओपी/बीपी ४.१० र अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप पर्याप्त, समसामयिक र अर्थपूर्ण परामर्श सुनिश्चित गर्न नसकेको पाएको छ ।

ग. परियोजना सुपरीवेक्षण

ग१. सन्दर्भ र चुनौती

२५६. बैंक व्यवस्थापनबाट भएको परियोजना सुपरीवेक्षणका बारेमा निवेदकले आफ्नो निवेदनमा कुनै विशिष्ट दावी नगरे पनि उनीहरूले सेफगार्ड दस्तावेजको तयारी, र जोखिम न्यूनीकरण तथा क्षतिपूर्तिका उपायको सन्दर्भमा भएको सुपरीवेक्षण सम्बन्धी चिन्ता र चासो उठाएका छन् । यसअघिका परिच्छेदहरूमा चर्चा गरिए जस्तै निवेदकले विकल्पको विश्लेषण, २२० केभी प्रसारण लाइनमुनि र यसको छेउछाउ बसोबास गरिरहेका मानिसको स्वास्थ्यमा इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डबाट पर्न सक्ने प्रभाव, पुनर्वास तथा जिविकोपार्जन पुनःस्थापना योजनाको कार्यान्वयन, क्षतिपूर्ति भुक्तानी, आदिवासी समुदायको जिविकोपार्जनमाथि पर्नसक्ने प्रभाव, परियोजना तयारी तथा कार्यान्वयनका क्रममा परामर्श र मुख्य दस्तावेजको सार्वजनिकीकरण तथा अनुवादका बारेमा विशेष चिन्ता जाहेर गरेका छन् । निवेदन पेश गर्नुपूर्व कम्तीमा दुई पटकसम्म आफ्ना चिन्ता र चासोका विषयलाई व्यवस्थापनको ध्यानाकर्षण गराएको र आफूहरूले व्यवस्थापनबाट यी चासो र चिन्तालाई सम्बोधन गर्न प्रयास गरिने प्रत्याभूति पाएको निवेदकले बताएका छन् । “आफ्ना चिन्ता र चासोका विषयलाई विश्व बैंकसमक्ष उठाउने अनेक प्रयासका बावजूद परियोजना योजनामा कुनै हेरफेर गरिएन र अनुरोध गरिएका सूचना सार्वजनिक पनि गरिएन” भन्ने उनीहरूको निष्कर्ष छ ।

२५७. नेपाली इतिहासको अत्यन्त विषम परिस्थिति मा पीडीपी कार्यान्वयन गरिएकोले “ठूलो चुनौतीका बीच एनइएलाई पीडीपी कार्यान्वयन गर्न र बैंकलाई परियोजनाको सुपरीवेक्षण लगायत परियोजना कार्यान्वयनका विभिन्न चरणमा सहज रूपमा परियोजनाको स्थलगत भ्रमण गर्नबाट बाधा व्यवधान खडा भएको” व्यवस्थापनले जनाएको छ । निवेदनमा उठाइएका विषयमा लागू हुने नीति तथा कार्यविधि आफूले पालना गरेको र सार्वजनिकीकरण र परामर्शमा भएका “कमजोरी” सम्बोधन गर्ने काम भइरहेको व्यवस्थापनको विश्वास छ । परियोजना कार्यान्वयनमा भएका कमजोरीका कारण हानी नोक्सानी भएको भनी निवेदनमा लगाइएको आरोपसँग व्यवस्थापन सहमत छैन । बैंकले आफ्ना नीति तथा कार्यविधि कार्यान्वयन गर्न नसकेकै कारण निवेदकहरूका हकहित र अधिकारमा प्रतिकूल प्रभाव नपरेको र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा भविष्यमा पनि नपर्ने विश्वास व्यवस्थापनले लिएको छ ।

२५८. वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव न्यूनीकरणका उपाय बैंक नीति र अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास बमोजिम गरिएको छ भन्ने सुनिश्चित गर्न आफूले परियोजनाको सुपरीवेक्षण कार्यलाई निरन्तरता दिने व्यवस्थापनले जनाएको छ । आफ्नो कार्ययोजनामा (व्यवस्थापनको प्रतिक्रियाको अनुसूची १.६) उल्लेख गरिएका उपायले परियोजनामा सुधार ल्याउने, प्रसारण लाइन सम्बन्धी बाँकी रहेका सवाल सम्बोधन गर्ने र सामाजिक तथा वातावरणीय सेफगार्डस् सुपरीवेक्षण र सामुदायिक पहुँचमा एनइएको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने व्यवस्थापनले विश्वास गरेको छ ।

२५९. इआइए/एसआइए (२००५), भीसीडीपी (२००६) र एआरएपी (२००६) जस्ता मुख्य सेफगार्ड दस्तावेज तयार गर्ने, प्रसारण लाइनको निर्माण कार्य सुरु गर्ने (२००८) तथा बृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर (नोभेम्बर २००६) गर्ने र गृहयुद्ध अन्त्य भएको औपचारिक घोषणा गर्ने समयमा सिन्धुली जिल्लामा सुरक्षा अवस्था नाजुक रहेको प्यानलले स्वीकार गरेको छ । दश वर्षे विद्रोह भएको औपचारिक घोषणाका बाबजूद काठमाडौंलगायत देशका अन्य भागहरूमा हिंसाका छिटफुट घटना जारी रहँदा असुरक्षाको त्रास हट्न नसकेको प्यानलले जनाएको छ । विद्रोहको समयमा र छिटफुट हिंसाका बीच विद्रोहपछिको अवस्थामा पनि बैंक कर्मचारी परियोजना क्षेत्रको भ्रमणमा जान असमर्थ भएकोमा प्यानल सचेत छ । सिन्धुली लगायत अन्य उप-परियोजना क्षेत्रमा सजिलै यात्रा गर्न सक्ने एकजना व्यक्तिलाई व्यवस्थापनले उप-परियोजना कार्यान्वयनमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउन स्थानीय सामाजिक विकास परामर्शदाताका रूपमा करारमा लिएको पनि प्यानललाई जानकारी गराइयो ।

गर. परियोजना चक्रको अवधिमा सुपरीवेक्षण

२६०. परियोजना तयारी र विद्रोहका वर्षहरू (१९९५-२००६) । प्रोजेक्ट कन्सेप्ट नोट (परियोजनाको अवधारणा) जारी भएको वर्ष सन् १९९५ मा पीडीपीको तयारी आरम्भ भयो । त्यसको केही महिनापछि सन् १९९६ फेब्रुअरीमा माओवादी विद्रोह सुरु भयो । थुप्रै मुख्य दस्तावेज (यसअघि चर्चा गरिए जस्तै इआइए/एसआइए, एआरएपी र भीसीडीपी) तयार भएपछि पनि परियोजना तयारी निरन्तर अगाडि बढ्यो र विद्रोह उत्कर्षमा पुगेको बेला सन् २००३ मा पीडीपी स्वीकृत भयो । परियोजना कार्यान्वयन चरणमा प्रवेश गरेको केही वर्षमै राजनीतिक अनिश्चितता र कमजोर सुरक्षा वातावरणका कारण बैंकको परियोजना क्रियाकलापमा प्रतिकूल प्रभाव पर्छ भन्ने व्यवस्थापनलाई पहिले नै लागेको थियो । कर्मचारी, परामर्शदाता र ठेकेदारको सुरक्षा चिन्ताका अतिरिक्त बन्द (राजनीतिक प्रदर्शन) तथा हडतालका कारण विभिन्न जिल्लामा सामान तथा अत्यावश्यक निर्माण सामग्रीहरूको ढुवानीमा ढिलाइ र कर्मचारीको परिचालनमा बैंकले बाधा अड्चनको सामना गर्नुपर्थ्यो । राजनीतिक अस्थिरता, निर्णय कार्यान्वयनमा ढिलाइ र “एनइएको कमजोर कार्यान्वयन क्षमता” का कारण पीडीपीमा ढिलासुस्ती भएको व्यवस्थापनले आफ्ना मिसन तथा परिमार्जित दस्तावेजमा पटक-पटक उल्लेख गरेको छ । फलस्वरूप: “परियोजनाको प्रसारण तथा वितरण कम्पोनेन्ट कार्यान्वयनमा लामो ढिलाइ भएको” पनि व्यवस्थापनले जनाएको छ । माथि उल्लेखित कारणबाट व्यवस्थापनले सुरुदेखि नै पीडीपीको प्रगति सन्तोषजनक नभएको बताएको थियो ।

२६१. केडीटीएलका सेफगार्ड दस्तावेज (एआरएपी र भीसीडीपी) “सामान्यतः राम्ररी तयार पारिएको छ र यसका सामाजिक अध्ययनको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न विगतमा एनइएसँग विस्तृत प्राविधिक छलफल भएको प्रष्ट देखिने” पनि व्यवस्थापनले जनाएको छ । निर्देशकले नेतृत्व गरेको एनइएको वातावरणीय तथा सामाजिक अध्ययन विभाग (इएसएसडी) लाई सुदृढ तुल्याइएको र यसले “आइडीएमा पेश गरिने प्रतिवेदनको गुणस्तर अभिवृद्धि मात्रै नगरी वातावरणीय तथा सामाजिक सवालमा एनइएको क्षमता पनि विकास गर्ने” व्यवस्थापनले महसुस गरेको छ । माओवादीले सन् २००६ नोभेम्बरमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरे पनि काठामाडौंलगायत देशका अन्य भागमा छिटफुट हिंसाका घटना जारी रह्यो ।

२६२. विद्रोहपछिको अवधि (२००७-२०१२) । सन् २००७ मा परियोजनाको मध्यकालीन समीक्षा गरियो । अहिलेको समयमा वातावरणीय वा सामाजिक सेफगार्डका सवाल प्रमुख रूपमा देखा परेको नपाइए पनि अरु सुधार अघि बढाइएमा संस्थागत सुदृढीकरण र वातावरणीय तथा सामाजिक अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्य थप प्रभावकारी हुने यसमा उल्लेख छ । इएमपी सम्पन्न भएपछि सन् २००८ मा केडीटीएलको कार्यान्वयन सुरु भयो । तर, एनइएसको प्रसारण लाइन कम्पोनेन्टको कार्यान्वयनमा विभिन्न समस्या आए । व्यवस्थापनका अनुसार निम्न कारणबाट त्यस्तो समस्या आयो: “(क) कमजोर योजना (जस्तै: प्रसारण लाइनको लागि अपर्याप्त सर्वेक्षण), (ख) व्यवस्थापन तहमा रहेका वरिष्ठ अधिकारीहरूको कमजोर निर्णय क्षमताले खरिद तथा करार व्यवस्थापनमा ढिलाइ, (ग) पर्याप्त कर्मचारीको अभाव र फिल्डमा न्यून उपस्थिति । नेपालमा व्याप्त राजनीतिक अस्थिरता र राजनीतिक प्रक्रियाप्रतिको यस क्षेत्रको संवेदनशीलताले यी कमजोरीलाई अझ बढी नाजुक बनायो । यसैगरी,

परियोजना कार्यान्वयनको समग्र वातावरण विग्रिएको र सीमापार तथा काबेली प्रसारण लाइन परियोजनाको तयारी तीव्र भएका कारण एनइएमथि परियोजना व्यवस्थापनको भार थपिएको छ । यी परियोजनामा सहयोगका लागि नेपाल सरकारले विश्व बैंकसमक्ष अनुरोध गरेको छ । ” प्रसारण तथा वितरण लाइनको निर्माणपूर्व एनइए कम्पोनेन्टका सेफगार्ड नीति नियम बमोजिम सन्तोषजनक रूपमा तयार पारिएको व्यवस्थापनले अर्को प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ । सन् २०११ तिर व्यवस्थापनले “सेफगार्ड मूल्यांकन प्रतिवेदन तथा प्रगति विवरण समयमै तयार गर्न नसकेको र परियोजना प्रभावित परिवारलाई क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्न ढिलाइ” भएकोले समग्र सेफगार्ड अनुपालन (पालना) “केही असन्तोषजनक” भएको बतायो ।

२६३. एनइए कम्पोनेन्टका कार्यान्वयन समस्या सम्बन्धी अवस्थालाई सम्बोधन तथा कम्पोनेन्ट कार्यान्वयनका उपायमा सहमति कायम गर्न व्यवस्थापनले यी सवाललाई अर्थ मन्त्रालय, ऊर्जा मन्त्रालय र एनइएका वरिष्ठ व्यवस्थापन अधिकारीसमक्ष उठाउने प्रस्ताव गर्‍यो । यस्तो परिस्थितिसँग जुध्ने सम्भावित विकल्पमा खरिद कार्य सुरु नभएकोमा आर्थिक सहायता रद्द गर्ने, कार्ययोजना र विशेषतः यसका सेफगार्ड सम्बन्धी पक्षको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउन एक स्थानीय परामर्शदातालाई करारमा लिने वा त्यस सम्बन्धी समस्या समाधान गर्न कार्ययोजना तयार गर्ने रहेका छन् ।

२६४. “प्रसारण लाइनको सानो खण्डमा देखिएको क्षतिपूर्तिको सवालका कारण” कुनै बेला द्रुत गतिमा बढेको खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइनको निर्माण कार्यमा अवरोध आएको उक्त प्रसारण लाइन सम्बन्धी सन् २०११ डिसेम्बरमा प्रकाशित आफ्नो कार्यान्वयन स्थिति तथा नतिजा (आइएसआर) प्रतिवेदनमा व्यवस्थापनले जनाएको छ । यी समस्या समाधान गर्न आइएसआरले बाँकी रहेका क्षतिपूर्ति भुक्तान गर्न र सबै प्रसारण लाइन परियोजनामा आर एण्ड आर सहायता प्याकेजलाई तीव्र बनाउन आवश्यक रहेको सुझाव दियो । त्यसपछि केडीटीइलको कार्यान्वयन, र विशेषतः बाँकी रहेका आठवटा टावरको निर्माण तथा त्यसमा तार टाँग्ने कार्यमा देखिएका समस्याका बारेमा व्यवस्थापनलाई ज्ञान भयो र यसले यी समस्यालाई सम्बोधन गर्न जग्गा अधिग्रहण, राइट अफ वे क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापना तथा पुनर्वास भुक्तानी आवश्यक रहेको उल्लेख गर्‍यो । सन् २०१२ मा समुदायबाट गुनासा आएपछि सिन्धुली जिल्लास्थित राइट अफ वेको विवादित खण्डमा अलाइनको पुनः लेखाजोखा गर्न नेपाल सरकारले सन् २०१२ मार्चमा एक प्राविधिक समिति गठन गरेको प्यानललाई अवगत छ । समितिले आफ्ना निष्कर्षका आधारमा विद्यमान अलाइनमेन्टलाई कायम राखी निरन्तरता दिने सिफारिश गर्‍यो ।

२६५. सन् २०१२ अप्रिल ९ मा नेपाल सरकारले नयाँ क्षतिपूर्ति प्याकेज घोषणा गर्‍यो । सो प्याकेजमा निम्न सुविधा समावेश छन्: (क) स्थानीय समुदाय लाभान्वित गराउन राइट अफ वेको प्रभावित खण्डमा सडक निर्माण गर्ने, र (ख) कमलामाई नगरपालिका (सबै ६ वटा विवादित टावरलाई समेटेटी) मा लोडसेडिङ नगरी विद्युत् आपूर्ति नियमित गर्ने । उक्त प्याकेजमा राइट अफ वेको विवादित खण्डका प्रभावित मानिसलाई उनीहरूको जग्गा मूल्यको १०० प्रतिशतकै दरमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने अपेक्षा गरिएको थियो ।

२६६. २०१३ देखि हालसम्म । यसअघि चर्चा गरिए जस्तै प्रसारण लाइनको अलाइनमेन्ट पुनरावलोकनको माग, परियोजना दस्तावेजको पर्याप्त सार्वजनिकीकरण नगरिएको र सहायक सडक खण्डको सर्वेक्षणप्रति विरोध जनाइरहेका स्थानीय बासिन्दा र प्रहरीबीच भएको झडपको विषयलाई लिएर निवेदकहरू सन् २०१३ फेब्रुअरीमा बैंक व्यवस्थापन समक्ष आए । विवादित खण्डमा शीघ्र क्षतिपूर्तिको घोषणा गर्न व्यवस्थापनले एनइएसँग मिलेर काम कारबाही अघि बढायो र सो कार्य सन् २०१३ मार्च २४ मा गरियो । सन् २०१३ जुलाईमा निवेदन पेश भएपछि र कार्ययोजनाको तयारी भएपछि व्यवस्थापनको सुपरीवेक्षण सबल र समुदायले उठाएका सवालप्रति थप उदार र संवेदनशील बनेको छ ।

ग३. बैंक नीतिका सान्दर्भिक प्रावधान

२६७. परियोजनामा लागू हुने सुपरीवेक्षणका आवश्यकता हाल अभिलेखालयमा राखिएको परियोजना सुपरीवेक्षण सम्बन्धी ओपी/बीपी १३.०५ मा उल्लेख गरिएको छ । ओपी १३.०५ बमोजिम अवलम्बनकर्ताले अथक रुपमा परियोजना कार्यान्वयन गरिरहेको छ भन्ने कुरा व्यवस्थापनले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । साथै, व्यवस्थापनले परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा देखा परेका समस्याको शीघ्र पहिचान गरी त्यसको समाधानका लागि अवलम्बनकर्तालाई सुझाव दिने, परियोजनाको परिस्थिति परिवर्तन भइरहने हुँदा सम्भावित समस्या निराकरणका लागि परियोजना डिजाइनमा अपनाउनुपर्ने उपायको प्रस्ताव गर्ने, र अन्त्यमा परियोजनाको दिगोपनाका मुख्य जोखिम पहिचान गरी जोखिम व्यवस्थापनका उपयुक्त रणनीति तथा कार्य गर्न अवलम्बनकर्तालाई सुझाव दिनुपर्दछ । यी आवश्यकता (रीत) लाई “परियोजना सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कर्मचारी मार्गनिर्देशिका” ले परिपूरण गर्दछ जुन आन्तरिक कर्मचारी दस्तावेज हो र यसले असल सुपरीवेक्षण अभ्यासका बारेमा राम्रो खुराक प्रदान गर्दछ ।

बक्स १: विश्व बैंक “परियोजना सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कर्मचारी मार्गनिर्देशिका”

सुपरीवेक्षण कार्यालयको मिसन (कार्य) र औपचारिक प्रतिवेदनमा मात्रै सीमित हुँदैन । यो एउटा निरन्तर चलिरहने र लचकदार प्रक्रिया हो । यो निश्चित कार्यको आवश्यकता अनुसार विशिष्ट वा फरक-फरक खालका हुन्छ, र यसले बैंक, बरोअर (अवलम्बनकर्ता) र कार्यान्वयन निकायबीचको निकट सम्बन्धलाई अभि बढी प्रगाढ बनाउने लक्ष्य लिएको हुन्छ । परियोजना कार्यान्वयनका लागि अवलम्बनकर्ता र यसका कार्यान्वयन निकाय जिम्मेवार हुने भए पनि कार्यान्वयन समस्या समाधान गर्नु अवलम्बनकर्ता, बैंक र परियोजनाका लाभग्राहीलगायत सबै सरोकारवालाको सामूहिक चिन्ता र चासोको विषय हो । समस्या र तिनका कारण पहिचान गरी तत्काल समाधान गर्न सकिने समन्वयात्मक सम्बन्ध र वातावरण बनाउन बैंक सुपरीवेक्षण टास्क टिम (टीटी) ले अवलम्बनकर्ता, कार्यान्वयन निकाय र अन्य सरोकारवालाका कर्मचारीसँग निकट, सौहा द्रूपूर्ण, खुला र निरन्तर सम्बन्ध कायम राख्नुपर्दछ ।

२६८. बीपी १३.०५ बमोजिम बैंकको टास्क टिमले लक्ष्य अनुसार काम भए नभएको यकिन गर्न परियोजनाका सबै ठोस पक्षमा भएका प्रगतिको अनुगमन र वातावरणीय तथा सामाजिक सेफगार्डस् लगायत ऋण सम्भौता पालना भए नभएको निश्चित गर्नुपर्दछ । साथै, टास्क टिमले परियोजनाको सफल कार्यान्वयन, सञ्चालन तथा दिगोपनाका जोखिमको लेखाजोखा, र प्रगतिको समीक्षा गर्न, सल्लाह सुझाव दिन, परियोजनाका लाभग्राही तथा सरोकारवालासँग भेट गर्न आवश्यकता अनुसार परियोजना क्षेत्रको स्थलगत भ्रमण, परियोजना अनुगमन प्रतिवेदनको समीक्षा, खरिदबाट भएका फाइदाको समीक्षा गरी थप जानकारी हासिल गर्नुपर्दछ ।

२६९. अस्वेच्छक पुनर्वास सम्बन्धी बीपी ४.१२ को अनुच्छेद १७ मा भनिएको छ “सम्बद्ध पुनर्वास कार्यक्रममा उल्लेखित पुनर्वासका उपाय कार्यान्वयन नभएसम्म परियोजना पूरा भएको मानिदैन र बैंकको सुपरीवेक्षण जारी रहन्छ ।” यस आवश्यकताको अर्थ पुनर्वासका उपाय कार्यान्वयन भई मूल्यांकन नभएसम्म र भविष्यका कार्यका लागि सिकिएका पाठको सारांश नबनाएसम्म कार्यान्वयन सम्पन्न तथा नतिजा प्रतिवेदन (आइसीआर) पेश गर्न सकिन्न । मूल्यांकनका क्रममा पुनर्वास कार्यक्रमका उद्देश्यहरू पूरा हुन नसक्ने देखिएमा आइसीआरले उक्त पुनर्वास कार्यक्रमको उपयुक्तताका बारेमा लेखाजोखा गरी बैंकको निरन्तर सुपरीवेक्षणका रूपमा भविष्यका लागि उपयुक्त कार्यदिशा प्रस्ताव गर्न सक्नेछ ।

ग४. प्यानलको राय

२७० माओवादी विद्रोह समाप्त हुनु केही वर्षअघि सन् २००३ मा परियोजना स्वीकृत भएको प्यानलले जनाएको छ । बृहत् शान्ति सम्भौतामा औपचारिक रूपमा हस्ताक्षर हुनुभन्दा भण्डै एक वर्ष अगाडि सन् २००४ मा इआइए/एसआइए जस्ता सेफगार्ड सम्बन्धी दस्तावेजको स्थलगत कार्य सम्पन्न भयो । माओवादी सशस्त्र विद्रोह सकिएको केही समयपछि सन् २००५ र २००६ को बीचमा इआइए, एआरएपी र भीसीडीपी लगायतका मुख्य सेफगार्ड दस्तावेज तयार गरियो । तर, शान्ति सम्भौताका बाबजूद पनि सिन्धुली लगायत देशका विभिन्न भागमा द्वन्द्वोत्तर प्रभाव जारी रह्यो । परियोजनाको पहिलो पुनर्संरचना भएको केही माहिनापछि सन् २००८ को मईसम्म प्रसारण लाइन कार्यान्वयन सुरु हुन सकेन । सिन्धुलीमा राइट अफ वेसम्बन्धी समस्या सन् २०११ को अन्त्यतिर मात्र व्यवस्थापनलाई अवगत भयो ।

२७१. कार्यान्वयनमा भएका ढिलाइ सम्बोधन गर्न व्यवस्थापनले गैर-केडीटीएल सम्बन्धी परियोजना कम्पोनेन्टलाई तीन पटकसम्म पुनर्संरचना गरी पीडीपी र केडीटीएल सम्बन्धी समस्या यसका प्रतिवेदनमा खुला रूपमा प्रस्तुत गर्दै सुधारका लागि सुझाव पेश गरेको प्यानलले जनाएको छ । प्रसारण लाइन स्थापनाका पक्षसँग सन्तुष्ट नभएका परियोजना प्रभावित मानिसले व्यक्त गरेका समस्याप्रति व्यवस्थापन सजग भएपछि व्यवस्थापनले एकाग्रचित्त भई समस्याको अभिलेख राखी तिनको समाधानका लागि सुझाव/सिफारिश प्रस्तुत गर्‍यो । ती सुझावमा धनी वा समितिका सदस्य जसको जग्गा वा सम्पत्ति अधिग्रहण वा क्षतिपूर्ति भुक्तानी गरिएको छैन उनीहरूको अनुमतिबिना विवादित स्थानमा थप निर्माण कार्य अघि नबढाइने कुरा समावेश छ । कार्यालयको प्रतिवेदनमा बैंक कर्मचारीले एनइएद्वारा

प्रसारण लाइन मार्ग परिवर्तन गर्ने भनी सिफारिश गरेको प्रमाण समेत छ र परिणामस्वरूप एक प्राविधिक समिति गठन गरी उक्त समितिले टावर २८/२ र ३१/१ को बीचमा वैकल्पिक मार्गको सम्भावना खोजी गयो । यसैगरी निरीक्षणका लागि निवेदन पेश भएपछि व्यवस्थापन-एनइए कार्ययोजना तयार पारियो र सन् २०१४ मार्चमा कार्यालयको प्रतिवेदनले परियोजना प्रभावित मानिस (पीपीपी) द्वारा उठाइएका सवाललाई सम्बोधन गर्न बाँकी रहेका धेरै कामको सूची तयार गयो ।

२७२. पीएडीले “नेपालमा व्याप्त असुरक्षाका कारण परियोजनाले उच्च कार्यान्वयन र वित्तीय जोखिमको सामना गरेको” स्वीकार गरेको भए पनि माओवादी सशस्त्र विद्रोहको उद्गम रहेको जिल्लामा प्रसारण लाइन मार्गका कारण प्रसारण लाइन निर्माण वा सञ्चालनमा जोखिम परेको कुनै स्पष्ट अभिलेख छैन । मुलुकको दक्षिणी भूभाग तराईबाट आदिवासी मानिस सिन्धुलीमा बसाइ सराइ गर्ने सम्भावित कारण जग्गाको भाउ बढ्ने अपेक्षा गरिएको थिएन । केडीटीएलको प्रारम्भिक चरणमा यी जोखिम थाहा नभएकोले सिन्धुलीस्थित प्रसारण लाइन मार्गको विरोध सुरु हुनुअघि बैंक कर्मचारीले त्यसको व्यवस्थापन गर्ने प्रयास गरेनन् । प्रसारण लाइन मार्गको विरोधभित्र जोखिम लुकेको थाहा भएपछि बैंक कर्मचारीले जोखिम व्यवस्थापनका उपयुक्त उपायको प्रस्ताव राखे ।

२७३. एआरएपी र भीसीडीपीमा पाइएका गुणस्तर सम्बन्धी कमी कमजोरी र आर एण्ड आर सहायताको व्यवस्थामा तथा सामुदायिक विकास योजना कार्यान्वयनमा भएका ढिलाइ यसअघिका परिच्छेदमा चर्चा गरिएकाले तिनीहरूलाई यहाँ दोहोर्‍याइएको छैन । यसअघि भनिए जस्तै परियोजनाका सुरुका वर्षमा नेपालमा व्याप्त असुरक्षाको स्थिति र त्यसले कर्मचारीको भ्रमणमा सिर्जना गरेका बाधा व्यवधान तथा त्यसबाट सुपरीवेक्षमा परेका असरका बारेमा पनि प्यानललाई अवगतै छ । विद्रोहपछिको अवस्थामा स्थलगत भ्रमण तथा परियोजना प्रभावित मानिससँग प्रत्यक्ष अन्तर्क्रिया हुन नसक्दा “सुपरीवेक्षणहीनता ” को स्थिति भयो र व्यवस्थापनले एकजना स्थानीय परामर्शदातालाई करारमा लिई त्यसको पूर्ति गर्ने प्रयास गयो । तर, यो प्रयास पूर्ण रूपमा सफल हुन सकेन । यसअघि चर्चा गरिए जस्तै राइट अफ वेका समस्यालाई बेलैमा पहिचान गर्नका लागि सहजीकरण गरी त्यसको शीघ्र समाधानका गर्न सक्ने परियोजना स्तरमा एउटा उपयुक्त तथा प्रभावकारी गुनासो समाधान संयन्त्रको अभाव रहेको पनि प्यानलले जनाएको छ । सन् २०१२ को सुरुमा (केडीटीएलको निर्माण आरम्भ भएको दुई वर्षपछि) व्यवस्थापनले एनइए कम्पोनेन्टको कार्यान्वयन सम्बन्धी समस्यालाई प्रलेखन गरी सन् २०११ जुलाईको सुरुमै एनइएले राइट अफ वेको क्षतिपूर्तिका अफ्याराका विषयमा व्यवस्थापनको ध्यानाकर्षण गराएको थियो । बैंक व्यवस्थापनसमक्ष पहिलो लिखित उजुरी पेश भएपछि र त्यसको केही महिनामा निरीक्षणका लागि निवेदन पेश भएपछि मात्र उक्त कार्य गरिएको थियो । यसका बाबजूद व्यवस्थापन अग्रसक्रियताकासाथ राइट अफ वेका समस्या समाधान गर्न अघि बढ्यो ।

२७४. सन् २०१३ डिसेम्बर ३१ मा परियोजना सकिए पनि एआरएपीमा उल्लेखित पुनर्वासका उपाय कार्यान्वयन नभएसम्म बीपी ४.१२ बमोजिम अनुगमन जारी राख्ने र त्यस बेलासम्म कार्यान्वयन सम्पन्न प्रतिवेदन (आइसीआर) जारी नगर्ने व्यवस्थापनको प्रतिबद्धता उल्लेख गरेको छ । यसको अनुभवबाट द्वन्द्वको परिवेशमा आउने अफ्यारा परियोजना सुपरीवेक्षणका लागि एउटा गतिलो पाठ

भएको (जुन कार्ययोजनामा उल्लेख भए जस्तै) व्यवस्थापनले केस स्टडी (मामला अध्ययन) मा प्रलेखन गरिने प्रतिबद्धता जनाएको प्यानलले उल्लेख गरेको छ ।

परिच्छेद ५: निष्कर्ष

२७५. यस परिच्छेदले नेपाल ऊर्जा विकास परियोजनाको इन्स्पेक्सन प्यानल इन्भेस्टिगोसन (निरीक्षण प्यानल अनुसन्धान) र मुख्यतः खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइन उप-परियोजनाका मुख्य निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ । यस प्रतिवेदनका विभिन्न भागमा पटक-पटक भनिए जस्तै सशस्त्र विद्रोहका कारण सिर्जित जटिल राजनीतिक अवस्था र त्यसले परियोजना कार्यान्वयनमा पारेको प्रतिकूल प्रभावलाई प्यानल मनन गर्दछ । त्यसैले सुरक्षा चुनौती र केही हदसम्म कार्यान्वयन निकाय एनइएको कमजोर क्षमताका कारण परियोजनालाई तीन पटकसम्म पुनर्संरचना गरिनु कुनै आश्चर्य हुँदैन । यी परिस्थितिले केडीटीएल निर्माणमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको कुरा छर्लंग छ ।

२७६. प्यानलले पहिचान गरेका निष्कर्षलाई मुलुक र परियोजना दुवैको चशमाबाट हेरिनुपर्दछ भन्ने नै यस प्रतिवेदनको मुख्य (केन्द्रीय) सन्देश हो । परियोजना बन्द भए तापनि व्यवस्थापनले प्रभावित समुदायसँग निकट समन्वय कायम गर्ने सम्बन्धमा विगतमा आफूबाट भएका कमी कमजोरीलाई स्वीकार गरी हाल थप अग्रसक्रिय कदम चालेकोमा त्यसको मनन गर्दै प्यानल सराहना गर्दछ । ऊर्जा क्षेत्र बैंकको विद्यमान नेपाल कन्ट्री पार्टनरसीप स्ट्रेटिजी (नेपाल राष्ट्र साभेदारी रणनीति) को एक महत्वपूर्ण भाग रहेकोले प्रासंगिक (उपयुक्त) पाठलाई अधि लैजानु विशेष आवश्यक हुन्छ र त्यसैले यस महत्वपूर्ण क्षेत्रमा बैंकको निरन्तर संलग्नता रहँदै आएको छ । नेपालको जलविद्युत् सम्भाव्यता र आर्थिक वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउन तथा स्वच्छ ऊर्जा प्रदान गर्दै गरिबी घटाउन यस क्षेत्रको भूमिकालाई प्यानलले अंगिकार गरेको छ ।

२७७. नेपाल यस क्षेत्रका सबैभन्दा गरिब मुलुकहरूमध्ये एक हो र यसले विगतमा अनेक राजनीतिक अस्थिरताको समना गरेको छ । त्यसको प्रभाव आजसम्म जारी छ । यसले अहिलेसम्म पनि आधुनिक ऊर्जा सेवाको उपलब्धता र वितरणको संकट भेलिरहनुपरेको छ । त्यसैले प्रतिव्यक्ति जलविद्युत् खपत न्यून भए पनि दैनिक १८ घण्टा लोडसेडिङको समस्या भोग्दै आउनुपरेको छ र यसको माग वृद्धिसँगै भविष्यमा यो अझ बढ्ने अनुमान गरिएको छ । यसको अथाह ऊर्जा स्रोतले मुलुकलाई यी समस्याबाट पार गराउन सक्छ । तर यी सम्भावनाको पूर्ण उपयोग गर्न नियमनकारी वातावरणमा कमजोरी र सार्वजनिक क्षेत्रको समग्र क्षमता अभावलगायत थुप्रै अवरोध छन् ।

२७८. केडीटीएलका सम्बन्धमा यसले थुप्रै “चरण” र विशिष्ट आरोह अवरोह पार गरेको प्यानलले जनाएको छ । कतिपय अवस्थामा असुरक्षाका कारण बैंकका कर्मचारीलाई स्थलगत भ्रमणमा जान व्यवहारिक कठिनाइ पऱ्यो र यसबाट प्रभावित समुदायसँगको सम्पर्क सीमित हुन गई पछि देखापरेका कार्यान्वयन समस्या समाधान गर्ने कार्यमा पनि अड्चन थपियो । यसबाहेक प्यानलले कार्यान्वयन निकाय एनइएको कमजोर संस्थागत क्षमतामाथि पनि टिप्पणी गरेको छ । यी कमजोरीलाई सुधार गर्ने केही प्रयास भए तापनि परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा बैंकद्वारा एनइएको क्षमता अभिवृद्धि गर्न अझ

बढी विशिष्ट सहयोग गर्ने दिशामा ज्यादै थोरै काम भए । कडीटीएलको कार्यान्वयन लम्बिएका कारण निवेदक बसोबास गर्ने समुदायसँगको सम्बन्ध अझ बढी बिग्रियो । गुनासाका धेरै पक्ष गलत सूचना सम्प्रेषण र पर्याप्त सञ्चार तथा परामर्शको अभावको परिणाम भएको प्यानलले जनाएको छ । अनियमित तथा अक्सर दोहोरो सम्पर्क नरहेको अवस्थाले समुदायको भय र अविश्वासलाई अझ बढाउने काम गर्‍यो ।

२७९. एकातर्फ सुरक्षा सम्बन्धी वस्तुनिष्ठ कारणले गर्दा केडीटीएलको नजिकबाट नियमित भ्रमण तथा सुपरीवेक्षण गर्न अफ्यारो भयो भने अर्कोतर्फ समुदायसँग प्रभावकारी र दिगो सम्पर्क स्थापित गर्ने वैकल्पिक माध्यम बनाइएन । दूर्भाग्यवश सुरक्षा अवस्थामा सुधार आएपछि पनि यो क्रमले निरन्तरता पायो । यसरी “टाढा बस्ने” पद्धति चलिरह्यो र समुदायसँगको सम्बन्ध अझ बिग्रियो । यो परिस्थिति नाजुक बन्दै गयो र कमलामाई नगरपालिकामा थप निर्माण कार्यविरुद्ध धर्ना लगायत भौतिक विरोध प्रदर्शन सुरु भयो । यस क्रममा दोहोरो झडपहरू पनि भए । निरीक्षणका लागि निवेदन प्राप्त भई व्यवस्थापनले परियोजना कार्यान्वयनमा अझ धेरै अग्रसक्रिय संलग्नता देखाएपछि यो परिस्थिति बदलियो ।

(चित्र नं. १०: सिन्धुली जिल्लास्थित प्रसारण लाइन र राइट अफ वे)

२८०. केडीटीएलको कार्यान्वयन सम्बन्धमा माओवादी विद्रोहका कारण अन्यत्र भागेर गएका मानिस धमाधम फर्कन थालेपछि र मधेशी आन्दोलनका कारण यस क्षेत्रमा बसाइ सराइ बढेपछि कमलामाई नगरपालिका र यस आसपासका गाविसमा शहरीकरण तीव्र भएको प्रतिवेदनले उल्लेख गरेको छ । यसले जिल्लाको ग्रामिण चरित्र र जग्गाको मूल्य बृद्धिसँगै जिविकोपार्जनको प्रकृतिमा परिवर्तन ल्याइरहेको छ । कमलामाई नगरपालिका र वरपरका क्षेत्रमा भविष्यमा ठूलो शहरीकरण हुने अपेक्षाका कारण जग्गाको भाउ ह्वात्तै बढेको छ । यस सन्दर्भमा यी परिवर्तनको राम्रो सुझबुझ (बुझाइ) र थप

लचकदार पद्धतिले यस क्षेत्रमा चर्केको समस्यालाई निवारण गर्न सहयोग गर्ने थियो । यसबाहेक एनइएको कर्मठता र क्षमता अभावका कारण यस्तो नियामक वातावरणमा पुनर्वास तथा क्षतिपूर्तिको आवश्यक कार्यान्वयन ढिलो भई यसमा नकारात्मक प्रभाव पर्न गयो । बैंकको घट्टो संलग्नताले यसलाई अझ बढी प्रभावित बनायो । यसअघि उल्लेख गरिए जस्तै आवश्यक संलग्नता तथा सहभागिताको अभावले क्षतिपूर्तिको विषयमा गतल सूचनाको प्रवाहमा बल पुऱ्याई समुदायसंगको सम्बन्धमा अरु बढी नराकात्मक प्रभाव पाऱ्यो । “ब्याड स्टर्म” (खराब अवस्था) ले प्रशस्त ठाउँ पायो ।

२८१. प्यानलको अनुसन्धानका निष्कर्ष सवालका मुख्य चारवटा समूहसंग सम्बन्धित छन् । ती हुन्: (क) विकल्पको विश्लेषण, वातावरणीय मूल्यांकन तथा स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रभाव, (ख) पुनर्वास तथा क्षतिपूर्ति, (ग) आदिवासी मानिस तथा सांस्कृतिक सम्पदा, (घ) परामर्श, सार्वजनिकीकरण तथा सुपरीवेक्षण । पछिल्ला सवाल अन्य सबै सवालसंग सम्बन्धित छन् र यिनीहरू समस्याको मूल जड भएको देखिन्छ ।

२८२. विकल्पको विश्लेषणका सम्बन्धमा प्यानलले वातावरणीय मूल्यांकन तथा सिन्धुली जिल्लाको कमलामाई नगरपालिकास्थित विवादित ३.८५ किलोमिटर खण्डको प्रसारण लाइनको वैकल्पिक मार्ग सम्बन्धी लेखाजोखा गर्न गठित प्राविधिक समितिको प्रतिवेदन समीक्षा गर्‱यो । उक्त ३.८५ किलोमिटर खण्डमा वैकल्पिक प्रसारण लाइन रेखाको अध्ययन पर्याप्त र ओपी ४.०१ मा उल्लेखित आवश्यकता अनुरूप नभएको निष्कर्ष निकाल्दै प्यानलले विकल्पको त्यस्तो सीमित तथा प्रतिबन्धात्मक मूल्यांकन ओपी ४.०१ मा कल्पना समेत नगरिएको पाएको छ ।

२८३. पीडीपी पोलिसी फ्रेमवर्कले पीडीपी अन्तर्गत पर्ने उप-परियोजनाको वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकनका लागि गर्नुपर्ने अध्ययनको उपयुक्त विवरण उल्लेख गरेको भए पनि यसले त्यस्तो विस्तृत तथा गहन मूल्यांकन गर्ने क्षमता भए नभएको र पहिचान गरिएका रोकथाम तथा जोखिम न्यूनीकरणका उपायको कार्यान्वयनको समीक्षा तथा अनुगमन गर्ने व्यवस्था मुलुकमा भए नभएको केही नबताएको पनि प्यानलले पाएको छ । सम्बद्ध परियोजना दस्तावेज जस्तै: इएले ओएमएस २.२०, ओडी ४.०१ र ओपी/बीपी ४.०१ मा भएका व्यवस्था बमोजिम एनइएको संस्थागत विश्लेषण तथा क्षमताको पहिचान नगरेको प्यानलले जनाएको छ । स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रभावका सम्बन्धमा प्यानलले आइसीएनआइआरपीद्वारा प्रतिनिधित्व वैज्ञानिक समुदायको निष्कर्षलाई उल्लेख गरेको छ । स्थापित आइसीएनआइआरपी रिफरेन्स लेभल (तह) वा सो भन्दा तल रहने लो फ्रिक्वेन्सी इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डमा हुने सम्पर्कबाट जनस्वास्थ्यमा कुनै प्रकारको प्रतिकूल असर पुग्दैन । यसका अतिरिक्त इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डबाट स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव सम्बन्धी वर्ल्ड बैंक ग्रुप इएचएसमा उल्लेखित मार्गनिर्देशिकालाई बैंकले पालना गरेको प्यानलले जनाएको छ । फलस्वरूप, व्यवस्थापनले वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.०१ अनुरूप काम कारबाही गरेको प्यानलले पाएको छ ।

२८४. पुनर्वास तथा क्षतिपूर्तिका सम्बन्धमा प्यानलले एकअर्कासंग सम्बन्धित पाँचवटा निष्कर्ष निकालेको छ: (क) सन् २००६ तथा २०१४ को एआरएपीले निकर्वाल गरे अनुसार विस्थापित घरधुरीको संख्या २०० भन्दा थोरै रहेको र रेखीय प्रकृतिको भएका कारण प्रसारण लाइनको प्रभाव न्यून रहेकाले एआरएपीलाई अघि बढाउने व्यवस्थापनको निर्णय अस्वेच्छक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२

अनुरूप थियो, (ख) पुनर्वास सम्बन्धी दस्तावेजको पर्याप्तताका सम्बन्धमा प्यानलले विस्थापित मानिसको जिविकोपार्जनका बारेमा ओपी ४.१२ बमोजिम जनगणना सर्वे तथा अद्यावधिक सामाजिक-आर्थिक जानकारी आवश्यक पर्ने भए पनि सन् २००६ को एआरएपी समयमै (जस्तै: माओवादी विद्रोहपछि र प्रसारण लाइनको निर्माण हुनुपूर्व) अद्यावधिक नगरिएकोले व्यवस्थापन अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप छैन, (ग) प्यानलले क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्न ढिलाइ भएको र त्यसको किस्ता कहिले कहिले निकास गर्ने भन्ने बारेमा स्पष्टता नभएकोले यो ओपी ४.१२ अनुरूप नभएको जनाएको छ । यस बमोजिम योग्य व्यक्तिलाई छिटो र प्रभावकारी रूपमा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ, र (घ) राइट अफ वेमा रहेका विस्थापित घरधुरीलाई पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना (आर एण्ड आर) सहयोग उपलब्ध गराउने कार्यमा व्यापक ढिलासुस्ती र असंगति भएको पनि प्यानलले पाएको छ, जुन अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप छैन । अन्त्यमा (ङ) प्यानलले केडीटीएलका लागि उपयुक्त तथा पहुँचयोग्य गुनासो समाधान संयन्त्रको अभाव रहेको जुन ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप नभएको पनि निष्कर्ष निकालेको छ ।

२८५. आदिवासी मानिसका सम्बन्धमा विवादित राइट अफ वेमा आदिवासी, दलित तथा अन्य जोखिमपूर्ण समुदाय रहेकाले “मिश्रित समुदाय” भनी उल्लेख गर्ने व्यवस्थापनको निर्णय आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी ४.१० अनुरूप रहेको प्यानलले पाएको छ । तथापि, व्यवस्थापनले उक्त शब्दावली प्रयोग गर्ने आफ्नो निर्णयका सम्बन्धमा स्पष्टसँग त्यसको औचित्य दर्शाउनु उपयोगी हुने प्यानलले उल्लेख गरेको छ ।

२८६. केडीटीएलको लागि ओपी/बीपी ४.११ लाई सक्रिय नगराउने व्यवस्थापनको निर्णयसँग प्यानल सहमत छ किनकी प्रसारण लाइनले भौतिक सांस्कृतिक सम्पदामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दैन, र व्यवस्थापनले यस आधारलाई दस्तावेजमा पर्याप्त रूपमा विश्लेषण गरेको छ । तथापि, जोखिम न्यूनीकरणका उपायको योजनालाई अभू बढी प्रभावकारी बनाउन सकिने र सम्भावित प्रभावका बारेमा अभू राम्रोसँग सूचना प्रदान गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना रहेको प्यानलको स्थलगत भ्रमणले देखाएको छ ।

२८७. सार्वजनिकीकरण तथा परामर्शका सम्बन्धमा प्यानलले परियोजनाको प्रलेखन सार्वजनिकीकरण गर्नुपर्ने सेफगार्ड प्रावधानको पूर्ण रूपमा पालना नभएको र त्यसलाई सुधार गर्ने प्रयास भइरहेको भन्ने व्यवस्थापनको स्वीकारोक्तीलाई उल्लेख गरेको छ । यसका अतिरिक्त परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनको समयमा सिन्धुलीमा व्याप्त विषम सुरक्षा अवस्था र यसबाट व्यवस्थापनको स्थलगत भ्रमणमा पुगेको अवरोधको चर्चा गर्दै व्यवस्थापनले बैंक नीतिमा उल्लेख भए बमोजिम वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.०१, आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१० र अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप परियोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयनका क्रममा पर्याप्त, समसामयिक तथा अर्थपूर्ण परामर्श सुनिश्चित नगरेको प्यानलले पाएको छ ।

२८८. माथि उल्लेखित अवस्थाबाट स्पष्ट हुन्छ, केडीटीएल तथा परियोजना क्षेत्रका विशिष्ट विशेषताका अतिरिक्त नेपालको सुरक्षा स्थितिबाट उत्पन्न बाधा व्यवधानसँग बैंकले मुकाबला गर्नुपर्छ । बैंकको न्यून संलग्नता साथै एनइएको कमजोर क्षमताका कारण नीतिको सही परिपालना हुन नसकेको

प्यानलले कितान गरेको छ । यद्यपि, एनइएको वर्तमान नेतृत्व तहबाट भइरहेको सकारात्मक काम कारवाहीका अतिरिक्त परियोजनाको समाप्तिपछि पनि परियोजनाबाट प्रभावित मानिसबाट औल्याइएका समस्याको समाधान गर्न बैंकद्वारा व्यक्त प्रतिबद्धताका साथै परिस्थिति को बदलिँदो प्रकृतिबाट प्यानल ज्यादै उत्साहित भएको छ ।

२८९. नेपालको ऊर्जा क्षेत्रमा निरन्तर सहयोग प्रदान गर्ने बैंकको घोषित प्रतिबद्धताका कारण यो परिवर्तन ज्यादै महत्वपूर्ण छ । पुरानो असफलता दोहारिन नदिनु तथा नयाँ कार्यक्रमको दिगोपनाको सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ । नयाँ कार्यक्रमको दिगोपना सुनिश्चित गर्दै यस परिस्थिति मा विशेषतः एनइएको वातावरणीय तथा सामाजिक पक्षमा अपेक्षित सुधार ल्याई प्रभावित समुदाय (मुख्यतः विद्यमान आदिवासी मानिस र अन्य जोखिमपूर्ण समुदाय) सँग आवश्यक परामर्श गरी पुनर्वास, क्षतिपूर्ति तथा गुनासो व्यवस्थापनका उपायलाई सुनिश्चित गरेर यस क्षेत्रको नियामक वातावरणलाई आवश्यकता अनुसार अनुकूल बनाउँदै तथा सुधार गर्दै पुनर्वास, क्षतिपूर्ति र गुनासो व्यवस्थापनका उपाय तयार गरी यस्तो प्रकारको सहभागिताको दिगोपनाका लागि थुप्रै सवाल तथा सिक्किएका पाठमाथि ध्यान दिनुपर्ने प्यानलको धारणा छ ।

२९०. यस अनुसन्धानबाट सिक्किएका पाठ र प्राप्त ज्ञानलाई आत्मसात गर्दै आर्थिक वृद्धिदर प्राप्त गरी गरिबी घटाउने दिशामा नेपालको अथाह स्वच्छ ऊर्जा स्रोतको विकासका लागि यसलाई सहयोग गर्न विश्व बैंक अडिग छ ।

अनुसूची १: फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम) को तालिका

सवाल/विषय	प्यानलको फाइन्डिङ्स (जाँच परिणाम) र मुख्य राय
<p>१. वातावरणीय मूल्यांकन- विकल्पको मूल्यांकन तथा विश्लेषण</p>	<p>विकल्प हरूको विश्लेषण: प्रसारण लाइनको टावर २८/२ र ३१/१ को बीचमा पर्ने ३.८५ किलोमिटर विवादित खण्डको वैकल्पिक रुटको वैकल्पिक मार्गका सम्बन्धमा अध्ययन गर्न गठित प्राविधिक समितिको प्रतिवेदनले के देखाउँछ भने समितिले रोजिएको (रुचाइएको) अलाइनमेन्टको ठाउँमा एउटा विकल्पलाई मात्र ध्यान दिई सर्वोत्कृष्ट मार्ग खोज्ने प्रयास नगरेको स्पष्ट हुन्छ । अर्को के कुरा पनि स्पष्ट छ भने समितिले: (क) दुईवटा अलाइनमेन्टबीच तुलना गर्न प्रयोग गरिने आधारलाई संकुचित बनायो, (ख) सामाजिक तथा आर्थिक पक्षमाथि ध्यान दिएन, र (ग) सरोकारवालाका सुझावलाई मनन गरेन । विकल्पको त्यस्तो संकुचित तथा सीमित मूल्यांकन ओपी/बीपी ४.०१ ले कल्पना गरेअनुरूप छैन । त्यसैले सिन्धुली जिल्लाको कमलामाई नगरपालिकास्थित ३.८५ किलोमिटर खण्डको वैकल्पिक प्रसारण लाइन अलाइनमेन्ट सम्बन्धी अध्ययन ओपी/बीपी ४.०१ अनुरूप नरहेको प्यानलको निष्कर्ष छ ।</p> <p>क्षमता: परियोजना कार्यान्वयन निकाय एनइएको संस्थागत विश्लेषण तथा क्षमता विकास सम्बन्धी ओएमएस २.२०, ओडी ४.०१ तथा ओपी/बीपी ४.०१ का मुख्य प्रावधानको व्यवस्थापनबाट पालना नभएको प्यानलले पाएको छ ।</p>

<p>२. वातावरणीय मूल्यांकन- स्वास्थ्यमा प्रभाव</p>	<p>लो फ्रिक्वेन्सी (न्यून आवृत्ति) भएको वा आइसीएनआइआरपीले तोकेको हद वा सोभन्दा तल रहेको इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डको सम्पर्कबाट जनस्वास्थ्यमा कुनै जोखिम नपुग्ने र यसबाट स्वास्थ्यमा खतरा पुग्छ भन्ठान्नु आधारहीन तथा कपोकल्पित कुरा मात्रै भएको आम वैज्ञानिक समुदायको रायलाई प्यानलले हवाला दिएको छ। इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक फिल्डको सम्पर्कबाट स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव सम्बन्धी वर्ल्ड बैंक ग्रुप इएचएस मार्गनिर्देशिकालाई व्यवस्थापनले पालना गरेको पनि प्यानलले जनाएको छ। त्यसैले व्यवस्थापनले इएले मानव स्वास्थ्य र सुरक्षामा ध्यान दिनुपर्ने प्रावधान भएको बैंक पोलिसी ओपी/बीपी ४.०१ को पालना गरेको प्यानलले पाएको छ।</p>
<p>३. अस्वेच्छक पुनर्वास</p>	<p>साधन (दस्तावेजको) छनोट: परियोजना तयारी तथा मूल्यांकनको बेला प्रसारण लाइनको अलाइनमेन्ट कस्तो होला भन्ने बारे ज्ञान नभएकोले अहिलेको समयमा उपलब्ध सूचनाको सीमितताबाट व्यवस्थापनले सही ढंगबाट पोलिसी फ्रेमवर्क पद्धति अवलम्बन गरेको देखिन्छ। सन् २००६ र २०१४ दुबैको एआरएपीमा उल्लेख भए बमोजिम विस्थापित घरधुरी संख्या २०० भन्दा तल रहेको र प्रसारण लाइन लाइनियर (रेखीय) प्रकृतिको भएको कारण यसको प्रभाव सामान्य पर्ने हुनाले एआरएपीलाई अघि बढाउने व्यवस्थापनको निर्णय अस्वेच्छक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी अनुरूप रहेको प्यानलले पाएको छ।</p> <p>पुनर्वास सम्बन्धी दस्तावेजको पर्याप्तता: ओपी ४.१२ बमोजिम उनीहरूको विस्थापनको समयमा वास्तविक जानकारी प्राप्त होस् भन्नका लागि</p>

विस्थापित हुने मानिसको जिविकोपार्जन तथा जीवनस्तरका बारेमा निश्चित समयको अन्तरालमा जनगणना सर्वे गरी आर्थिक-सामाजिक अवस्था अद्यावधिक गर्नुपर्ने प्यानलले जनाएको छ ।
अत्यावश्यक अवस्थामा (माओवादी विद्रोहको समाप्तिपछि र प्रसारण लाइन निर्माण आरम्भ हुनुअघि) एआरएपी २००४ अद्यावधिक नगरिएकोले व्यवस्थापनले अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप काम नगरेको प्यानलले पाएको छ ।

जग्गा अधिग्रहण तथा क्षतिपूर्ति: क्षतिपूर्ति भुक्तानीहरूको बीचमा भएको व्यापक ढिलासुस्ती र किस्ता कहिले निकास हुन्छ भन्ने अन्यायताका बारेमा प्यानलले टिप्पणी गरेको छ । सो कार्य योग्य व्यक्तिहरूलाई छिटो र प्रभावकारी ढंगबाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप नभएको प्यानलले पाएको छ ।

आर एण्ड आर सहायताको कार्यान्वयन: परियोजना दस्तावेजका अनुसार एआरएपीको सामुदायिक विकास कार्यक्रममा व्यवस्था गरिएको पुनर्वास प्रक्रियालाई समयमै र प्रभावकारी रूपमा सहजीकरण गर्न र क्षतिपूर्ति तथा पुनर्स्थापना अनुदान छुट्याउन केडीटीएल-इएमयु जिम्मेवार हुनुपर्ने थियो । तर सन् २०११ मा यसको करार अवधि सकिएपछि केडीटीएल-इएमयु बन्द भई यसका जिम्मेवारी काठमाडौंस्थित एनइएको परियोजना कार्यालयमा सारिएको थियो । अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ को अवज्ञा गर्दै राइट अफ वेमा पर्ने विस्थापित घरधुरीको आर एण्ड आर सहायता वितरण व्यवस्थामा व्यापक ढिलासुस्ती र असंगति

	<p>भएको प्यानलले पाएको छ ।</p> <p>गुनासो व्यवस्थापन: केडीटीएल निर्माण सुरु हुनुअघि नै केडीटीएल-इएमयु स्थापना भएको र यसले अन्य जिम्मेवारीका अतिरिक्त परियोजनाको गुनासो समाधान एकाइका रूपमा समेत काम गरेको व्यवस्थापनको प्रतिक्रियामा उल्लेख छ । प्यानलका अनुसार सन् २०११ मा केडीटीएल-इएमयुको करार अवधि समाप्त भएपछि गुनासो समाधान गर्ने कामको जिम्मेवारी काठमाडौँस्थित परियोजना कार्यालयले लियो र त्यसपछि परियोजना स्थलमै गुनासो व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्थाको विकल्प खोजिएन । केडीटीएलका लागि उपयुक्त तथा पहुँचयोग्य गुनासो समाधान संयन्त्र स्थापना नगर्नु अस्वेच्छक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ को व्यवस्था विपरित भएको प्यानलले पाएको छ ।</p>
<p>८. आदिवासी मानिस</p>	<p>विवादित राइट अफ वेमा आदिवासी मानिसको पहिचान: भीसीडीपी २००६ र २०१४ ले प्रसारण लाइनका कारण स्थानान्तरको सामना गर्ने संकटापन्न, अति सीमान्तकृत आदिवासी समूहका परियोजना अतिप्रभावित परिवार (एसपीएएफ) का सदस्यमा प्रसारण लाइनबाट पर्ने प्रभावको विश्लेषण समावेश गरेको भए यी दस्तावेज अझ बढी सबल र प्रभावकारी हुने थियो भनी प्यानलले टिप्पणी गरेको छ । यस परियोजनाको हकमा व्यवस्थापनले “मिश्रित समुदाय” को पद्धति अवलम्बन गर्ने आफ्नो निर्णयको औचित्य पुष्टि गर्नु उपयोगी हुने थियो भनेर पनि प्यानलले भनेको छ । यस्तो विशिष्ट अवस्थामा विवादित राइट अफ वेमा आदिवासी, दलित तथा अन्य जोखिमपूर्ण समुदाय रहेकाले “मिश्रित समुदाय” भनी उल्लेख गर्ने व्यवस्थापनको निर्णय आदिवासी मानिस सम्बन्धी</p>

	ओपी ४.१० अनुरूप रहेको प्यानलले पाएको छ ।
११. सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण	अनुसन्धान भ्रमणले जोखिम न्यूनीकरणका उपाय र मानिसमा पर्नसक्ने सम्भावित प्रभावको सूचना प्रवाहलाई अझ बढी सबल तथा प्रभावकारी बनाउने सकिने थियो भन्ने आधार फेला पारे पनि प्रसारण लाइनबाट भौतिक सांस्कृतिक सम्पदामा प्रत्यक्ष प्रभाव नपर्ने भएकोले केडीटीएलका लागि ओपी/बीपी ४.११ लाई सक्रिय नगराउने व्यवस्थापनको निर्णय सही भएको र व्यवस्थापनले यस आधारलाई परियोजना दस्तावेजमा पर्याप्त विश्लेषण गरेको प्यानलले जनाएको छ ।
१२. सार्वजनिकीकरण तथा परामर्श	पीडीपीको सेफगार्ड दस्तावेजको सार्वजनिकीकरणमा कमी कमजोरी रहेको पाइएको बैंक व्यवस्थापनले स्वीकार गरेको छ । परियोजनाको प्रलेखन सार्वजनिकीकरण गर्नुपर्ने सेफगार्ड प्रावधान पूर्ण रूपमा पालना नभएको र त्यसलाई सुधार गर्ने प्रयास भइरहेको भन्ने व्यवस्थापनको स्वीकारोक्तीलाई प्यानलले उल्लेख गरेको छ । वातावरणीय मूल्यांकन, अस्वेच्छिक पुनर्वास तथा आदिवासी मानिस सम्बन्धी बैंक नीतिमा उल्लेख गरिएका परामर्शका आवश्यकता फरक-फरक हुने (यसअघि भनिए जस्तै) भए तापनि परियोजना तयारी तथा कार्यान्वयनका क्रममा परियोजना प्रभावित व्यक्तिसँग शीघ्र, अर्थपूर्ण र निरन्तर परामर्श गरिनुपर्ने प्रमुख आवश्यकता समान प्रकारका छन् । परियोजनाको डिजाइन सुधार गर्नु, प्रतिकूल प्रभाव न्यूनीकरण गर्नु र परियोजनाका लाभ अभिवृद्धि गर्नु यी आवश्यकताका उद्देश्य हुन् । केडीटीएलको हकमा परियोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको दौरान दिगो सञ्चार तथा परामर्श नभएका कारण प्रसारण लाइनका (यसअघि भनिए जस्तै विशेषतः मानव

	<p>स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने प्रभाव) बारेमा गलत सूचना प्रसार भएको र यसले राइट अफ वेको विपक्षमा फाइदा पुऱ्याएको प्यानलले जनाएको छ । यसै सन्दर्भमा परियोजना तयारी तथा कार्यान्वयनको समयमा सिन्धुलीमा व्याप्त विषम सुरक्षा अवस्था र यसले निर्धक्कसँग परियोजना क्षेत्रको भ्रमण गर्न व्यवस्थापनमाथि पुऱ्याएको बाधा अड्चनलाई इंगित गर्दै व्यवस्थापनले वातावरणीय मूल्यांकन सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.०१, आदिवासी मानिस सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१० र अस्वेच्छिक पुनर्वास सम्बन्धी ओपी/बीपी ४.१२ अनुरूप पर्याप्त, समसामयिक र अर्थपूर्ण परामर्श सुनिश्चित गर्न नसकेको प्यानलले पाएको छ ।</p>
--	--

अनुसूची २: घटनाक्रम

मिति	घटना
फेब्रुअरी १९९४	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) को स्थापना
२८ डिसेम्बर, १९९५	ऊर्जा विकास परियोजना (पीडीपी) अवधारणाको समीक्षा बैठक
फेब्रुअरी १९९६	माओवादीद्वारा “जनयुद्ध” आरम्भ
१३ फेब्रुअरी, १९९७	पीडीपीको निर्णय बैठकको आयोजना
१४ फेब्रुअरी, १९९७	नेपाल ऊर्जा विकास परियोजना (पीडीपी) को सम्झौता वार्ता सुरु
२५ अप्रिल, १९९७	सेक्टरल वातावरणीय मूल्यांकन सम्पन्न
मई १९९९	संसदीय चुनावका क्रममा भएका हिंसात्मक घटनामा करिब २० जनाको मृत्यु
८ जुलाई, १९९७	परियोजना मूल्यांकन सम्पन्न
नोभेम्बर १९९९	पोलिसी फ्रेमवर्क अफ इआइए/एसआइए सम्पन्न
नोभेम्बर १९९९	पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना पोलिसी फ्रेमवर्क (आरआरपीएफ) सम्पन्न
फेब्रुअरी २०००	माओवादी र प्रहरीबीच भएको भीडन्तमा ५० जनाको मृत्यु
मार्च, अप्रिल २०००	काठमाडौंमा हिंसात्मक हमला
सेप्टेम्बर २०००	माओवादी विद्रोह सुरु भएपछि १,४०० भन्दा बढीको मृत्यु भएको सरकारद्वारा घोषणा । अपरिष्कृत बम विस्फोटमा परी १२ प्रहरी अधिकारीको मृत्यु
१९ मार्च, २००१	नेपालद्वारा ऊर्जा क्षेत्र विकास रणनीति प्रस्ताव, प्रतिवेदन नं. २१९१२-एनपी
२६ अप्रिल, २००१	पीडीपीको पूनःमूल्यांकन सम्पन्न
जुन २००१	युवराज दीपेन्द्रद्वारा राजा वीरेन्द्रको हत्या गरी आत्महत्या । अधिराजकुमार

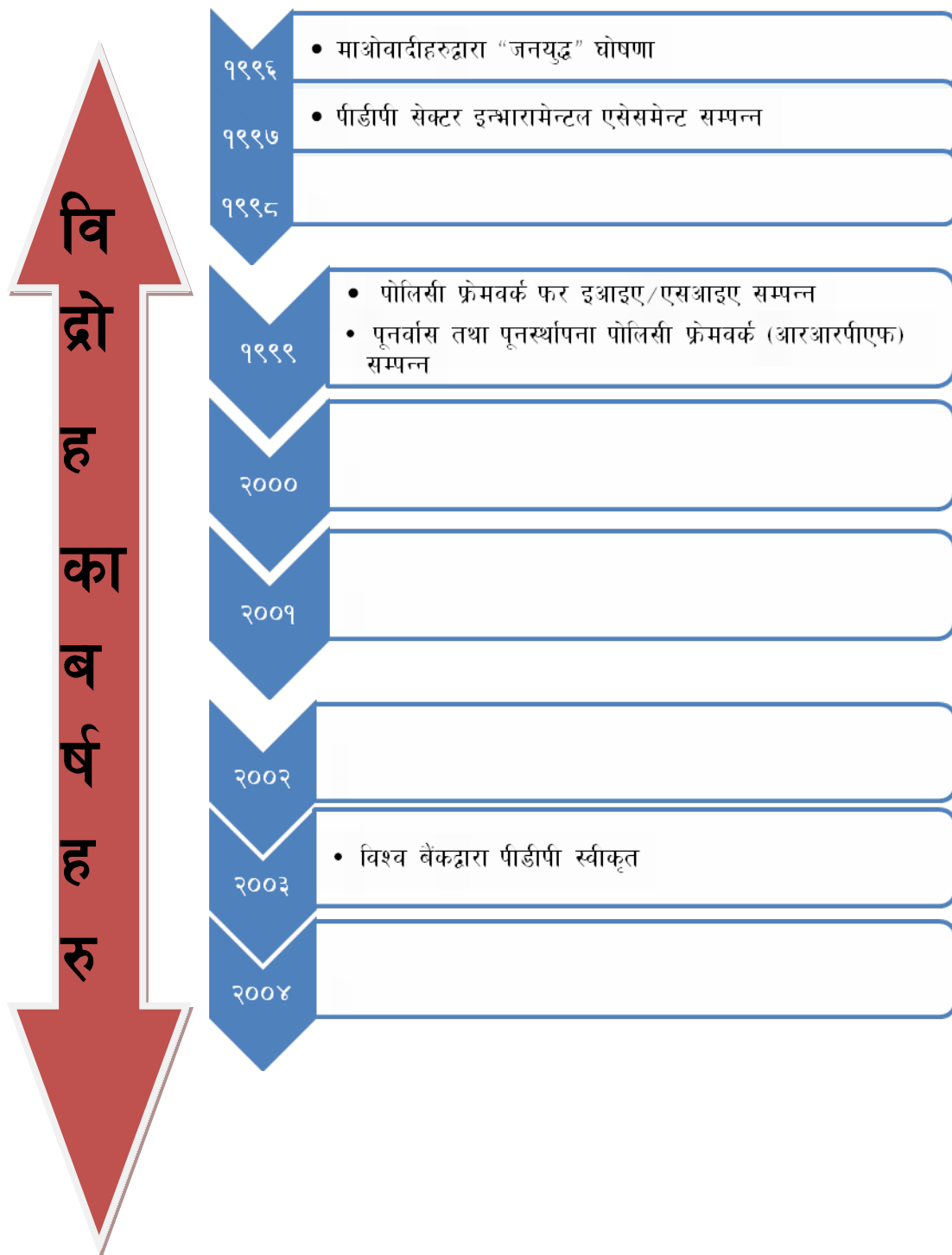
	ज्ञानेन्द्र राजा घोषित
अगष्ट २००१	सरकारद्वारा दलितविरुद्धको भेदभाव गैरकानुनी घोषणा
नोभेम्बर २००१	माओवादी द्वन्द्व उत्कर्षमा । माओवादी हमलामा ७६ जना मारिएपछि संकटकाल घोषणा
सेप्टेम्बर २००२	प्रहरी र माओवादीबीच भीषण भीडन्त । सन् १९९६ मा माओवादी विद्रोह सुरु भएयता ५,००० भन्दा बढीको मृत्यु भएको सरकारद्वारा घोषणा ।
१० अप्रिल, २००३	पीडीपी परियोजना जानकारी दस्तावेज (पीआइडी) तयार
२५ अप्रिल, २००३	पीडीपी परियोजना मूल्यांकन दस्तावेज (पीएडी) तयार
२२ मई, २००३	विश्व बैंक बोर्डद्वारा पीडीपी स्वीकृत
अगष्ट २००४	राजधानीलाई देशका बाँकी भागबाट अलग गराउँदै माओवादी विद्रोहीद्वारा सडक सम्पर्क विच्छेद ।
२००४	खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइनको इआइए मस्यौदामाथि परियोजना क्षेत्रमा दुईवटा सार्वजनिक सुनुवाइ सम्पन्न (तर सिन्धुलीको कुनै पनि ठाउँमा गरिएन)
फेब्रुअरी २००५	राजा ज्ञानेन्द्रद्वारा संसद् भंग, संकटकाल घोषणा
मई २००५	केडीटीएलको इआइए तयार
सेप्टेम्बर २००५	माओवादी विद्रोहीद्वारा एकतर्फी युद्धविराम घोषणा
जनवरी २००६	माओवादी विद्रोहीद्वारा युद्धविराम भंग
अप्रिल २००६	राजा ज्ञानेन्द्रद्वारा निरंकुश सत्ता परित्याग
जुन २००६	संसद् भंग र माओवादी विद्रोहीसहितको अन्तरिम सरकार गठन
नोभेम्बर २००६	बृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर, गृहयुद्ध समाप्त भएको घोषणा
जनवरी २००७	पुरानो संविधान खारेज, अन्तरिम संविधान निर्माण

३० अप्रिल, २००७	इएचएस गाइडलाइन्स अफर इलेक्ट्रिकल पावर ट्रान्समिसन एण्ड डिस्ट्रिब्युसन प्रकाशित
डिसेम्बर २००७	दलहरूबीच राजतन्त्र उन्मुलन गर्ने सम्झौता । माओवादी सरकारमा सामेल, तीनजना क्याबिनेट मन्त्रीमा नियुक्त ।
फेब्रुअरी २००८	तराईमा जातीय मधेशी जनताद्वारा स्वायत्तता माग, सिन्धुलीमा आन्तरिक बसाइ सराइ बृद्धि
१५ फेब्रुअरी, २००८	पहिलो पूनर्संरचना: कार्यान्वयनको प्रगतिमा सुस्तता आएको कारण पीडीपी पूनर्संरचना
मार्च २००८	केडीटीएलको लागि वातावरणीय व्यवस्थापन योजना (इएमपी) तयार
मई २००८	नेपालद्वारा २४० वर्ष पुरानो हिन्दू राजतन्त्र उन्मुलन र धर्मनिरपेक्ष गणतन्त्र घोषणा
मई २००८	केडीटीएलको निर्माण आरम्भ
मई २००९	दोस्रो पूनर्संरचना: पीडीपीको लागि ९१.७ मिलियन अमेरिकी डलर बराबरको अतिरिक्त ऋण स्वीकृत
फेब्रुअरी २०१०	खिम्ती-ढल्केबर २२० केभी प्रसारण लाइन पीडित संघर्ष समिति गठन
जुन २०१०	दबावका कारण माओवादीका प्रधानमन्त्रीद्वारा राजीनामा
फेब्रुअरी २०१२	सिन्धुलीमा प्रसारण लाइनको वैकल्पिक मार्ग बारे अध्ययन गर्न विशेषज्ञ समिति गठन । अन्तिम प्रतिवेदन सार्वजनिक भएन
७ अक्टोबर, २०१२	मन्त्रिस्तरीय निर्णयद्वारा सिन्धुली जिल्लाको कमलामाई नगरपालिकास्थित विवादित ३.८५ किलोमिटर खण्डमा सहायक सडक निर्माणका लागि जग्गा अधिग्रहण गरिने घोषणा
डिसेम्बर २०१२	तेस्रो पूनर्संरचना: अवरुद्ध खिम्ती-ढल्केबर प्रसारण लाइनमा जारी विवाद समाधान गरी परियोजना सम्पन्न गर्न पीडीपीको पूनर्संरचना
१ जनवरी, २०१३	केडीटीएल सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन (एसआइए) बैकसमक्ष पेश

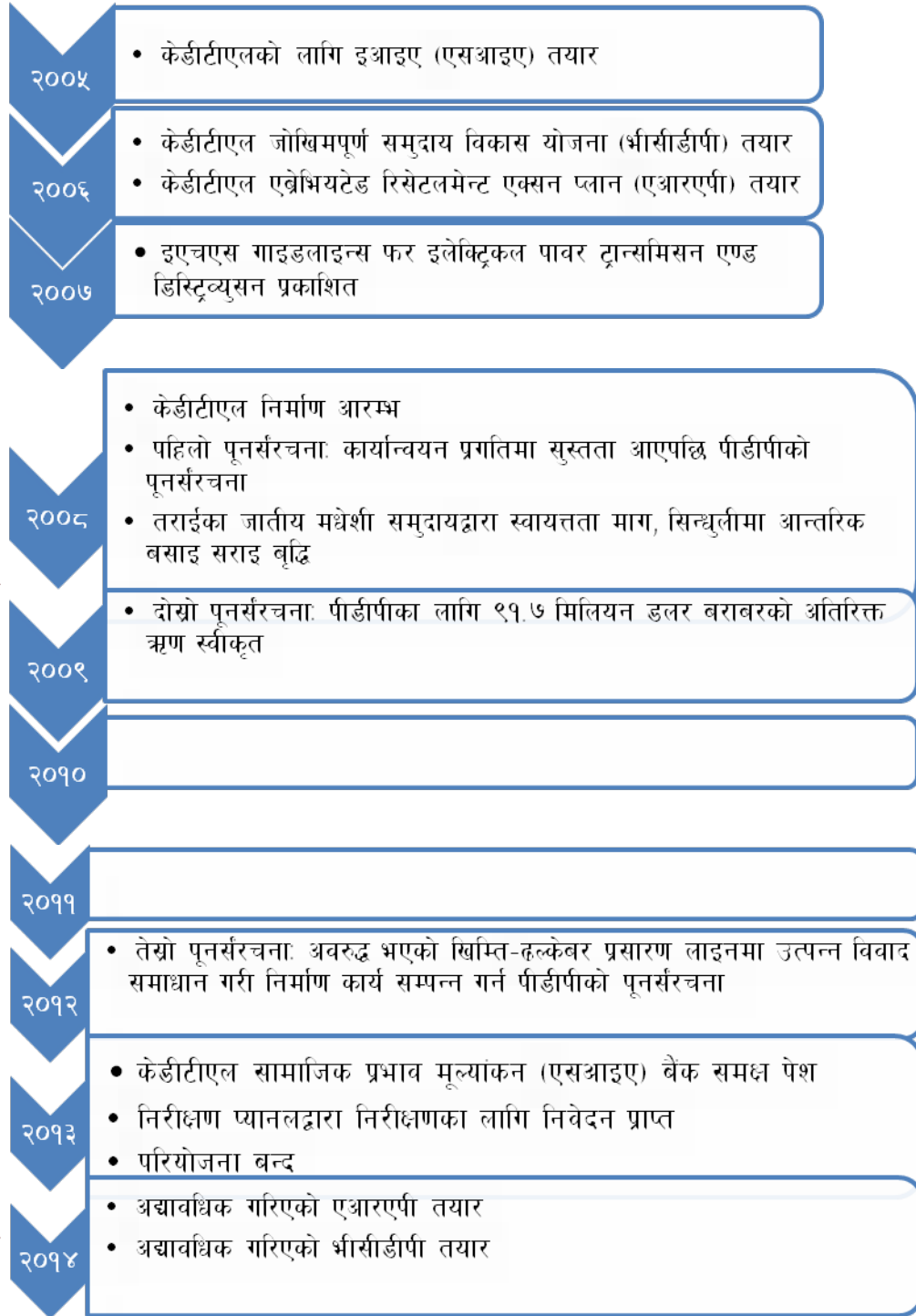

१८ फेब्रुअरी, २०१३	बैंक व्यवस्थापनद्वारा सिन्धुली जिल्लास्थित प्रभावित परिवार र तिनका प्रतिनिधिको गुनासो (उजुरी) प्राप्त
मार्च २०१३	राजनीतिक दलहरूद्वारा चुनाव गर्ने विषयमा सहमति हुन नसकेपछि प्रधानन्यायाधीशलाई अन्तरिम सरकार प्रमुखमा नियुक्ती
मार्च २०१३	एब्रेभियटेड रिसेटलमेन्ट एक्सन प्लान (एआरएपी) र एसआएको अंग्रेजी संस्करण एनइएको वेबसाइटमा प्रकाशित । विश्व बैंकको वेबसाइटमा उपलब्ध नभएको
१० जुलाई, २०१३	निरीक्षण प्यानलद्वारा रिक्वेस्ट अफ इन्स्पेक्सन (निरीक्षणका लागि निवेदन) प्राप्त
५ सेप्टेम्बर, २०१३	बैंकको इन्फोसपमा इआइए सार्वजनिक
१८ सेप्टेम्बर, २०१३	प्राप्त निवेदनको प्रतिक्रिया स्वरूप सन् २०१४ अप्रिलभित्रै सम्पन्न गर्ने गरी विभिन्न काम कारवाहीको प्रस्ताव
नोभेम्बर २०१३	आफ्नो दलले हार्ने सम्भावना देखेपछि माओवादी नेताद्वारा चुनावी परिणाम अस्वीकार
३१ डिसेम्बर, २०१३	पीडीपी बन्द
२२ जुन, २०१४	निरीक्षण प्यानलद्वारा मेनेजमेन्ट एक्सन प्लान (व्यवस्थापन कार्ययोजना) को अद्यावधिक प्राप्त, केही काम कारवाही अझै गर्न बाँकी
२४ अक्टोबर, २०१४	अनुसन्धानको सिफारिश गर्दै बोर्ड अफ डाइरेक्टर्स समक्ष निरीक्षण प्यानलको प्रतिवेदन र सुझाव पेश
१९-२७ जुलाई, २०१४	निरीक्षण प्यानलद्वारा सत्यतथ्य पत्ता लगाउन केडीटीएल परियोजना क्षेत्रमा स्थलगत अनुसन्धान
२७ जनवरी, २०१५	निरीक्षण प्यानलद्वारा मेनेजमेन्ट एक्सन प्लान (व्यवस्थापन कार्ययोजना) को दोस्रो अद्यावधिक प्राप्त, केही काम कारवाही अझै गर्न बाँकी

अनुसूची ३: केडीटीएल सेफगार्ड दस्तावेजको घटनाक्रम

विद्युत ह का ब र्ष ह स

अनुसूची ४: निरीक्षण प्यानल विशेषज्ञहरूका जीवनी

रिचर्ड फुगल ले लुजियाना स्टेट युनिभर्सिटीमा उच्च शिक्षा अध्ययन गरी सन् १९७१ मा क्यानडाको म्याकजिल युनिभर्सिटीबाट विद्यावारिधी हासिल गर्नुभयो । विद्यावारिधीका लागि उहाँले शहरी वायुमण्डल तातिने र चिसिने विषयमा अनुसन्धान गर्नुभएको थियो । दक्षिण अफ्रिकी नागरिक रिचर्ड मान्यताप्राप्त प्राकृतिक वैज्ञानिक तथा एकेडमी अफ साइन्स अफ साउथ अफ्रिकाका सदस्य हुनुहुन्छ । उहाँ इजाजत प्राप्त वातावरणीय प्रभाव अध्ययनकर्मी र इन्टरनेसनल एसोसियसन फर इम्प्याक्ट एसेसमेन्ट (अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव मूल्यांकन संघ) का पूर्व अध्यक्ष पनि हुनुहुन्छ । सन् १९७३ देखि २००६ मा अवकाश प्राप्त नगर्दासम्म उहाँ युनिभर्सिटी अफ केप टाउनको वातावरणीय अध्ययन विभागका अध्यक्ष हुनुहुन्थ्यो ।

एन्ड्रे रबाईसंग मिलेर उहाँले दक्षिण अफ्रिकाको वातावरणीय व्यवस्थापन विषयमा दुईवटा महत्वपूर्ण पुस्तक लेख्नुभयो । वातावरणीय व्यवस्थापनका विभिन्न सवालमा उहाँले असंख्य अनुसन्धानमूलक लेख रचना प्रकाशन गर्नुका साथै परामर्शदाताका रूपमा थुप्रै वातावरणीय प्रभाव प्रतिवेदन तथा समीक्षा तयार पार्नुभएको छ । अल्बानिया, अर्जेन्टिना, चीन, कोलम्बिया, घाना, भारत, केन्या, नाइजेरिया, युगान्डा र पाराग्वेमा विश्व बैंकको निरीक्षण प्यानलमा सहभागी भएर वातावरणीय अध्ययन तथा समीक्षा गरी उहाँले वृहत् अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव हासिल गरिसक्नुभएको छ । उहाँले क्यास्पियन डेभलपमेन्ट प्यानलका लागि वातावरणीय सल्लाहकार समेत रही अजरबैजान, जर्जिया र टर्कीस्थित बाकु-टिब्लिसी-सेहान पाइपलाइनको वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव कम्पोनेन्टहरूको समीक्षा र जाँच गर्नुभएको छ । उहाँले इजरायल, जोर्डन, प्यालेस्टिन, तान्जानिया र ताजिकिस्तानका परियोजनाहरूका अन्तर्राष्ट्रिय सल्लाहकार प्यानलमा पनि काम गर्नुभएको छ । साउथ अफ्रिकन इन्स्टिच्युट अफ इकोलोजिस्ट एण्ड इन्भारामेन्टल साइन्टिस्ट्सको स्थापनामा पनि उहाँको योगदान छ, जसमा उहाँले उक्त संस्थाको कार्यसमितिमा बसेर पनि काम गर्नुभएको छ । इन्टरनेसनल एसोसियसन अफ इम्प्याक्ट एसेसमेन्टको दक्षिण अफ्रिकी शाखा गठनमा पनि उहाँ सक्रिय हुनुभयो । दक्षिण अफ्रिकामा इन्टिग्रेटेड इन्भारामेन्टल मेनेजमेन्ट (एकीकृत वातावरणीय व्यवस्थापन) सुरु गरेको काउन्सिल अफ द इन्भारामेन्ट समितिको अध्यक्षता उहाँले गर्नुभयो । इन्टिग्रेटेड इन्भारामेन्टल मेनेजमेन्टको मार्गनिर्देशिका दस्तावेजको पहिलो संगालो निकाल्ने टोलीमा उहाँ संलग्न हुनुहुन्थ्यो । उहाँले दक्षिण अफ्रिकाका थुप्रै जाँचबुझ आयोगहरूमा बसेर समेत काम गर्नुभएको छ ।

क्रिस्टोफर म्याकडोवेल सामाजिक मानवशास्त्री तथा सामाजिक विकास परामर्शदाता हुनुहुन्छ । उहाँले सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन, अस्वेच्छक पुनर्वास तथा मानवीय सहायता मूल्यांकनको क्षेत्रमा विशेषज्ञता र जुरिक युनिभर्सिटीस्थित इथ्नोलोजिस्चेस सेमिनारबाट विद्यावारिधी हासिल गर्नुभएको छ । यसैगरी उहाँले युनिभर्सिटी अफ केप टाउनबाट सामाजिक मानवशास्त्रमा स्नातकोत्तर गर्नुभयो । उहाँले विकासका कारण सिर्जित जनसंख्या विस्थापन तथा पुनर्वास लगायत अन्डरस्ट्यान्डिङ इमपोभरिसमेन्ट (वर्घान, १९९६), रिस्क एण्ड रिस्कनस्ट्रक्सन (वर्ल्ड बैंक, २०००), नन-कन्फ्लिक्ट डिसप्लेसमेन्ट (वर्घान, १९९६), र डिस्प्लेस्ड: द ह्युमन कस्ट अफ डेभलपमेन्ट एण्ड रिसेटलमेन्ट (पालग्रेभ म्याकमिलन, २०१३) लगायतका पुस्तकहरू प्रकाशन गर्नुभएको छ । म्याकडोवेलले भारत, चीन र

कम्बोडियामा एसियाली विकास बैंकका लागि अन्तर्राष्ट्रिय पुनर्वास विशेषज्ञका रुपमा तथा घाना र नेपालमा विश्व बैंकको निरीक्षण प्यानलका लागि काम गर्नुभएको छ । उहाँले अफ्रिकामा सहायता कार्यक्रमको व्यवस्थापन गर्नुका साथै नेदरल्यान्ड्स सरकार (शरणार्थी फिर्ता), नर्वे सरकार तथा आन्तरिक विस्थापन अनुगमन केन्द्र (गैरद्वन्द्व विस्थापनप्रति कार्यक्रममूलक प्रतिक्रिया), पूर्वी टिमोरको मानवीय संकट व्यवस्थापनका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवीय मामिला कार्यालय (युएनओचा) र अष्ट्रेलियन सहयोग नियोगलाई अमूल्य सल्लाह तथा सुझाव दिनुभएको छ । हाल उहाँ लण्डनस्थित सिटी युनिभर्सिटीको राजनीतिक मानवशास्त्र विभागमा सहप्राध्यापक र अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति विज्ञान विभागका अध्यक्ष हुनुहुन्छ ।

डा. मुक्त एस. लामा मानवशास्त्री हुनुहुन्छ । उहाँ त्रिभुवन विश्वविद्यालयको सामाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागमा प्राध्यापन गर्नुहुन्छ । उक्त विभागद्वारा सन् २०११ देखि २०१४ सम्म गरिएको सामाजिक समावेशी तथा इथ्नोग्राफिक (मानवजाति सम्बन्धी) अध्ययन परियोजनाका लागि अनुसन्धान निर्देशकका रुपमा काम गरिसक्नुभएको छ । उहाँले सन् २०१०-२०११ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आइएलओ) मा संलग्न रही नेपालका आदिवासी सवालका लागि विशेषज्ञका रुपमा काम गर्नुभयो र संयुक्त राष्ट्रसंघ लगायत विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्थाका अनुसन्धान तथा मूल्यांकन अध्ययनमा परामर्शदाताका रुपमा सेवा गरिसक्नुभएको छ । एक साधारण सामुदायिक विकास कार्यकर्ताका रुपमा आफ्नो जीवनवृत्ती सुरु गर्नुभएका उहाँले सामाजिक विकासको क्षेत्रमा २५ वर्षभन्दा लामो अनुभव सँगाल्नुभएको छ । सहभागितामूलक तथा अधिकारमा आधारित विकास पद्धतिमा उहाँले अन्तर्राष्ट्रिय प्रशिक्षकको रुपमा समेत काम गरिसक्नुभएको छ । उहाँका प्रमुख कार्यक्षेत्रमा आदिवासी जनजाति, सहभागितामूलक पद्धति तथा सामाजिक समावेशीता छन् । उहाँले सन् २००८ मा अमेरिकाको कर्नेल युनिभर्सिटीबाट विद्यावारिधी हासिल गर्नुभयो । उहाँले गोल्डस्मिथ कलेज, युनिभर्सिटी अफ लण्डन र नयाँ दिल्लीस्थित जवाहरलाल नेहरु युनिभर्सिटीमा अतिथि प्राध्यापकको रुपमा समेत प्राध्यापन गर्नुभएको छ । साथै, उहाँले सन् २००९ देखि २०११ सम्म “सोसल इन्डिक्वेलिटी एण्ड अफरमेटिभ एक्सन इन साउथ एसिया” विषयक संयुक्त अनुसन्धान परियोजना सम्पन्न गर्नुभएको थियो । उहाँले सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा विकासका सवालमा असंख्य लेख रचना र पुस्तक प्रकाशन गर्नुभएको छ । नेपाल तथा समग्र दक्षिण एसियाको जनजाति, इतिहास, स्मरण, पहिचान, सामाजिक समावेशिता, समानता र मानवअधिकारका क्षेत्रमा उहाँको विशेष अभिरुची छ ।

अनुसूची ५: प्यानलको बारेमा

विश्व बैंकको विद्यमान नीति तथा कार्यविधि बमोजिम बैंकको कार्यसञ्चालनमा जवाफदेहीताको सुनिश्चितता गरी एक स्वतन्त्र संयन्त्रको रूपमा काम गर्न बैंकको बोर्ड अफ एक्जिक्युटिभ डाइरेक्टर्सद्वारा सन् १९९३ को सेप्टेम्बरमा इन्स्पेक्सन प्यानल (निरीक्षण प्यानल) गठन गरिएको हो । बैंकको लगानी रहेका क्रियाकलापबाट आफू र आफ्ना हकहितमा हानी पुगेको वा पुग्नेछ भन्ने आशंका गर्ने दुई वा सोभन्दा बढी नागरिकलाई रिक्वेस्ट अफ इन्स्पेक्सन (निरीक्षणका लागि निवेदन) मार्फत उनीहरूका चिन्ता र चासोका विषय प्रस्तुत गर्ने अनुकूल वातावरण मिलाउन निरीक्षण प्यानलले एउटा महत्वपूर्ण साधनको रूपमा काम गर्दछ । संक्षेपमा, प्यानलले बैंक र उसको लागनी रहेका परियोजनाबाट प्रभावित हुनसक्ने मानिसको बीचमा सम्पर्क स्थापित गराउँदछ ।

“आफूसमक्ष पेश भएको निवेदनका सम्बन्धमा गहन तथा निष्पक्ष ढंगबाट काम कारवाही अधि बढाउनसक्ने क्षमता, बैंक व्यवस्थापनबाट प्रमाणित उनीहरूको सत्यनिष्ठता तथा स्वतन्त्रता, विकासका सवाल तथा विकासशील मुलुकहरूमा उनीहरूको अनुभव तथा सामीप्यताका आधार” मा प्यानलका सदस्यहरूको चयन गरिन्छ । बैंकले आफ्नै कार्यसञ्चालन नीति तथा कार्यविधिको पालना गर्न गराउन नसेकेको कारण सिर्जना भएको भनिएका समस्याको अनुसन्धान गर्न तीन सदस्यीय प्यानललाई बैंकको स्वीकृती बमोजिम अधिकार प्राप्त हुन्छ ।

निवेदनको प्रोसेसिङ (प्रशोधन)

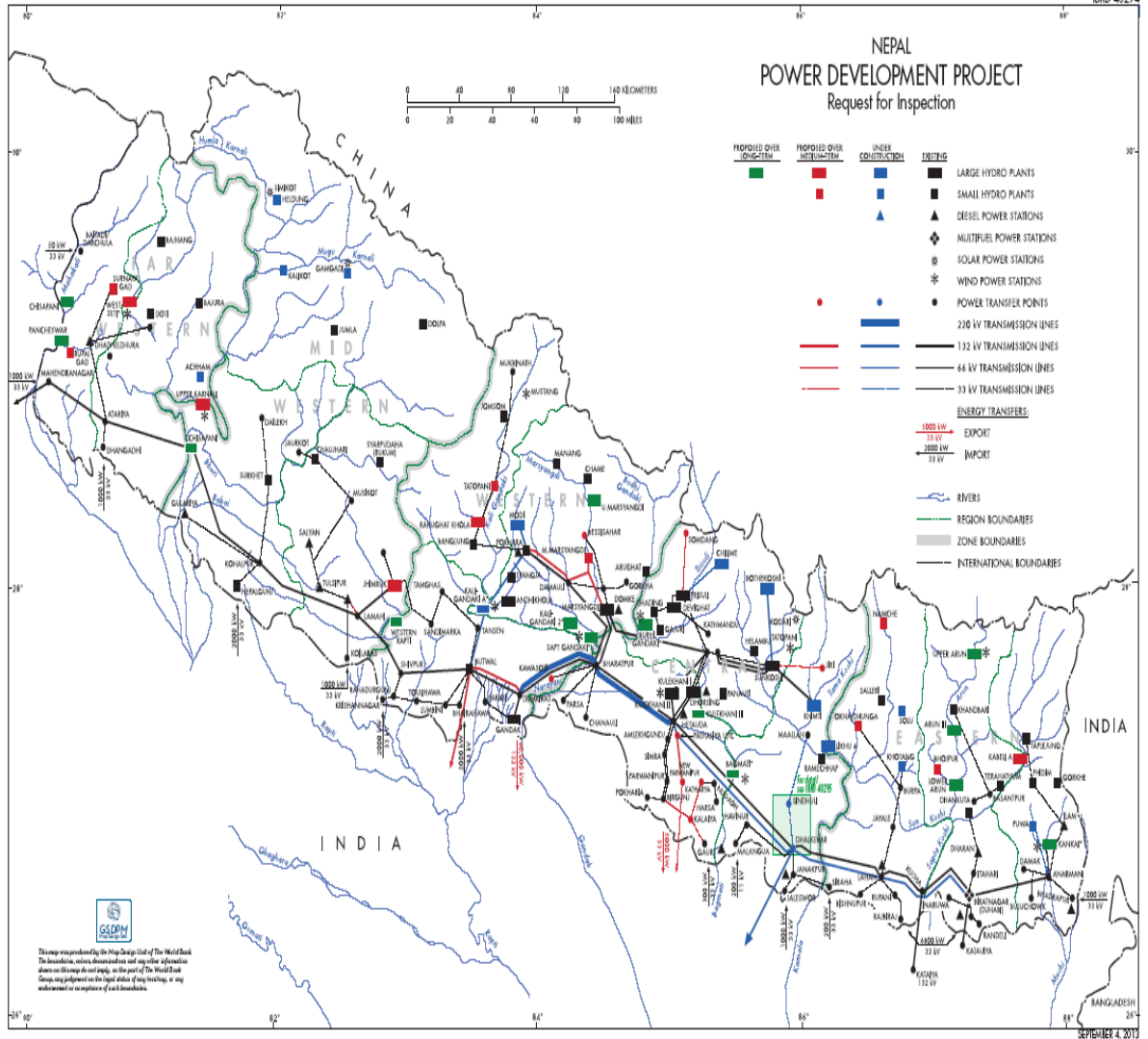
प्यानलले निरीक्षणका लागि निवेदन प्राप्त गरेपछि, यसलाई देहाय बमोजिम प्रशोधन गरिन्छ:

- प्राप्त निवेदन प्यानलको ध्यानदृष्टिबाट अलग राख्न नमिल्ने *प्राइमा फेइसी* (प्रथम दृष्ट्या) हो होइन भनेर प्यानलले निर्णय गर्दछ ।
- प्यानलले निवेदन दर्ता गर्छ, जुन एउटा नितान्त प्रशासनिक प्रक्रिया हो ।
- बैंकले निवेदनलाई बैंक व्यवस्थापनमा पठाउँछ, जसलाई निवेदकद्वारा लगाइएका आरोपको प्रतिक्रिया दिन २१ कार्य दिनको समय हुन्छ ।
- त्यसपछि प्यानलले निवेदक र निवेदनको योग्यता वा वैधता निर्धारण गर्न २१ कार्य दिनको संक्षिप्त मूल्यांकन तथा जाँचबुझ गर्दछ ।
- प्यानलले अनुसन्धानका लागि सिफारिश गरेकोमा बोर्डले त्यसलाई स्वीकृत गर्छ र प्यानलले पूर्ण अध्ययन गर्छ, जसको कुनै समयसीमा हुँदैन ।
- प्यानलले अनुसन्धानको सिफारिश नगरेकोमा पनि बोर्ड अफ एक्जिक्युटिभ डाइरेक्टर्सले प्यानललाई अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिन सक्नेछ । तर यसका लागि प्यानलले लिखित ग्यारेन्टी गर्नुपर्दछ ।

- अनुसन्धान अधि बढाउने नबढाउने सम्बन्धमा बोर्डले निर्णय गरेको तीन दिनपछि प्यानलको प्रतिवेदन (निरीक्षणका लागि निवेदन र व्यवस्थापनको प्रतिक्रियासहित) प्यानलको वेवसाइट तथा सचिवालय, बैंकको इन्फोसप र सम्बन्धित बैंक कन्ट्री अफिस मार्फत सार्वजनिक गरिन्छ ।
- प्यानलले आफ्नो अनुसन्धान सम्पन्न गरिसकेपछि निवेदनमा उल्लेखित आरोपका सम्बन्धमा आफ्नो निष्कर्ष बोर्डका साथै बैंकमा पठाउँछ ।
- प्यानलको निष्कर्षको प्रतिक्रिया स्वरूप बैंकले के कस्ता काम कारवाही गर्नुपर्दछ भन्ने बारेमा प्यानलले ६ हप्ताभित्र आफ्ना सुझाव तथा सिफारिश बोर्डसमक्ष पेश गर्दछ ।
- त्यसपछि बोर्डले प्यानलको निष्कर्ष तथा बैंक व्यवस्थापनका सुझाव/सिफारिशका आधारमा के कस्ता काम कारवाही गर्ने भन्ने सम्बन्धमा अन्तिम निर्णय गर्दछ ।
- बोर्डको निर्णय आएको तीन दिनपछि प्यानलको प्रतिवेदन तथा व्यवस्थापनको सुझाव/सिफारिशलाई प्यानलको वेवसाइट तथा सचिवालय, बैंकको इन्फोसप र सम्बन्धित बैंक कन्ट्री अफिस मार्फत सार्वजनिक गरिन्छ ।

Map 1: IBRD No. 40294 – Nepal Power Development Project

IBRD 40294

Map 3 - IBRD No. 41065 - Locations Visited by IPN Team

